07
9-17

ԵՋԳԱՑԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ի ՍԿԶԲՆԷ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ՀԱՏՈՐ Ա.

Ա. Շրջան ի սկզբանէ հայ լրագրութեան (1794) մինչեւ 1840: Բ. Շրջան. 1840էն մինչեւ 1860:

(Մէկ յոռւսատիպ պատկերով:)

ԳՐԵՑ

Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՈՍ Վ. ԳԱԼԷՄՔԵՐԵՑԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՀԱՅԿ-ССР
им. А. МЯСНИКЯНА

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1893.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԿԱՄ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1893.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ՀԱՏՈՐ Ա.

Ա. Շրջան. Ի սկզբանէ հայ լուսգրութեան (1794) մինչեւ 1840: Բ. Շրջան. 1840էն մինչեւ 1860:

(Մեկ յոռւսատիպ պատկերով:)

ԳՐԵՑ

Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ Վ. ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ԱՒԽՏԻՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1893.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ОРДЕНОНОСНАЯ
ГОСУДАРСТВЕННАЯ
ИМ. А. МЯСНИКЯНА
Н. ЭЧМИАДЗИНА

ԳՐԱԴԱՐԱՆ ՓՈՒԹԱՐԱՆ
ՀՍՍՀ ԳԱ, ՎԱՎԵՐԱԳԵՏ
ՀԱՄԱՐ

Ա Ռ Թ Ի Ւ

ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱՅ ՅՈՒԲԵԼԻՆԻ

ՀԱՅ ԼՈՒՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՑԱՄԻՆ 1894 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 16/28

ՆՈՒԻՐԻ

ՀԱՅ ԽՄԲԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Ա Զ Դ

Գործս հանդէս Ամսօրեայ լրագրին մէջ սկսաւ հրատարակուիլ 1887—90 տարիներու մէջ: Ամիսներու արտաքին զբաղմունքներու պատճառաւ հարկ եղաւ ընդհատել, մանաւանդ որ շատ լրագիրներու տարեկաններ ձեռք բերել հկարենալով՝ կը դժուարանար գործը: Քիչ մ'ազատ ժամանակ գտնելով՝ այսօր կարող եղայ Ա. եւ Բ. Երջանները մէկ հատորի մէջ հրատարակել:

Այս պարագաներն անշուշտ կ'արդարացընեն տպագրական թերութիւնները, որոնց ուղղութեան համար "Ուղղելիք եւ Յաւելելիք,, հարկ համարեցայ դնել. այս մասը ներողամիտ ընթերցողին ուշադրութեան կը յանձնեմ:

Առաջիկայ 1894ին Հոկտ. 16/28ին հայ լրագրութեան 100ամեայ Յոբելեանն ըլլալով՝ գործս նուիրեցի հայ համբագիրներուն, իբրեւ մանագիտաց, որոնց թերեւս հնձին ծառայութիւն մը կարողանայ մատուցանել:

Եթէ այս եւ յաջորդ հրջաններու մէջ յիշուած լրագիրներու ամբողջական տարիներ անծամբ տեսնելու բախտ ունեցայ, զայն կը պարտիմ կրօնակից վ. հ. Եղիշէ Գաֆթանեան վ.ին, որուն երկարատեւ Հանիւն Միաբանութեանս մատենադարանին հայ լրագրաց ժողովածոյքն այսօր՝ որչափ գիտեմ՝ մի միակ հարուստն եւ գրեթէ ամբողջացած է:

Յաջորդ գլխաւոր մասն, որուն ամբողջութեան ակտոր եղած աստաձն ըստ մասին կը պակսի դժբախտաբար, պիտի Հանամ՝ եթէ կարելի ըլլայ, մինչեւ Յոբելեան հասցընել:

Վիեննա, 30/18 Յունիս 1893:

Հեղինակը

Նպատակութիւն 1
Ա. Լռագրութիւն եւ պատմութիւն լռագրութեան 6
Բ. Աղբերք պատմութեան հայ լռագրութեան . 14
Գ. Բաժանումն 18
Ա. Շրջան
Ի սկզբանէ հայ լռագրութեան մինչեւ 1840 . 21
Բ. Շրջան
1840էն մինչեւ 1860 45
Ուղղելիք եւ յաւելելիք 193
Քանի մը էջերու ուղղութիւնը 223
Ժամանակագրական ցուցակ:
Ցուցակ ըստ քաղաքաց:
Այբուբենական ցուցակ:

Ա.Ջ.Դ Ա Ր Ա Ր

ԹՒՐԱՅ ԱՄՍՈՅ

1794

Բարեպաշտ Պարոնաց և
Մաքրակենցաղ Տիկնաց
} Մադրասից Հայոց

կատեղով իմով եթէ զօժանդակութիւն տպարանին՝ և եթէ բարեպէս յառաջ եկեալ ուսումնասիրաց, յարմար վարկայ նոցա իրեւ առաջի ձեր առնել զայս աշխատութիւնս, զխոհմութեանդ նայելով և նոքա, այլ տպել ցմամբ՝ ի լոյս ածել զտետրակ մի յամուսն վերջնոյ ամսոյ, ընծայանեալ ապագայիցդ յորմէ իմացուսցեն լինել լոյծ ընթերցողաց, ծայրաքաղ անցքն նոյնոյ ամսոյ, եւ իւր՝ ի վանսպան կաղզէթայ, եթէ՝ ի զանազան քարտիզից, և եթէ այլոց զունազան գրոց, նաև բանք հարկաւորք և քաղցրալուր, և՝ ի վերջնումն տետրակիս, ըստացոյց մի հետեւեալ ամսոյ, պարունակեալ՝ ինձ վճռոյ սրբոյ, և զաւուրս ծննդեանն և լրման լուսնոյ և այլն։

Ա.Ր.Դ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԼՐԱԳԻՐ ՀԱՅՈՑ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԱԼ

Ի ՄԱԴՐԱՍ 1794—6

Ի

Տ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔՀ. ՇՄԱՒՈՆԵԱՆԷ

(Կիսով չափ պզտիկցուած։)

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայ լրագրութեան հիմնական եւ քննական պատմութիւնը գրել այնպէս ժամավաճառ գործ մըն է եւ կապեալ ներքին եւ արտաքին դժուարութեամբք, որ զարմանալի չերեւցաւ մեզի՝ երբ մինչեւ ցայսօր յարդի գրասէր գիտնոց ձեռնարկու մը չտեսանք: Ապաքէն սկզբնական փորձեր կամ հարեւանցի ցանկեր ազգային լրագրաց չեն պակսած. սակայն՝ ինչպէս պիտի տեսնենք, այն փորձերն ալ այնչափ հին են ժամանակաւ, որ դարուս կէսէն ասդին հրատարակուած լրագրաց՝ — կրնանք ըսել — ոսկեդարեան ժամանակին չեն հասնիր, եւ նոյն իսկ անոնց բովանդակութիւնը չէ բոլորովին անպակաս: Իսկ ցանկերն ալ այնպէս համառօտ են եւ վերիվերոյ՝ որ բազմատենչիկ մտաց ոչինչ սնունդ կու տան: Ո՛րչափ ատեն է՝ որ ազգային լրագրաց անգին թերթերը թերեւս գրատանց մութ անկիւնները փոշոյ տակ թաղեալ կը սպասեն՝ որ արդի գրականութեան սիրովը վառեալ գրիչ մը հանէ զերծնէ մոռացութեան անյատակ անդունդէն: Թերեւս քանի քանի անգամ մեծամեծ յոյսերով անան՝ երբ կարծեցին թէ Հայոց Մատենագրութեան հետամուտ եղողները կը մօտենան իրենց ալ, եւ կը քննեն հիմնովին. սակայն ի զուր եւ ընդ վայր: Հայոց Մատենագրութեան այն էջերն ալ՝ որ ուրիշ կողմանէ կրնան կա-

տարեալ կոչուիլ եւ մեծամեծ քրտանց արդիւնք համարուիլ, լրագրութեան մասին չեն այնպէս ամբողջական, եւ հետաքրքիր ընթերցողն մը յաղուրդ չեն տար:

Այս երեւոյթն անշուշտ ունի իւր պատճառները: — կարծենք չենք սխալիր՝ եթէ հաստատենք թէ ասիկայ կրկին պատճառէ յառաջ կրնայ գալ: Նախ՝ այն արհամարհանքէն՝ զոր ունին ոչ սակաւք ի գիտնոց եւ ի ժողովրդականաց ընդդէմ լրագրութեան: Լրագրութիւնն ընդհանրապէս անարգ եւ աւելորդ դրամածախութեան եւ ժամավաճառութեան աղբիւր կը նկատեն, (թերեւս ի մասնականին՝ իրաւամբ[1],) եւ կը ջղատեն շատ անգամ՝ անձնանուէր գրիչերն՝ որ ճանչնալով հրապարակագրութեան ասպարիզին ընտիր եւ գովելի որսերը, կը նուիրեն իրենք զիրենք շատ անգամ ցմահ: Արդ, երբ ընդհանրութիւնն ընդհանրապէս այսպէս կը նկատէ արդի լրագրութիւնն, ո՞վ ինքզինք պիտի որուշէ ծախել ընդ վայր իւր անհանջ փոյթն՝ հին ու մղլոտած լրագիրներ թերթելու. ո՞վ պիտի յանձն առնու ժամանակախաղաղ աղբիւրներն որոնելու գտնելու այն հեղեղներուն՝ որոնց այսօրուան դիզադէզ ալեաց ցածնուլն ու զնստելը թերեւս հաճութեամբ կ'ու-

---

[1] Լրագրաց լաւութեան եւ անպիտանութեան մէջ ընտրութիւն ընելը կարեւոր է եւ օգտակար: Ընտիր լրագիր մը Արիստոտել է Աղեքսանդր ըլլալ ուզողին, անպիտան մը՝ օդ փամփշտի համար:

զեն շատերը տեսնել: Արդիք նոր լրագիրները՝ եւ ոչ վերիվերոյ կ'ուզեն ընթեռնուլ, եւ միթէ հինե՞րն ուսման նիւթ պիտի ընեն: — Յիմարական խորհուրդ:

Այս երեւութին երկրորդ՝ բայց գլխաւոր պատճառն է բովանդակ գործոյն դժուարութիւնը. դժուարութիւն՝ զոր փորձառուն միայն կրնայ ըմբռնել: Գիտութեան ուրիշ ամէն ճիւղերուն համար ունինք փոքր ի շատէ գոհացուցիչ ազգային աշխատասիրութիւններ, իսկ օտարազգի՝ անթիւ անհամար. որոնք ամէնքն ալ եւէ ձեռնարկուի կրնան սքանչելի երէց ըլլալ: Իսկ ազգային լրագրութեան մասին տրուած ցիր ու վայրավատին յիշատակութիւններն՝ ոչ թէ օգնութիւն կը մատուցանեն հայ լրագրութեան պատմագրութեան ձեռնարկողին, այլ մանաւանդ աշխատութիւնը կը յաւելուն. վասն զի հարկ է որոնել ամէն մէկը մինչեւ ցսիղոբայս անգամ, թէեւ ոչինչ նոր գտնես: Ո՞ւր թողունք հայ լրագրութեան պատմութեանն իւրոյն մեծանիստ տաբծութիւնն, եւ քրտնաջան վաստակն՝ որ հարկաւոր է նոյն նիւթն սպառելու: Պէտք է հազարաւոր թերթերը մի առ մի թերթել, հատորներն իրարու վրայ բարդել. եւ եթէ հարկ չըլլայ բովանդակն ընթեռնուլ, գէթ պէտք է կարեւոր մասունքն աչքէ անցընել, մտօք կշռել բովանդակութիւնը, խմբագրին տուած ծանօթութիւնները լրտեսել, գործակցաց անունը, լրագրին լեզուն՝ որ

մտադրութեան արժանի կէտերէն է, ոճն եւ այլն ուշի ուշով դիտել: Եւ երանի՛ թէ կարենայիր ուզած նիւթդ՝ լրագիրդ կամ հատորդ դիւրաւ գտնել. շատ անգամ ամէն աշխատութիւն ալ ի դերեւ կ՚ելլէ. շատ անգամ հարկ կ՚ըլլայ անձկալի լրագրի մ՚այս ինչ կամ այն տարին տեսնելով շատանալ, եւ մնացածը թուաբանական եւ փիլիսոփայական հաշիւներով գտնել: Շատ անգամ ալ ձեռքդ այնպիսի թիւ մը կամ թերթ կ՚ինայ, զոր բնաւ անգամ գարձադարձ ընելէն ետեւ՝ կը ստիպուիս յուսահատ դնել ի միակողմն. իսկ եթէ լրագրի մը միայն անունը գտնես, բայց ոչ զինք տեսնես եւ ոչ տեղէ մը վրան տեղեկութիւն առնուս, վհատութիւն անգամ վրադ կու գայ: Թո՛ղ եւ զայն՝ որ խմբագրին եւ գործակցաց անունը շատ անգամ նշանակուած չես գտներ, եւ կամ այնպիսի կամայական նշաններով՝ զոր առեղծուըն հրաշալիք է: Սակայն սոյն իսկ իւրաքանչիւր հատուածին կամ լրագրոյն հեղինակը ճանչնալ՝ նոյն հատուածին կամ լրագրոյն արժէքը փոքր ի շատէ կ՚որոշէ:

Ասոնք են, կը կարծենք, պատճառներն որոնք ցայսօր խափան եղան ազգային լրագրութեան պատմագրութեան: — Սակայն ներուի դիտողութիւն մ՚ալ: Ցարգոյ ընթերցողս երբ ցայս վայր տողուած տողերն ընթերցաւ՝ անշուշտ ըսաւ մտօք, թերեւս բերնով ալ, որ գժուարութիւնները կը ստուարացուին, որպէս զի գոր-

ծոյն արժէք տրուի: Մենք ազատադէմ անպա-
տրուակ կ'ըսենք. Ոչ այնպէս. դժուարութիւն-
ներն ակնարկի կը ցուցընենք, որպէս զի նախ՝
ազգային գիտնականաց յայսմ մասին անփու-
թութիւնն արդարացընենք, երկրորդ՝ մեր եր-
կասիրութեան համարը տանք՝ որ սովորաբար կը
սպասուի ոլեւէ հեղինակէ, եւ երրորդ՝ կարող
ըլլանք համարձակ անգիտութիւն խոստովանիլ
եւ դիւրաւ ներումն գտնել, երբ մենք զմեզ ալ
երբեմն երբեմն այս դժուարութեանց տակ ընկ-
ճած տեսնենք: Մենք ալ արդարեւ ի սկզբան
զարհուրեցանք երբ այս խորհուրդը մեր միտքն
ինկաւ. տեսանք եւ զգացինք մենք ալ այդ
դժուարութիւնները՝ որոնք աւելագոյն աճեցան
որչափ յաղթել ճգնեցանք, եւ կը վհատէինք
միշտ եւ քանիցս թէ աչաց առջեւ կը տեսնէինք
դրեթէ միադարեան՝ բայց ըստ բաւականի ընդ-
արձակ շրջան մը, յորում աչուընիս շուրջ ար-
ձակած ամենայնի մտադիր ըլլալով՝ ընթանալ կը
դիտէինք: Գիտենք մենք ալ թէ որչափ եւ ճգնինք՝
դժուարաւ պիտի կարենանք ամենայն յաջողու-
թեամբ հասնիլ այն գաղափարականին՝ զոր մեր
տկար մտաց անձուկ շրջանին մէջ գծած ենք.
սակայն կը մխիթարուինք եթէ կարենանք հասա-
րակութեան մտաց մէջ լրագրութեան եւ ի մաս-
նաւորի՝ ազգային լրագրութեան ըստ կարի գա-
ղափարը նկարել, զարթուցանել սէր եւ յար-
գութիւն առ այն, եւ կամ մեր գիտնոց մտա-

դրութիւնը գրգռել սա հայրենի ագարակին վրայ, եւ այս ըլլայ մեր տարժանելի վաստակոյ հատուցումը:

Եթէ ուզենք հայ լրագրութեան պատմութեան դէպերն յանկարծ բանալ եւ առանց նախնական կարեւոր տեղեկութիւններ տալու՝ առաջնորդել ըստ բաւականի մթին եւ լայնածաւալ աշխարհ մը, կարծենք լաւ առաջնորդ չենք ըլլար: Անոր համար պատշաճ կ'երեւայ նախ պատրաստողական ճամբէ մը տանիլ, ճառելով հոս՝ 1. ընդհանրապէս լրագրութեան, եւ լրագրութեան պատմութեան վրայ, 2. հայ լրագրութեան աղբերաց վրայ, եւ 3. հայ լրագրութեան պատմութեան բաժանման վրայ: Տեսնենք կարգաւ:

Ա.

Հրագրութիւն եւ պատմութիւն լրագրութեան:

Լրագրութիւնն ընդհանրապէս իւր բազմատեսակ ճիւղերովն՝ իբրեւ մի միակ գործարանի պէսպէս եւ ամբողջացուցիչ կազմածներովն ամէն օր, ամէն շաբաթ, ամէն ամիս մեր առջեւ կ'ելլէ, եւ կը նկարէ ժամանակն հանդերձ իւր բովանդակութեամբը: Լրագրութիւնն առօրեայ անձնաքննութիւն է՝ որուն կ'ենթարկէ ժամանակն ինքնին իւր բովանդակութիւնը: Լրագրութիւնն յիշատակագիրք է, որուն մէջ ժամանակն իւր վայրկենական փոփոխութիւն ալ կը նշանակէ:

եւ ինչպէս որ անձնական յիշատակարանաց մէջ կը տեսնենք՝ որ ըստ փոփոխել տրամադրութեանց կը փոխուի նաեւ անձնական համոզումը, հակասութիւնք կը բազմանան, եւ ճշմարիտն ու սուտն իրարու կը հիւսուին, նոյնպէս նաեւ լրագրութեան մէջ մարդկային փոփոխականութեան լուսանկար պատկերը կը տեսնուի: Անոր համար ալ լրագրութեան մէջ՝ նոյն իսկ մեր այս կաղ եւ փոփոխական բնութեան պատճառաւ, իւրաքանչիւր ժամանակին գաղտնի ջղերը, ծածկեալ երակներն, ազգի մը բնաւորութիւնը, ներքին ու արտաքին կեանքը, մտաւոր զարգացման աստիճանն, ուրիշ ազգաց նկատմամբ ունեցած դիրքը տիեզերական ամբողջութեան մէջ, եւայլն, իբրեւ ի հայելւոջ յայտնապէս կը տեսնուի:

Այո՛, լրագրութեան մէջ ժամանակը քաղցր կը նիրհէ, եւ եթէ խուզարկու աչք մ՚իրեն նայի, ինքն անձամբ կը պատմէ իւր առաւելութիւնները ու թերութիւնները, մոլութիւնները ու առաքինութիւնները, յառաջադիմութիւնն ու յետախաղացութիւնը ...: Լրագրութիւնն իւր բիւրաւոր ձեռօքն հարստին ու աղքատին, գիտնոյն եւ տգիտին, հեռաւորին եւ մերձաւորին մտաւոր բարիք կը բաշխէ: Լրագրութիւնն յառաջադիմութեան նշան կու տայ, ճամբան կը ցուցընէ, կ՚առաջնորդէ, եւ այս՝ կը պահանջուի իրմէ: Լրագրութիւնն է ընտիր պարտիզպան մը՝ որ պարտական է ժամանակին ընտիր սերմեր ցա-

նել ժողովրդեան սրտին վրայ՝ որ միշտ գիւրագգած է լրագրութեան ձայնին, եւ ի ժամանակի իւրում ընտիր պտուղներ յառաջ բերել:

Ա՛յս է ահաւասիկ լրագրութեան գաղափարն ընդհանրապէս: Սակայն լրագրութիւնը միշտ նոյն գոյնով մեր առջեւ չ'ելլեր: Լրագրութիւնը կը ճանչնայ մարդկային ազգին պիտոյքն, եւ որովհետեւ ինք կոչուած է նոյն պիտոյից դարման տանիլ, կը զանազանէ իւր մէջ մի միակ մեքենայի զատ զատ մասեր՝ այլեւայլ անուանց տակ: Իբրեւ գիտնական, իբրեւ քաղաքական, իբրեւ արուեստական, իբրեւ ընտանեկան եւ այլ բազմագունեան զգեստուց տակ կը ներկայանայ մեզի:

Լրագրութեան այս պէսպէս տեսակները կրնանք երկուքի վերածել, այն է՝ ուսումնական եւ քաղաքական: Այս երկուքն ալ օգտակար նաեւ անհրաժեշտ է մարդկային ազգին արդի վիճակին, եւ այս հարկաւորութիւնն իսկ ծնած է զանոնք. եւ եթէ իրարու թեւխթեւ յառաջանան, փոխանակաւ ձեռնտու կ'ըլլան իրենց յառաջադիմի վախճանին հասնելու: Վասն զի մարդկային ազգն ըստ իմիք երկակենցաղ արարած է: Ինչպէս որ գլխաւորապար երկու տարբեր մեր մէնոլորտը կը կազմէ, նոյնպէս քաղաքականութիւն եւ ուսումնականութիւն, գործնական եւ տեսական կեանք ի միասին, ազգաց կենաց օդն է, եւ կրնայ ըսուիլ թէ այն ազգերը միայն

կրնան իրապէս իրենց գոյութեան եւ կենդանութեան վրայ պարծիլ, որոնք հաւասարապէս այս երկու ՄԻՆոլորտի մէջ կ՚ապրին: Ազգ մը՝ որ քաղաքականութիւն ունի, ունի նաեւ ուսումնականութիւն, նոյնպէս ընդ հակառակն: Անոր համար ով որ այս երկու տարրներն իրարմէ կ՚ուզէ անջատել, ազգային գոյութեան եւ կենդանութեան հիմը խարխալելու վտանգի մէջ կը դնէ: Եւ այս պատճառաւ՝ ինչպէս ազգաց կեանց յայտարարն է ըսինք քաղաքականութիւն եւ ուսումնականութիւն, նոյնպէս լրագրութեան կեանց նշաններն են սոյն երկուքը: Քաղաքական լրագիրը՝ գործնականն է ուսումնականին, ուսումնականը՝ տեսականն է քաղաքականին:

Անոր համար զարմանք չէ՝ երբ կը տեսնենք որ բովանդակ լրագրութեան մէջէն անոնք միայն իրապէս կենդանի են, եւ զերծնք կենդանի պիտի պահէ հասարակաց շահն, որոնք ի մերձաւոր կամ ի հեռաւոր, յիշատակելով կամ խորհրդածելով, կռուելով կամ հաւանելով՝ արդի ժամանակիս քաղաքական վիճակին վրայ կը խօսին, ամենօրեայ քաղաքական պատահարներ կը ծանուցանեն: Անցեալ լրագրութիւնն անկենդան կ՚երեւայ, եւ հասարակօրէն կեանց պարէն շատնուած կը գտնէ, մանաւանդ այն ազգաց քով՝ որոնց մէջ բարձրագոյն գիտութիւնք տակաւին մեռած չեն գտած, ինչպէս մեր մէջ: Վասն զի քաղաքականութիւնն այնպէս մարդկային ազգին շահերուն գլուխը

կեցած է, որ նաեւ Հարեւանցի դիտողին այնպէս կ'երեւայ, թէ պետութեանց բովանդակ կռիւն եւ քաղաքական խնդիրները կարծես ի հաստատութիւն եւ ի նպաստ քաղաքական լրագրաց ըլլան: Անոր համար քաղաքական իշխանութիւնն ալ ակնածութիւն, կամ ճշդագոյնս՝ երկիւղ մ'ունի ամէն՝ բայց մանաւանդ քաղաքական լրագրութենէ, եւ ամենայն արթնութեամբ հսկելով՝ կը ջանայ հիւր կողմն շահել:

Յայտնի է ուրեմն, որ ուսումնական եւ քաղաքական ժողովրդեան մ'աչքն ու ոյժն ալ լրագրութեան վրայ ըլլայ: Ժողովուրդն զլրագրութիւնն իւր բաղձանաց թարգման ընտրած է, մանաւանդ այն տեղերն ուր բաղձանքներն յայտնել չի ներեր օրէնքը: Ժողովուրդն զլրագրութիւնն երեսփոխան անուանած է, որ պաշտպան ըլլայ իրեն միշտ թէ' ժխտականապէս եւ թէ' դրապէս, որ ջանայ իշխանին եւ հպատակին, մեծամեծաց եւ ռամկին մէջ եղած անջրպետը միաւորելու եւ կապ ըլլալու երկակողմանի օգնութեան, վստահութեան եւ միաբանութեան:

Այսպէս պետութիւնք կը դողան լրագրութենէն. այսպէս ժողովուրդք կը յուսան լրագրութենէն. եւ երկուքն ալ երկիւղիւ եւ յուսով կեանք կու տան լրագրութեան եւ ի կենդանութեան կը պահեն:

— Մինչեւ ցայս վայր լսուածներն պարտք մը կը ծնանին լրագրութեան: Լրագրութիւնը

պարտական է իւր գոյնն, իւր բովանդակութիւնն, իւր զօրութիւնն, իւր վախճանն ըստ կարի բացատրել, եւ ոմանց յուսոյն այլոց երկիւղին կատարեալ տեղեկութիւն տալ իւր ինքնաճանաչութեան վրայ, եւ միշտ հաւատարիմ ճնալ հաստատութեամբ իւր սկզբանցն՝ երբ ուղիղ են: Լրագրութիւնը պարտական է ժողովրդեան առջեւ դնել որ ինչ օգտակար է անոր մտաւոր եւ նիւթական զարգացման, եւ խորշիլ ու խորշեցընել յամենայնէ որ վնասակար է: Լրագրութիւնը պարտական է պարարել ժողովրդեան միտքն ու սիրտն՝ որ ամենայն ինչ կը սպասէ լրագրութենէ, գիտնական կամ քաղաքական ստոյգ եւ պատշաճ տեղեկութիւններով, խորշելով միշտ անձնական կռիւներէ, գիշերուան ու ցորեկուան երազներ պատմելէ, կողմնական տեսութիւններէ, կրից թելադրութենէ, եւ այլն:

Անոր համար անհրաժեշտ հարկ է լրագրութեան՝ իւր անցեալ հասակն աչաց առջեւ ունենալ, եւ այն ատեն կրնայ իւր ներկայն ու ապագայն ալ իմանալ: Վասն զի անցելոյն մէջ բովանդակուած է թէ՛ ներկայի եւ թէ՛ ապագայի բողբոջը: Լրագրութիւնն եթէ կ'ուզէ ժամանակիս նեղութեանց, բարեկամաց եւ թշնամեաց յարձակմանց դէմ կռուելով՝ իւր ճամբէն անխոտոր գնալ, ինք զինք յապահովի ունել, պէտք է որ իւր անցեալը ներկայացընէ առջեւն, որպէս զի այն ճամբէն զոր ցայն ժամ ընթացաւ, կարե-

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬНАЯ ЗАПИСКА ЗАКОНОВ СССР ИМ. А. МЯСНИКЯНА

նայ որոշել իւր արդի վիճակն, որոշել ինչպէս նաեւ այն ճամբան՝ զոր ապագային մէջ պիտի ընթանայ: ԼրագրուԹիւնն իւր անցեալ պատմուԹեան մէջ կը տեսնէ իրեր, որմէ կը հետեւցընէ իրեն օրէնքներ՝ որոնց խմբագիրք եւ գործակիցք պիտի հետեւին: — Ահաւասիկ հասանք լրագրուԹեան պատմուԹեան:

— Երբ որ հին լրագրաց դեղնցած տարեշրջաններըը ձեռուընիս կ'առնունք, կը մտնենք մեռելոց աշխարհ մը, նոր պոմպէի մը, ուր ի վաղուց անհետացած սերունդ մը յանկարծօրէն իւր Թէ ժամանակի անիւն յետս շրջել կրցած ըլլանք, իւր առօրեայ արտաքին եւ առտնին կեանց խորքն ուղղակի կը պարզէ մեր առջեւ: Եւ ինչպէս հողակաղաղ պոմպէի քաղքէն սափորներ եւ օծանելեաց անօթներ կը պեղեն կը հանեն, որոնք իրենց բովանդակուԹեան հոտը ցայժմ պահած են, նոյնպէս հին լրագրուԹիւնը ԹերԹած ժամանակ կը շնչէ մեր երեսն այն զարմանալի օդիկն՝ որ այս ինչ պատմական գործոյն, այն ինչ նշանաւոր դիպաց կենդանի շունչն է, այն օդիկն՝ առանց որոյ պարզիչ շնչման պատմագրին հորիզոնը շատ անգամ յաւիտեանս ամպամած կը մնայ: Տարիներու մէջ Թաղուած պարագաներ, դէպք եւ պատահմունք՝ որոնց ծանօԹուԹիւնը ցայժմ մեզի վարդապետօրէն կ'աւանդուէր, հոս մեր առջեւ իրերու ի Թատեր կը ներկայանայ: Հին լրագրուԹիւնը Թեր-

թած կամ լրագրութեան ընդարձակ պատմութիւնն ընթերցած ժամանակ՝ անհետացած սերընդոց կենակից կ՚ըլլանք, մտաւոր մեծամեծ երեւութից փոքրագոյն հետաւոր սկիզբն, մեծամեծ կողմնակցութեանց սկզբնական փոքր փոքր մաքառումները կը նշմարենք: Եւ եթէ պատմութիւնը միայն իրական դէպքեր, Մատենագրութեան պատմութիւնը միայն գրքերն իբրեւ լրացեալ արդիւնք մեր առջեւ կը դնէ, լրագրութեան մէջ կը տեսնենք նաեւ այն դիպաց կամ գրոց տակաւ տակաւ ըրած ազդեցութիւնը, ժողովրդեան տրամադրութիւնն՝ որով զանոնք ընդունեցաւ, եւ այլն, եւ այլն:

Հոս կրնանք այսուհետեւ առանց տատամսելու հաստատել՝ որ այս մտադրութեան արժանի եւ աննման վարժարանին պատմութիւնը թէ՛ ընդհանրապէս ազգին անցեալ ժամանակին տեղեկութեան համար, եւ թէ՛ իւմասնաւորի ազգին գրական զարգացման պատմութեան օգտակար պիտի ըլլայ: Աշխատասիրութիւն մը կը կարծենք, որ մեր արդի լրագրութեան երկչոտ ծագումն, աճեցուն տարածումն, եւ այսօրուան ըստ բաւականի յառաջութիւնն, այն փոփոխմունքն ընդ որ անցաւ, նիւթերն՝ զոր հետզհետէ ընտրեց, արդիւնքներն՝ զոր յառաջ բերաւ, կարգաւ մեր առջեւ պիտի դնէ: Ոչ իբրեւ լոկ պատմական ցանկ անուանց հայ լրագրաց, այլ իբրեւ քննական պատմութիւն լրագրութեան՝ առանց ակնա-

ծուԹեան եւ աչառուԹեան պարտական է փորել հանել ի վաղուց մինչեւ ցայսօր հրատարակուած հայ լրագրացառաւելուԹիւնքն ուԹերուԹիւնքը, բովանդակուԹիւնն ու արդիւնքն ազգին նկատմամբ: Գիտենք որ այս վէրաՀատուԹիւնն Հաճոյական չէ ո՛չ վէրաՀատին ո՛չ Հիւանդին, նաեւ ո՛չ ընԹերցողին: Սակայն քանի՛ բարիք ըրած են մարդկուԹեան վէրաՀատք, ԹէեւՀատ Հիւանդներ վէրաՀատուԹեան ժամանակ Հառաչեն:

Բ.

Աղբերք պատմուԹեան հայ լրագրուԹեան:

ԸնդՀանրապէս լրագրուԹեան եւ լրագրուԹեան պատմուԹեան վրայ խօսելէն ետեւ՝ տակաւին ի բաժանումն նիւԹոյն չԹեւակոխած՝ աւելորդ չէ Հայեցուած մ՚արձակել նախնի աշխատիրուԹեանց՝ որ մեր այս գործոյս ժամանակ աչաց առջեւ էին: Ինչպէս յառաջագոյն ըսինք, սակաւ ինչ օգուտ տեսանք աստնցմէ, սակայն պարտք մը կայ յիշատակելու Թէ՛ վասն վայելչուԹեան՝ որ կը պահանջուի Հետեւորդէ մ՚առ նախորդն, եւ Թէ՛ վասն զի յընԹացս պատմուԹեան աստ անդ պիտի յիշատակենք զանոնք. եւ որովՀետեւ Հարկ է պատմուԹեան ընԹացքին մէջ երկրորդական խոտորումներէ ըստ կարի խորշիլ, Հարկ է Հոս ընԹերցողին առջեւ դնել ի միասին աղբիւրներն՝ որոնց ԹերեւսՄէկը պէտք կ՚ունենայ մեր ձեռնարկուԹիւնը քննադատելու ժամա-

նակ. եւ թէ վերջապէս՝ որովհետեւ կը կարծենք թէ կարելի չէ մեր լրագրութեան պատմութիւնն այնպէս լաւ սկսիլ, եթէ ոչ համառօտ պատմութեամբ մը՝ ի մէջ բերելով աղբերաց բովանդակութիւնն: Բայց աստվ չ'ուզուիր ըսել՝ թէ առանց բացառութեան ամէն աղբիւրներն ալ հոս պիտի բովանդակենք. վասն զի կարելի է որ ըլլան այլ եւս աղբերք՝ անծանօթք մեզ:

Նախորդ աշխատասիրութիւնները՝ որ մեզի կրնան աղբիւր ըլլալ, երկուքի կը բաժնուին՝ ընդհանուրն եւ ի մասնաւոր: Առաջիններն են անոնք՝ որ ընդհանրապէս հայ մատենագրութեան պատմութիւնը գրած են, եւ ի մասնաւորի յիշատակած են ընդարձակ կամ համառօտիւ նաեւ հայ լրագրութեան պատմութիւնը: Իսկ վերջիններն են անոնք՝ որ մասնաւորապէս հայ լրագրութեան վրայ միայն կը ճառեն: Յայտնի է թէ ասոնք կարեւորագոյններն են:

Առջիններէն ունինք առջեւնիս՝

1. Պաթմո-ի-ն Հայերէն Դպրո-ին, ի. նոր Մատենագրութիւն, հ. գար. Զ. Վենետիկ, 1878: Ասոր մէջ (երես 468) ազգային մատենագրութեան համառօտ հեղինակն ընդարձակ (19 թուղթ) կը ճառէ այս դարուս հրատարակուած լրագրաց վրայ, ըստ բաւականի ընդարձակ եւ ճիշտ տեղեկութիւններով: Այս աշխատասիրութենէն մեծապէս օգտեցանք:

2. Հայկա-ն Մոսենոփիսո-ի-ն, հ. գար. Զ

վենետիկ, 1883: Այս աշխատասիրութիւնն՝ որ Այբուբենական ցուցակ է տպագրութեան գիւտէն մինչեւ առ մեզ եղած հայերէն հրատարակութեանց, կը բովանդակէ նաեւ ցայսօր հրատարակուած հայ լրագրաց անուանքն, առընթեր դնելով խմբագրին անունն, հրատարակութեան տեղը, սկզբան եւ կատարածին տարւոյ թիւն: Սակայն ի բաց կը թողու նաեւ շատերն անյիշատակ, եւ թուականաց մէջ ալ շատ ճշդութիւն չի ցուցըներ:

3. Պատմութիւն հայ Տպագրութեան, եղիշէ վ. Դուրեան, կ. Պոլիս, 1885: Հատ (երես 97) ԺԹ. դարու հայ մատենագրութեան վրայ խօսելով՝ յառաջ կը բերէ եղ. վ. Դուրեան հայ լրագրութենէն նշանաւորներն (թուով 18) իբրեւ նպաստիչ եւ տածիչ աշխարհիկ լեզուի կանոնաւորման եւ զարգացման, առանց ուրիշ դիտողութեան մը:

Իսկ վերջիններէն ունինք միայն երկու հատ:

1. Եւրոպա, լրագիր շաբաթական, 1850, թիւ 28: Ատոր մէջ Հ. Փիլիպպոս վ. Ճամճեան՝ Ազգային լրագիրներուն եւ օրագիրներուն պատմութիւնը վերնագրով այլեւայլ յօդուածներու մէջ յառաջ կը բերէ Դիպակ քէլանպեանէն (1812) մինչեւ Բուզուպան Ս. Սահակեան (1851) ամսաթերթն հրատարակուած լրագիրներն ու օրագիրները, իւրաքանչիւր լրագրոյն վրայ երկար ճառելով:

2. Հայերէն Տպագրութիւն, (Armenische Bi-

bliothek), Աբգար Յովհաննիսեանց եւ Արթուր Լայստ, Լայբցիկ, 1886: Աբգար Յովհաննիսեան՝ Ագյոֆան+ի խմբագիրն արդի հայ գրականութիւնն եւրոպացւոց ծանօթացընելու նպատակաւ՝ ազգային բանաստեղծութիւններ, կենսագրութիւն եւ աշխատասիրութիւն արդի նշանաւոր ազգայնոց, ազգային առածներ, թատրներ, եւ այլն հայերէնէ գերմաներէն թարգմանել կու տայ Արթուր Լայստին (Arthur Leist) եւ տետր տետր կը հրատարակէ: Այս գործոյս Բ. տետրին մէջ (եր. 145) հայ լրագրութեան ալ փոքրիկ գլուխ (12 երես) մը շնորհուած է: Ասիկայ հայ լրագրութեան վրայ համառօտ տեղեկութիւն կու տայ. բայց ինչպէս գործոյն ուրիշ յօդուածներն ընդհանրապէս նոյնպէս հայ լրագրութեան ալ ունի իւր ուղղելի մասերն:

3. Յարոյ, հայոց մամուլը Ռուսաստանում եւ վէճ ի մէջ, Թիֆլիս, 1878: Այս աշխատասիրութիւնն՝ որովհետեւ մասնական՝ գաւառական պատմութիւն է հայ լրագրութեան, մեզի համար շատ յարգի է: Հեղինակն՝ որ նախ Обзоръ ռուս լրագրին մէջ իւր այս գործը ռուսերէն գրած է եւ յետոյ առանձինն հայերէն տպած, 135 էջի մէջ խստիւ կը քննադատէ Ռուսահայոց լրագրութիւնն ի սկզբանէ մինչեւ իւր ժամանակը: Ի մէջ այլոց ընդարձակ կը խօսի Կովկաս, Հէրհէրեայի վրայ շատ գովութեամբ, Ազատամարտի վրայ, Մշակի վրայ ոչ այնչափ ի նպաստ, եւ Մեղուի ու Մշակի

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПУБЛИЧНАЯ БИБЛИОТЕКА АРМЯНСКОЙ ССР А. МЕЛИКЯНА

մէջ եղած կռիւներն մանրամասն կը նկարէ։ Ինքն հեղինակն ուղած է իւր այս գործին մէջ անաչառ եւ անկողմնակալ երեւալ. բայց ընթերցողը կը տեսնէ՝ որ խիստ, նաեւ կծու խօսքերով կը յարձակի ինչպէս ամենուն, նոյնպէս ի մասնաւորի Մշակի եւ Մեղու-ի վրայ, եւ չափազանց շլացած կ'երեւայ Հէ-ռնոփոյլի լուսէն։

Ասոնք են աւասիկ մեր աղբիւրներն՝ որոնք մեր ծարաւը լիովին անցընել կարող չեղան։ Հարկ եղաւ որ մենք մեզի աղբիւր մը բանանք թէեւ մեծաւ վաստակով՝ բայց յագեցուցիչ։ Անձամբ թերթեցինք ազգային լրագիրներն՝ որչափ մեր ձեռքն անցան, եւ անով շատ բան լուսաւոր ըմբռնեցինք, շատ բան նոր տեղեկացանք։ Եթէ շատ տեղեր չկրցանք ստոյգ եւ որոշ տեղեկութիւն տալ այս ինչ կամ այն լրագրոյ վրայ, առ ի չգոյէ աղբեր, կրնանք այժմէն իսկ յոյս տալ մեր ճշտապահանջ ընթերցողին՝ որ ժամանակն՝ որուն միջոց երբեք չէ պակսած, պիտի յաջողի մեր այս թերութիւնն ալ օր մը բուժել։

Գ.

Բաժանում։

Ունինք վերջապէս քանի մը խօսք ալ մեր նիւթոյն բաժանման վրայ։ Ո՞վ չ'ուզեր երկայնաձիգ ուղղոյ մը վրայ հանգստեան իջեւաններ, ուր խոնջ ուղեւորն հանդիստ առնէն եւեւ՝ նոր զօրութեամբ յառաջ կը վարէ ճամբան։ Ո՞վ չի

բաղձալ որ լայնանիստ լաբիւրինթոս մը՝ ունենայ որոշ կենդրոններ, որոնց վրայ միտքը բովանդակ բաւիղները կապելով՝ դիւրաւ առանց արիադնեան դերձանի իւր ճամբան որոշէ: Ընդարձակ նիւթ մը բաժանում հարկ է ունենալ:

Մեր լրագրութեան պատմութեան մէջ, ինչպէս յընթացս գործոյս պիտի տեսնէ ընթերցողը, կան ժամանակներ՝ որ իրենց անցեալէն ու ապագայէն ըստ բաւականի որոշ կը զանազանին: Ինչ երեւոյթ որ մեր արդի գրականութեան սկիզբները կը նշմարենք՝ կ'երեւայ նաեւ մեր լրագրութեան ծննդեան եւ զարգացման վրայ: Հայ լրագրութեան ճակատին չէ եղած միշտ նոյն աստղութեամբ: Ի սկզբանէ մինչեւ 1840, ոհ, ինչպէս յամրագնաց կ'ընթանայ, — դեռաբոյս մանկութիւն —: 1840էն ետքը գրեթէ ամէն տարի, եւ յաճախ՝ իւրաքանչիւր տարին քանի մը հատ նոր կը ծնանի, թէեւ շատերը սակաւակեաց կարճօրեայ, — փոխոխամիտ երիտասարդութիւն —: Կրնանք ըսել թէ 1860էն ետքը հեղեղ մը հայ լրագրաց կը սկսի հոսել, որոնցմէ ոչ սակաւք կը մնան յարատեւ, — հաստատուն այրութիւն —: Ծերութիւնը չենք ուզեր տեսնել:

Ուրեմն ունինք որոշ կէտեր, ուր կրնանք պատմութեանս ընթացքին մէջ հանգիստ առնուլ՝ նախընթաց շրջանէ ետեւ: Այս որոշ կէտերն՝ ինչպէս ըսուածներէն յայտնի է, երեք

են, զոր մենք Ընջան կ'անուանենք, եւ կը բաժանենք մեր նիւթն այսպէս.

Ա. Շրջան: Ի սկզբանէ Հայ լրագրութեան մինչեւ 1840:

Բ. Շրջան: 1840էն մինչեւ 1860:

Գ. Շրջան: 1860էն մինչեւ մեր օրերը:

Ասոնց վրայ կ'ուզենք յաւելուլ 1. Գլուխ մը հայատառ տաճկաբարբառ լրագրաց վրայ, զորոնք չենք կրնար ազգային լրագիր հաշուել եւ անոնց կարգին մէջ մուծանել. 2. Անդրադարձութիւն մը հայ լրագրութեան վրայ, եւ 3. Ընդհանուր տեսութիւն արդի հայ լրագրաց, որով կը վակենք մեր նիւթը: Բանանք ուրեմն հիմայ:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Ա. ՇՐՋԱՆ

Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
ՄԻՆՉԵՒ 1840:

Տպագրութեան ընդհանրապէս՝ եւ ի մասնաւորի ազգային լրագրութեան սկիզբը չի կրնար համայական կամ պատահական համարուիլ: Լրագրութիւնը կարեւոր եւ անհրաժեշտ իր մըն է, զոր մարդկային բանաւոր միտքն ի հարկէ պիտի ծնանէր երբ արդեօք մը չէր խափաներ զայն: Վասն զի մարդկային միտքն իւր գիւտերը ծանուցանելու, առօրեայ ուրախական կամ նորանշան դէպքերն իւր ընկերացն՝ նաեւ մինչեւ ի ծագս աշխարհի հռչակելու բնական միտում մ'ունի: Այս միտումը կրնայ յագեցնել միայն լրագրութիւնը:

Սակայն լրագրութեան սկսելուն անհրաժեշտ կարեւոր էր տպագրութիւն եւ թղթա-

տարութիւն: Տպագրութեան օգտին վրայ խօսիլն աւելորդ գործ է. իւրաքանչիւր տող տպեալ, թէեւ նուիրեալներկի եւ կամ Աբգար Դպրի՝ հայ տպագրութեան հօր՝ նախատինք ու թշնամանք բովանդակէ, միշտ պատիւ է անոր: Առաջին գրքով որ տպուեցաւ, լրագրութեան սերմը ցանուեցաւ, որ եւ շատ չտեւեց բուսաւ եւ աճեցաւ, մինչեւ կրնայ ըսուիլ այսօր՝ որ տպագրութիւնը լրագրութեան համար էր եւ աւելի լրագրութեան գործածութեան սահմանեալ: Նոյնպէս թղթատարութիւնն որչափ յընթացս ժամանակաց դիւրացաւ, նոյնչափ լրագիրք բազմացան եւ դիւրաւ կրցան իրենց գոյութիւնը պահել:

Ո՞ւր, ե՞րբ եւ որմէ՞ եղած է սկիզբն ազգային լրագրութեան. խնդիր հետաքրքրական եւ ցանկալի: Եթէ ցայսօր շատ քաղաքներ կը կռուին իրարու հետ՝ զՀոմերոս իրենց ծոցէն ծնած ցուցընելու, նոյնպէս մեր մէջ ալ քանի մը քաղաք կ'երեւայ թէ իրարու հետ կը մրցին հայ լրագրութեան անդրանկութեան իրաւունքը կորզելու:

Ե-րոպ՝ անծանօթ բոլորովին Ազբարբի մը գոյութեան, առաջին հայ լրագիր կը ճանչնայ Դէպակ Բէ-ղանդեան երկշաբաթաթերթին, որ 1812ին վենետիկ սկսաւ: Պապո-ին Հայերէն Դպրո-ին՝ (երես 470) "Հայերէն պարբերական գրուածոց մէջ, կ'ըսէ, առաջին կրնան սեպուիլ ժամանակի կարգաւ Տրեբէզո-ին կո-

չուած տետրակներն, որք 1799 — 1802 *տարի-*
ներուն մէջ հրատարակուած են ի վենետիկ„:
Հայկական Մատենադարանն առաջին ազգային լսա-
գիր կը ճանչնայ Ագաթօնգը, թէեւ ծննդեան
տեղը կը սխալի: Եւ արդարեւ ազգիս անդրանիկ
լսագիրն[1] *է աներկբայ՝*

1. ԱԶԳԱՐԱՐ

Ամստեր[ի]մ, Մատրաս, 1794—1796:
Խմբ. Տէր Յարութիւն Քահանայ Շմաւոնեան
Շիրազեցի: Տպ. Տ. Յար. Քահ. Շմաւոնեան:

Ինչպէս որ յոյն գրականութեան յառաջ-
արձակ լոյսն (Հոմերոս) արեւելեան գաղթակա-
նութենէ ծագեցաւ, նոյնպէս հայ լսագրութեան
արշալոյսն Արեւելեան Հնդկաստանի Մատրաս[2]
քաղաքէն է: Իրաւամբ Աբգար Դպիրն հայ
տպագրութեան հեղինակ կը համարուի, եւ յետ
Ս. Մեսրոպայ առաջին տածիչ հայ գրականու-
թեան: Նոյնպէս պէտք է իրաւամբ զՏ. Յարու-
թիւն Շմաւոնեան ազգային լսագրութեան հե-
ղինակ եւ առաջին անձնանուէր դիւցազն համա-
րիլ: Թէեւ իւր ձեռնարկութիւնը լսագրութեան

---

[1] *Հոս անցողակի կ'ուզենք մոտիկը ընել, որ հայ տպագրութեան դիւտէն յառաջ անշուշտ լսագրի պաշտօն կը վարէին փոքրիկ քարտէզներ, ժամանակագրութիւններ կամ յիշատակարաններ, որոնք ի թիւս ձեռագրաց նախնեաց կը տեսնուին:*

[2] *Հայկական Մատենադարան (եր. 145) Ագաթօնգն ի կալկութիա հրատարակեալ կը դնէ, չենք գիտեր ինչ պատճառաւ: Նոյնպէս երկու տարի կեանք կու տայ Ագաթօնգի, վոխանակ երեք տարուոյ:*

մատաղածին մանկութեան տկար հասակին մէջ հազիւ կրցաւ երեք տարի ապրիլ, — անշուշտ իւր գաւառական անձուկ շրջանն՝ ուր կը յածէր, եւ ազգին անընտել եւ անուսումն վիճակը զայն կը պահանջէր, — սակայն եղաւ սկիզբն եւ հիմն հայ լրագրութեան հինուածոյն՝ զոր կրնանք հաւամատաբար յաղթ անուանել, եւ ազգային լրագրութեան գալափարն առաջին անգամ նկարեց հայ մտաց մէջ: Այս ձեռնարկութիւնն առանց ալդեցութեան չմնաց հնդկահայ գաղթականութեան յաջորդ տարիներու գրականութեան:

Աղբար գրաբար ամսաթերթն սկսաւ 1794 Յունիս (թերայ) ամսոյն, եւ իւրաքանչիւր ամսոյն վերջը կը հրատարակուէր: Բովանդակութիւնն էր նոյն ամսոյն մէջ հանդիպած դէպքերուն: Թէեւ չենք տեսած այս ցանկալի թերթը, սակայն որչափ նոյն իսկ Շմաւոնեանին խօսքերէն[1] կ'իմացուի, այնպիսի ժամանակ եւ այն առաջին անգամ հրատարակութեամբ ալ՝ շատ յօրինուածական եւ գիտնական լրագիր մը կ'երեւայ: Ահաւասիկ համբագրին խօսքերը.

"Նկատելով եթէ զօժանդակութիւն տպարանին, եւ եթէ բարեպէս յառաջ եկեալն ուսումնասիրաց, յարմար վարկայ նուիրել առաջի ձերում ազգասիրութեան զխոկմունս նարդենիս. այսինքն տպեցմամբ ի լոյս ածել զտետրակ մի յամենայնում վերջնոց ամսոյ, անուանեալ Աղբ աբօր. յորմէ իմացումն լինելոց է ընթերցողաց, ծայրաքաղ անցքն նոյնոյ ամսոյ, եթէ ի զանազան կազեթաց, եթէ ի զանազան քարտիսաց եւ

---

[1] Հայկական Մատենադարանին ի բառն Աղբար:

եթէ այլոց զանազան գրոց. նաեւ բանք հարկաւորք եւ քաղցրալուրք, եւ ի վերջնումն տետրակիս՝ զօրացոյց մի հետեւեալ ամոյ, պարունակեալ ի նմա զտօնս սրբոց, եւ զաւուրս ծննդեան եւ լրման լուսնոյ»:

Այս ազդը կամ յայտարարութիւնն ուղղուած է "բարեպաշտ պարոնաց եւ մաքրակենցաղ տիկնանց Մադրասի Հայոց»: Ասիկայ հրատարակեցաւ 1794, Մայիս 20ին[1]: Աղաթուրի աշխատակից էին Ռուսաստանէն՝ Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արղութեանց եւ Ստեփանոս Յովհաննէս Գուլամիրեան[2]:

2. ՏԱԲԵԳՐՈՒԹԻՒՆ

Տարեթերթ, Վենետիկ, 1800—1802:

Խմբ. Հ. Ղուկաս Վ. Ինճիճեան[3]: Տպ. Մ. Ղազար:

Աղաթարին ձայնին լսելէն չորս տարի ետքը Վենետիկի Մեծարգոյ Միաբանութիւնը ձեռնարկեց այս աշխատասիրութեան, զոր կրնանք անյատկապէս լոքէր անուանել: Ինչուորքովանդակութեան եւ պաշտօնին կողմանէ լրագրոյ պաշտօնը կը վարէր եւ նոյն վախճանի կը ծառայէր, սա

---

[1] Կը սիրենք այժմէն իսկ (թէեւ շատ կանուխ) յորդորել ազգային խմբագիրներն ու գրագէտներն՝ որ 1894 Մայիս 20ին կատարուի՝ հայ գրականութեան գլխաւոր մէկ կէտին՝ հայ լրագրութեան հարիւրամեայ փառաւոր ցօղեւեանն:

[2] Մանկավարժանոց, թ. 1, 1887: Մանկավարժանոցէն կը տեղեկանանք՝ որ Կոստ. Պոլիս Արժ. Մկըրեան Հօր քով կը գտնուի Աղաթուրի երեք ամբողջ տարիներն ի միասին կազմեալ:

[3] Տարեգրութեան երեք հատորներուն վրայ, զոր մեր առջեւ ունինք, ինչպէս նաեւ Հայկազեան Մատենադարանի մէջ չի տեսնուիր յօրինողին անունը. բայց ի "Ցուցակի գրոց տպագրելոց ի Մխիթ. Միաբանութենէ», Վենետ. 1869, Հ. Ինճիճեան յօրինող կը նշանակուի:

տարբերութեամբ միայն՝ որ փոխանակ կարճ
ջրյանի մը մէջ հրատարակուելու, իբր տարեգիր
տարուն վերջը կը հրատարակուէր, եւ նոյն տա-
րուն մէջ հանդիպած երեւելի քաղաքական, պա-
տերազմական, եկեղեցական եւ գիտնական դիպաց
մանրամասն տեղեկութիւնները կը ծանօթացը-
նէր: Տ-ր Ե-ն դիրքն է փոքր ուռճածալ,
տպագրութիւնն ու թուղթն ըստ ժամանակին՝
մաքուր, լեզուն աշխարհաբար [1]: Ա. Հատորիկն՝
որ 1800ին հրատարակեցաւ, 1799ի դէպքերը
կը պատմէ, եւ այնպէս կը շարունակուի մինչեւ
1802, եւ որչափ գիտենք՝ ա՛լ 1803ին լոյս
չտեսաւ [2]: Տ-ր Ե-ն իւր բովանդակու-
թեան կողմանէ կը շրջէր ընդ բնաւ աշխարհ,
եւ ամէն տէրութեանց, գիտնական գիւտե-
րու եւ այլն տեղեկութիւն կու տար: Կրնայ
ըսուիլ՝ որ լրագրութեան մանկութեան հասա-
կին այս պատկերը շատ շատ յառաջադիմու-
թեան բողբոջներ ինքեան կը ցուցընէր: Բա-
նասիրօրէն նկատելով՝ Տ-ր Ե-ը մեր առ-
ջեւ կը դնէ ժամանակին աշխարհիկ լեզուն:
Յառաջ բերենք քանի մը հատուած.

«Գանք հիմա ձեծին վրա. երբոր նէլսօնը ազէկ
մը աւրեց թշնամւոյն նաւերը, խապար խրկեց ցամաքը

---

[1] Հայկն. Մոփենոպոլսոն սխալմամբ կը դնէ՝ ֆրոբեր:

[2] Հայկոնն Մոփենոպոլսոն անդ կ'ըսէ՝ թէ Տ-ր Ե-ը 17 տարի տեւած է. անշուշտ շփոթելով Դէպոէ Ե-ին հետ, որ նոյնպէս վենետիկ կը հրատարա-
կուէր եւ տեւեց մինչեւ 1817, եւ կամ Եղնոկ Ե-ին հետ, որ իբր շարունակութիւն Տ-ր Ե-ի՝ տեւեց մինչեւ 1820:

ձէնկէ դադրելու համար. զերէմ ինկիլիզին առջի նիւթը մսակովը զարնել էր, չէր ուզեր որ տանիմառքային հետ դարձեալ ծեծկըվէլով իր նաւերը սախտէ. հերիք սեպեց անղատար ընել որ թողու զինքը առաջ երթալու, ա-սանկով սանքի զօռով միւթարէքէ ընել տըվավ 8 սահ-թըվան համար. երթէսի օրը 24 սահաթ տահա երկն-ցուցին միւթարէքէն». եւ այլն:

«Բնաբանութեան միւթալիխ մէկ քանի հրաշալի բան կը պատմըվին, որ հոս դնենք: Ապրիլի 8ին օսդէնտա ծովեզերեայ քաղաքը (ֆիլեմէնկի, մօտիկ) մէկ կենդանի մը ձիու նման ծովէ դուրս կելլայ ցամաքը. բարձր 8 ոտք եւ 5 բոյթ. պօչը երկան. մորթը ալաճա փէլէնկ գա-պանի պէս. երկու պզտիկ թեւաւ ունի. բայց սուր եւ կարծր չէլիկի պէս. թիւֆէնկ պարպեցին՝ չիմտաւ սը-կըըդեցաւ վար ընկաւ գնտակը. ասիկայ մտաւ արտե-րուն մէջ խումբ մը գտաւ ոչխարներու, շատը անոնց մէ կերաւ. 2 սահաթ ատանկ գէն տալէն ու վախցընելէն ետեւ, զարհուրելի ձայն հանելով կէնէ ծով դարձաւ. ժողովուրդը վախցաւ, ասիկայ կէնէ կը դառնայ կերա-կուր գտնամ տէի. 30 հոգի կտրիճներէն պահապան դրին. հետեւեալ օրը նորէն ցամաքը ելաւ հոն. շատ աշխատեցան էն ետքը ականջին ետեւը վիրաւորեցին. եւ տուզախի մէջ ձգեցին. որ առաջուցմէ խուռմիշ ըրերէին. ան ատեն գիտուններըը կանչեցին, տեսան որ կենդանիներուն սրան դնելու է. զերէմ գիտցած կեն-դանիներուն հիչ մէկուն չըլմաններո: (Տուբէզ. 1801:)

3. ԵԼԱՆԱԿ ԲԻԶԱՆԴԵԱՆ, ԲԱԶՄԱՎԷՊ

Տարեթերթ, վենետիկ, 1803—1820:
Խմբ. Հ. Զուկաս վ. Ինճիճեան: Տպ. Մ. Ղազար:

Ելանակ Բիզանդեան՝ դիրքովն ու տպա-գրութեամբն ըստ ամենայնի նման Տուբէզըն-ին, 1803ին[1] սկսաւ հրատարակուիլ ամէն տարուց սկիզբն, աշխատասիրութեամբ Հ. Ինճիճեան ան-

---

[1] Պոմպէյ-ին Հայերէն Դպրոցին կը դնէ՝ 1803. իսկ Հայկական Մոսկուայի Տպագրութեան՝ 1800: Արդեօք ուղղուա՞ծ է, թէ Տուբէզըն-ի հետ միացուած:

Խանջ գրասիրի, եւ տեւեց մինչեւ 1820։ Ասիկայ 1815էն ետեւ, ինչպէս նոյն տարուան Հատորիկը կը ցեկուցանէ, Արշարունեաց ազգասէր Ընկերութեան ծախիւքը կը տպուէր։ Այս Ընկերութիւնն 1812ին հաստատուած էր ի Կ. Պոլիս, եւ վախճանն էր ազգին մէջ գրականութեան ոգի զարթուցանել՝ ոչ միայն նախնեաց մատենագրութիւնն ի լոյս ընծայելով, այլ եւ ազգին օգտակար գրոց հրատարակման ձեռնտու ըլլալով։

Եղանակ Բէ-ղանդեանին բովանդակութիւնն էր. Ա. Նոր պարբերութիւն, որ յաճախ բարոյական խորհրդածութիւններ կ'ընէր։ Այս գլուխն երբեմն զանց կ'առնուէր։ Բ. Գոյականունէն օդերեւոյթ փոփոխութենէն, յորում ամսոց իւրաքանչիւր օրերու օդն եւ այլ բնական երեւոյթները կը գուշակուէր։ Գ. Պարզունէն օդերեւոյթներու, բժշկական եւ բնական, նոյն ճիւղերու վրայ այլեւայլ տեղեկութիւններ։ Դ. Զբօսարան ուսմանց, գիտնական հատուածներ։ Մերթ ընդ մերթ նաեւ քաղաքական անցքեր ու դէպքեր ժամանակագրական ոճով կը պատմէր։ Ասոնք են Եղանակին բովանդակութիւնն՝ երբեմն աւելի երբեմն նուազ։ Իւր ըստ բաւականի երկայն կեանքը կը վկայէ, թէ որչափ ալ բարերար Ընկերութեան մեծաղեայ ձեռացը պարտական ըլլայ, սակայն ազգին մէջ ալ համակրութիւն շահած էր։ Եւ ստուգիւ նիւթոց ընտրութիւնն արժանի է գովութեան։

Այս աշխատասիրութիւնն՝ եթէ չկարենանք ըստ ձեւոյն եւ այլ պահանջից լրջիւր անուանել, գէթ բովանդակութեան կողմանէ կրնանք ազգային լրագրաց կարգն ընդունիլ: Վեզուն ժամանակին աշխարհաբարն է, բայց շատ աւելի ընտիր քան զլեզու Տրեբեզոնդեան, մանաւանդ վերջի տարիներն: Նաեւ աստ անդ գրաբար հատուածներ ալ կ'երեւան: Ահաւասիկ քանի մը տող.

"Որչափ աղէկ սեպենք ստանպօլին օդը ու ջուրը, բայց յատուկ ստանպօլցին երկան չապրիր. հասարակօրէն 60 տարին կը հասնի, քիչ կայ 70ը անցնող, աւելի քիչ 90ը անցնող: Ձմեռը քէօմիւրի կրակի սաստիկ գործածութիւնը ու եղբը բաց քալելը՝ իրենց շատին կրբերէ նեվազիլի ու իջուածներու զանազան ցաւէր: Բաղնիքի չափազանց յաճախութիւնը նաեւ միւսասկար սովնները երթալը՝ իրենց բերել կուտայ թուլութեան ու տաքութեան զանազան ցաւեր, ու կավրեն ան շահը՝ որ չափաւոր գործածութիւնը բաղնիքի պիտոր բերէր:" (Եղնուկ Բէ-ըանդեան, 1808:)

4. ՅԻՁԱՏԱԿԱՐԱՆ

Վենետիկ 1807 (՞): Տպ. Ս. Ղազար:

Հայկեան Մարենատարանի մէջ կը յիշատակուի Յիշատակարանն ընկերացած Տրեբեզոնդեան: Յատաջ բերենք Հայերէն Դպրոնեան պարոնեան (եր. 470) հեղինակին խօսքն՝ որմէ աւելի տեղեկութիւն չունինք ասոր վրայ: "1807ին, կ'ըսէ, Եւրոպայի մէջ տրուած պատերազմաց հետաքրքրական լուրերը հարկաւոր կ'ընեն նաեւ ուրիշ համառօտ պարբերական երկասիրութեան մը հրատարակութիւնը: Ասիկայ կը կոչուի Յի-

շոփոխըն, որուն միակ նպատակն է, ինչպէս խորագիրն ալ կ'ըսէ, նոյն տարւոյն մէջ Եւրոպա հանդիպած պատերազմաց ստոյգ պատմութիւնն տարածել յարեւելս։" Բայց ո՞վ էր այս Յէլոփոէոնին քանդակագործը, քանի՞ անգամ շաբաթն՝ ամիսն իտեսկը դրուէր, երբ քանդեցաւ այդ։ — —

Եթէ Տուէքըո-Ընէան ճակատը նկատենք, կը գտնենք գրուած՝ "Տուէքըո-Ընէ-ն, որ է *քիշատակարան քաղաքական, պատերազմական, եկեղեցական եւ բանասիրական անցից եւ դիպուածոց աշխարհի*"։ Արդեօք ըստ այմ հասկընալու է յիշեալ երկասիրութեան խօսքերը։

5. ԳԻՏԱԿ ԳԻՒԶԱՆՊԵՆ

Երկշաւամեամերի, վենետիկ[1] *1812—1816։ Խմբ. Հ. Գրիգոր վ. Գասպարեանի եւ այլք։ Տպ. Ս. Ղազար։*

Վ ենետկոյ Մխիթարեանց Մեծ. Միաբանութիւնն ի խնդրոյ եւ ձեռնտուութեամբ Արշարունեաց ուսումնասէր ընկերութեան 1812ին Օգոստ. 1ին սկսաւ տպել այս լրագիրն հրատարակել։ Արշարունեաց ընկերութեան անդամներն՝ որ գործունեայ լաղձանք մ'ունէին ազգային յառաջադիմութեան, տեսան սրամտութեամբ՝ որ յառաջադիմութեան էական պահանջմունքներէն մին է ծանօթանալ օտար ազգաց յառաջադիմութեան, գործունէութեան եւ գործոց,

---

[1] Հայկեան Մատենադարանն հոս կը հետանայ մեզմէ՝ երբ զԳիւտ Ըէ-ընդհան կոտտ. պալիս հրատարակեալ կը դնէ։

ոչ ամիսներէ եւ տարիներէ ետեւ՝ այլ անմիջապէս: Ընկերութիւնն իւր հաստատութեան առաջին տարին արդէն առաջարկեց յիշեալ Մեծ. Միաբանութեան՝ ընկերութեան ծախիւքն հրատարակել լրագիր մը՝ որ ընկերութեան այս տեսութեան ծառայէ: Յանձն առաւ ուսումնասէր Միաբանութիւնն, եւ նոյն տարին սկսաւ հրատարակութիւնը:

Դէպոք Բիւզանդեան հնգետասանօրեայ էր, ի սկզբանէ մինչեւ 1813 Օգոստ. 16 երկու թուղթ միայն, այնուհետեւ չորս՝ մինչեւ տասը թուղթ, լեզուն՝ աշխարհաբար, տարեկան գինը՝ 40 ղրշ., գիրքը՝ միջակ, գիրը մանր, թուղթն ու տպագրութիւնն (մանաւանդ Ա. Տարին) ստորին քան զՏօրեբո-ին: Նիւթը գլխաւորաբար ժամանակին նշանաւոր դէպքերն են՝ Մեծին նաբոլէոնի գործքերն ու անոնց հետեւութիւնները, որ՝ որչափ կ'երեւայ, ժամանակին պարագաներէն ստիպեալ՝ նաբոլէոնին կողմնակից լրագիրներէն առնուած է: 1813էն ետքը ժամանակակից խառվութեանց դադրելովն՝ ազատ ընթացք կ'առնու Դէպոք Բիւզանդեան, ուսումնական եւ բանասիրական ճիւղերն ալ հետզհետէ մշակելով՝ մանաւանդ վերջին տարին: Նաեւ գրաբար բարոյական ոտանաւորներ աշխարհաբար թարգմանութեամբ կը դնէ, եւ յամենայնի ազդին մտաւոր զարգացման գործուեայ եւ գովելի ջանք կը ցուցընէ:

Դէպի Բէ–ղանդեանի առաջին համբագիր եղաւ Հ. Գրիգոր Վ. Գապարաճեան տարի մը միայն, 1813ին եւ 14ին համբագիր էր Հ. Մատաթիա Վ. Փիւսկիւլճեան, 1815ին եւ 16ին Հ. Մանուէլ Վ. Ջախջախեան, որոնցմէ երկուքը Գապարաճեան եւ Ջախջախեան՝ ունին արդիւնք մը՝ ազգային գրականութեան մէջ:

Դէպակի գրութեան ոճը պարզ ու ռամկավոս է կոստ.պոլսոյ նոյն ժամանակի գրական լեզուաւ՝ իւր նախորդաց պէս ալ տաճկերէնասաւն: Վերջին երկու տարիները Դէպակ Բէ–ղանդեանն ինչպէս իւր բովանդակութիւնը՝ նոյնպէս լեզուն աւելի կոկել ու թեքել կը ջանայ: Ահաւասիկ քանի մը տող.

"Եւրոպայ ու Ֆրանսայ բուրդի պակասութիւն ուննենալուն համար մէկը մէկ նոր գիւտը հնարեց՝ որ աս պակասութեան տեղը լեցընէ: Կովու ու հորթու կաշիէ տէօշէկ կը ձեւէ որչափ մեծ ու պզտիկ կուզես, ու աղէկ վարպետութեամբ աս կըկարէ. տէօշէկին մէկ դին մուսլուխը կամ մասուրամը կը դնէ՝ որ գոցվի ու բացվի ուզածին պէս, ասիկայ քէօրիւկովմը, կամ փչելով կուռեցընէ ուզածին չափ, որ կըլլայ մէկէն մէկ պատվական տէօշէկմը, ու կըպառկի վրան. ամառը ասոր վրայ մարդ չէփիր չիխաշիր, ընտոր բրթէ տէօշէկին վրայ, անկէ ետեւ լուէն ազատ, դնելը վերցընելը դիւրին: Ձամբորդ մարդ պիտէ, աս իր մենծ ու պատվական տէօշէկը հետը ուր ուզէ կրնայ տանիլ. առվտանց պլօրցընէ՝ կտորմը կաշի ձիուն վրայ կամ առագային մէջ կըդնէ. իրիկունը՝ ուր որ կըլլայ անտառի մէջ, դաշտի մէջ, ուռեցընէ աս՝ կըլլայ թագաւորական տէօշէկմը, որուն վրայ հանգիստ կը պառկի:"

"Յուլիսի 28ին Իրիկվան դէմ տուսէտօռֆ քաղաքը, մէկ սարսափելի փոթորիկ մը եղաւ, որ ծերերը չէին յիշէր՝ թէ կենացներնուն մէջ, անոր նմանը տեսած ըլլան: Ետեւէն մէկ սաստիկ անձրեւ մը կարկուտով խառնած

եկաւ, որ մէկէն ծով դարձուց բոլոր քաղաքը, բայց աստուծով մարդու մը վնաս չեղաւ, ամա ճամբեր կոտրտել, տներ փլցընել, էգիներ սպաննել, ծառեր արմատէն խլել, ու այլ սոսկ նման վնասներ շատ տրվաւ։» (Դէպօ Բէ–ղանդէօ, 1812։)

«Պօղոս Մանուցիոս կըգրէ որ՝ հացի հրաւիրված ըլլալով Փիլոքսենոսը, կըսպասէր սեղանին վրա, որ կերակուր բերեն. ամեն բանէն առաջ՝ բերին հաց, տեսնելով որ՝ շատ սեւ էր, բերօղին ըսաւ շախայով. Շատ մի բերեր ասկից, որ մութ չընես։» (Դէպօ Բէ–ղանդէօ, 1816։)

Արո՞նք են Դէպօ Բէ–ղանդէօի գովելի եւ պարսաւելի յատկութիւնները։ — Եթէ զԴէպօ Բէ–ղանդեան նկատենք համեմատելով իւր նախորդաց հետ՝ պէտք ենք ըսել որ ունի անոնցմէ աւելի առաւելութիւններ։ Իբրեւ անդրանիկ քաղաքական լրագիր Տաճկահայոց՝ թէեւ չըլլայ կատարեալ, բայց կրնար նոյն ժամանակի հայ ընթերցողը գոհացընել իւր արտաքին կերպարանօքն ու ձեւովը, քաղաքական լրոց առատութեամբն ու ընդարձակութեամբը. վասն զի ոչ միայն եւրոպական տէրութեանց, այլ եւ Ամերիկայի քաղաքական անցքերուն վրայ տեղեկութիւն կու տար։ Առաջին անգամ հոս կը հանդիպինք ազգային յառաջադիմութեան յորդորակներու, Արշարունեաց ընկերութեան անդամներէն խօսուած [1]։ Ազգային լրագիրներէն առաջին անգամ Դէպօ Բէ–ղանդէօ կը յանդգնի, եւ այն այնպիսի ժամանակ մը, տասնուհինգ օր անգամ մ՚երեւալ։ Հոս առաջին անգամ կը հանդիպինք լրագրի սովորական զարդագիր ճակատի,

[1] Դէպօ Բէ–ղանդէօ, 1813, թիւ 1, 3։

վերջապէս լրագիր գաղափարին (թէեւ անկատար) իրագործմանը: Եթէ միւս կողմանէ նշմարենք նաեւ տուած քաղաքական լրոց կողմնակալութիւնը, ժամանակակից ազգային խնդրոց եւ դիպաց բոլորովին անյիշատակ թողուիլը, կրթիչ շինիչ յօդուածներու պակասութիւնը, լեզուին ոամկութիւնը, կը ներենք անշուշտ միտ դնելով որ իւր աղբիւրները Մ. Նաբոլէոնի տպագրական ճնշող օրինաց տակ էին, (—Նաբոլէոն արգելած էր օտար երկիրներու լրագիրները մուծանել իւր իշխանութեան երկիրներն, եւ նելքինք ալ միշտ ի գովութիւն եւ ի կողմն Նաբոլէոնի կրնային գրել, —) եւ ազգային ու գրականութեան ոգին ալ դեռ չէր արթնցած: Վերջապէս լեզուն ալ հարկ էր այնպէս ըլլալ՝ որպէս զի թերուսումն ժողովրդեան իմանալի ըլլար. կարելի՞ ալ էր այլապէ: — Ւսա՛ղ որ Դէպօէ Բէ-ղանդեան 1816ին վերջերը՝ մեզի անծանօթ պատճառաւ մը, շուտով մեկնեցաւ հինգ տարուան փոքր ի շատէ արդիւնալից ասպարիզէն:

6. ԹԱԳՎԻՄ ՎԱԳԱՅԻ, ԼՐՈՑ ԳԻՐ

Ընդհանրագիր, Կոստ. Պոլիս, 1832—1833:
Տպ. "Թագվիմի վագայի„ լրագրոյ:

Տաճկահայք, չի կրնար ուրացուիլ, Ռուսահայերէն շատ աւելի կանուխ արթնցան գրական քունէ: Իրենց զարթուցիչ եղան աւելի հեռաւոր փոքրիկ գաղթականութիւնք: Այժմու

արեւմտեան գաղթականութեան առաւել կըթեալ մասն՝ Կոստ. Պոլսոյ Հայք ունին դարուս կէսէն ետքը գրականութեան հետ փոքր ի շատէ պայծառ լրագրութիւն մ՚ալ, եթէ ուզենք յոռնմոլաց եւ լաւատեսաց մէջ եղած անջրպետէն իրերը զննել: Կոստ. Պոլսոյ Հայք մինչեւ 1832 ունեցան թէեւ տպարաններ, եւ ոչ սակաւ մատեանք գրականութեան սոյն արգանդներէն ի լոյս ընծայուեցան, սակայն տեղական ազգային լրագրոյ մը ձեռնարկու չգտնուեցաւ: Վասն զի՝ եթէ կար այն ժամանակ քիչ մ՚ընդունակ ուղեղ՝ այն ալ ներքին երկպառակութեանց մէջ կը մաշէր կը հալէր:

Հազիւ 1832ին կը զարթնու Կոստ. Պոլսոյ Հայոց մէջ տկար եւ շատ տկար հոգի մը լրագրութեան, աւելի օտար ազդեցութեան ներքեւ: Աղեքսանդր Պլաք (Blaque) 1831ին Կոստ. Պոլիս Աղթօթօ Օսմանեան (Moniteur ottoman) անուն պաղլիերէն լրագիր մը կը հրատարակէ՝ իբրեւ պաշտօնական լրագիր Բարձրագոյն Դրան: Յաջորդ տարւոյն սկիզբը սոյն լրագիրը Թուքվնոզ Վաքայէ անունը կ՚առնու, լեզուն ալ կ՚ըլլայ տաճկերէն՝ տաճկերէն տառիւ: Նոյն լրագրոյ խմբագրութիւնն անշուշտ՝ կը փորձէ նոյնին Հայերէն թարգմանութիւնն ալ հրատարակել՝ ի յապուրդ ոչ սակաւ ընթերցասէր Հայոց. սոյն թարգմանութեան անուն կը կնքուի՝ Թուքվնոզ Վաքայէ, Լուոյ ձէր:

Ուրուհետեւ Թուքվնոզ Վաքայէ տաճկերէն

լրագրոյն հրատարակութեան օրէն մինչեւ 1832 Յունուար՝ տասնումէկ թիւ հրատարակուած էր, նոյն լրագրոյ հայ թարգմանութեան առաջին թիւն սկսաւ տաճկերէնի 12ը թուէն՝ 1832, Յունուար 13ին, եւ փոխանակ թիւ 1 դնելու՝ դրուեցաւ թիւ 12, ինչպէս կը զեկուցուի նոյն թուոյն մէջ: Ա յս հայերէն թարգմանութիւնն հրատարակութեան որոշ ժամանակամիջոց չունէր, այլ մերթ 7 օր անգամ մը եւ մերթ 14—20 օր անգամ մը կը հրատարակուէր: Երկրորդ (որ է 13ը) թուէն սկսեալ անունը կերպարանափոխեցաւ եւ կոչեցաւ Լրոյց գիր Մեծի Տէրութեանն Օսմանեան: Դիրքն էր միշտ ութածալ կէս թերթ (4 թուղթ). թուղթն ու տպագրութիւնը միջակ, գիրը սովորական մեծութեամբ: Խմբագրին կամ թարգմանչին անունն անծանօթ է, թէեւ շատ ցանկալի էր գիտնալ: Վասն զի Կոստ. Պոլսոյ հայ լրագրութեան շինուածոյն՝ որուն վրայ կրնայ իրաւամբ պարծիլ այսօր ի մէջ այլոց քաղաքաց, սկիզբն ու հիմն եղաւ: Լրոյց գէտ լեզուն աշխարհաբար էր՝ ոամիկ. բայց որչափ կ'երեւայ՝ ուզուած էր տաճկերէնախառն հայախօս ժողովրդեան դիւրահաս ընել. վասն զի տեղ տեղ կոկիկ լեզու կը նշմարուի: Տէրութեան պաշտօնատեւարց անունը գրեթէ միշտ տաճկերէն էր: Պատմական ոճն ըստ ամենայնի տաճիկ լրագրաց ոճն էր, եւ գրեթէ ամէն նախադասութիւն Է-ով կը սկսէր, եւ եթէ նիւթը պակսէր՝ վերջին

մէկ կամ մէկուկէս սիւնն պատարկ կը ձգուէր [1]։ Բովանդակութիւնն էր Օսմանեան պետութեան ներքին գործերը։ Գիտնական յօդուած շատ ցանցառ կ'երեւար։ Ասոր լեզուէն դոյզն ճաշակ մը կարծենք ցանկալի է լսանասիրաց։

«Ըստամպօլու գատը մօլլաճրք զատէ սերվէթ էֆէնտիին ժամանակաւոր պաշտօնը՝ այս անցեալ զիլհիճճէի վերջը լրացաւ. եւ այս մուհարրէմին սկզբէն տիրելով, նոյն պաշտօնը նախկին ըստամպօլու գատը սէլիմ մօլլա զատէ սէյիտ Ապտուլռահիմ էֆէնտիին երկրորդ անգամ շնորհեցաւ։»

«...Գօլէռա ցաւին հանդիպօղը մերկացընելով նախ խիստ ջեռուցած կամ թէ կրակով լեցուն արթուկով (իւթիւով) իւթիւլէննիշ եղած երկու բրդեղէն ծածկոյթի մէջ պառկըցընեն, եւ յետոյ նոյն ծածկոյթով պահպանած մարմնոյն վրայ տաքցուցած իւթիւ, եւ կամ թէ կրակով լեցուն իւթիւ մը ծայրէ ի ծայր կամաց պտըտցընեն։ Եւ հիվանդին մարմինը տաքցընօղ շփելու մէկլէմով ուժով եւ շատկեկ շփեն։ Եւ մէկլէմին բաղադրութեան կերպը այս է 150 տրէմ բախի, 75 տրէմ բարկ քացախ, 4 տրէմ ծեծած հառտալ եւ 2 տրէմ քեաֆուր, եւ 2 տրէմ պիպեռ եւ մէկ գլուխ ծեծած սխտոր...։» (Լրաբեր, 1832։)

Կարճ եւ շատ կարճ եղաւ ասոր կեանքը։ Մէկ տարուան մէջ տեսաւ ծննդեան հետ մահնալ [2]։ Ապրեցաւ խեղճութեամբ բոլորովին կա-

---

[1] Ըստ ամենայնի նոյն երեւոյթը կը տեսնուի գերմաներէն հնագոյն լրագրոց մը վրայ, որ բաւական տեն է Հայտելպերկի Համալսարանին գրատան մէջ պտնուած է։ Այս լրագիրն՝ որ շաբաթաթերթ է, տպուած է 1609ին եւ յիշեալ գրատան մէջ կը պահուի իբր թանկագին հնութիւն. վասն զի ասկէ հնագոյն լրագիրներն տակաւին չեն պտնուած։

[2] Այսինքն՝ այս անուան տակ. վասն զի, ինչպէս պիտի տեսնենք, քանի մ'անգամ այլեւայլ նման անուանց տակ յարեաւ եւ թաղեցաւ։ 1840ին Թ-ֆվ-փ Վ-փ-յէ անուամբ՝ հայ տառիւ տաճկերէն լեզուաւ կը հրատարակուէր, 1847ին Յայտարար գիր ղոյ ֆէյէ Տէր-Ղեւոնդ Օ-ծանեան

պեալ իւր բնագրին, օտար տէրութեանց անցքերու եւ ազգային իրաց անծանօթ, ինքն իւր մէջն անոճ, անհամ, ցամաք եւ ղուրկ ծրեւէ յանկուցիչ յատկութենէ: Ա յս պարագայից մէջ բնականապէս չունենալով ստնտու՝ ցամաքեցաւ վաղամեռիկ: Բաց ի կոստ. Պոլսոյ հայ լրագրութեան անդրանիկն եւ ազգային առաջին շաբաթերթին ըլլալու պատահական պատուէն՝ ուրիշ առաւելութիւն մը չի ցուցներ թողուն վրան, Լոյս ծնեալ:

7. ՀԱՅԵԼԻ

Կալկաթա:

Պարոն-ին հայերէն դպրոցեան կը յիշէ այս ժամանակներն հնդկահայ գաղթականութենէ ի կալկաթա հրատարակեալ լրագիր մը հայելի անուն՝ որ կարճատեւ կեանք է ունեցեր: Դժբախտաբար չի յիշեր ուրիշ կարեւոր կէտերը: Մենք բախտ չունեցանք այդ հայելին դիտելու, ուրիշ կողմանէ ալ տեղեկութիւն մը չունինք:

8. ՁՏԵՄԱՐԱՆ

Ամսաթերթ, Զմիւռնիա, 1839—1854:
Խմբ. Բողոքական Միսիոնարք: Տպ. Հոմանց Հայոց եւ Գոռ. կոիֆիմ:

Ամերիկեան բողոքականութեան ի հայս մուտքն կեանք տուաւ նոր ազգային լրագրոյ մը:

անուամբ՝ հայերէն, 1843ին ճերէպեէ հավոփս անուամբ՝ հայատառ տաճկաբարբառ, 1847ին՝ Ցայտարար ղրագիր ճեթ Տէր-ըէհան Օհանէան անուամբ՝ հայերէն լեզուաւ, վերջապէս Սուրհանդակ բէ-ղանդեան անուամբ ալ երեւցաւ: — Զարմանալի գեանաւիճ:

Արշաւի դժուարին էր ի սկզբան բողոքականութեան մուտքն, նոյնչափ կը ճգնէին Ամերիկեան Միսիոնարք — իրենց սովորական կերպովը — հարթել դժուարութիւնները՝ ծածկելով ամենայն ինչ գիտութեան՝ արտաքնայարդար անկեղծութեան եւ ծառայամտութեան քողին ներքեւ: Ի՞նչ աւելի կրնար իրենց սկզբունքները մուծանել տակաւին քնացող ազգի մը մէջ, եթէ ոչ յանկուցիչ՝ միանգամայն դիւրագին լրագիր մը:

Ի Զմիւռնիա՝ որ հայ բողոքականութեան որորոցն եղած է, ամերիկացի բողոքականաց տպարանին մէջ 1839ին Յունուար 1ին լոյս տեսաւ գիտնական հանդէս մը՝ որոյ անուն էր կնքուած՝ Ծանեմարաւ պէտանէ գիտելեաց: Այս հանդէսն ամսական էր, մեծ ութածալ ամբողջ թերթ մը (8 թուղթ), գիրը միջակ, թուղթն ու տպագրութիւնն ըստ բաւականի մաքուր, պատկերազարդ, տարեկան գինն ալ՝ 18 ղուրուշ: Առաձին խմբագրի մ՝անունը մինչեւ վերջը չերեւցաւ լրագրոյն վրայ[1]: Ա. Տարին Հոման Հալլոք, իսկ անկէ ետեւ Գուլիէլմոս Կուիֆիթ անգղիացիներուն տպարանը կը տպուէր: Ի սկզբանէ մինչեւ 1842ի վերջը՝ Գ. Տարին՝ անընդհատ շարունակեցաւ: 1843ին միամեայ հանգիստ առնլէն ետեւ՝1844ին Յուլիս 1ին Ե. Տարին սկսաւ շարունակուիլ եւ

---

[1] Շէմարեան 1844, թիւ 57ի մէջ կը յիշատակուի միայն՝ թէ Վաղարշակ Սարգիս Յովհաննէսեան "էորս տարի Շէմարեանի գլխաւոր թարգմանիչ,, եղած է:

տեւեց այսպէս մինչեւ 1846 Յուլիս 1, Զ. Տա-
րին [1]: Այնուհետեւ երկայնժամանակեայ դադար
մ'ըրաւ [2] մինչեւ 1854 Յունուար 1, երբ Է. Տա-
րին հրատարակեցաւ փոխադրուած ի կոստ. պո-
լիս Ս. պ. Զըրչիլիին տպարանը: Հոս յաջորդ
տարին Շիրմաքեան ինչպէս տեղը՝ նոյնպէս դիրքն
ու բովանդակութիւնը փոխեց եւ անուանը վրայ
նոր յաւելուած մ'առնելով՝ կոչեցաւ Առետաբեր
ե- Շիրմաքեան պէտանէ գէտելեաց, որուն վրայ յե-
տոյ՝ ըստ ժամանակագրական կարգի [3]: Այսպէսով
Շիրմաքեան 16 տարուց միջոցի մէջ (1839—
1854) եօթ տարի միայն հրատարակեցաւ:

Եթէ Շիրմաքեանի բովանդակութիւնն յընդ-
հանուրն դիտենք՝ կրնանք ըսել թէ յաջող էր
նոյնին ընտրութիւնն, առատ էրնիւթին եւ բաւ-
մադիմի: Քաղաքական մաս մը չունէր ամենեւին,

---

[1] Զ. Հատորին վերջը հրատարակիչը կը ծանուցանէ
թէ "Ա՛ւ այժմ պիտի դադրի ան պատճառաւ որ վերատե-
սուչս մօտերս Ամերիկա կ'երթայ, ուր որ մէկ տարի կենա-
լու միտք ունի„:

[2] Է. Հատորին 1 թուոյն մէջ կը ծանուցուի թէ
Շիրմաքեանը "չէ թէ ձեռնտուութիւն չգտնելուն կամ օգ-
տակար ըլլալուն կդմանէ տարակոյս մը ըլլալուն պատճա-
ռաւ ընդմիջեցաւ՝ այլ Հրատարակիչին բացակայութեանը,
եւ ուրիշ տեսակէտական բաներու պատճառաւ՝ որոնց յի-
շուիլը աւելորդ է„:

[3] Որչափ ալ հրատարակողաց ձեռքն ըլլայ Ա-
րեւելեան իրը շարունակութիւն Շիրմաքեանի նկատել եւ
վերջնոյս տարիները ալ առաջնոյն տարեաց վրայ յաւելուլ
եւ ունենալ այսօր 42 ամեայ Ա-րեւելեան մը, սակայն մեզի՝
— որ պարտական ենք ամէն լրագրական նոր երեւոյթի զա-
տել նախապէս, մեզի՝ որ կը տեսանենք Ա-րեւելեանի եւ Շի-
րմաքեանի մէջ էական զանազանութիւն մը՝ անուան, դրու-
թեան, բովանդակութեան, — նեղութիւն է Ա-րեւելեանն իրը զա-
նոյն մը նկատել:

ալ՝ ինչպէս կ'լսուի Յայտարարութեան մէջ, "իբրեւ բարի եկած հիւր մը„ կը մտնէր ընտանեաց մէջ, բանալով անոնց առջեւ շտեմարան մը կրօնական, բարոյական եւ բնական գիտութեանց հատուածներու՝ պարզ եւ դիւրըմբռնելի ոճով: Կրօնական յօդուածներ իւրաքանչիւր ամսաթիւի գլխաւոր բովանդակութիւնն էր եւ թերթին կէսն եւ աւելին կը գրաւէր. աստուածաշնչի եւ ընդհանուր վարդապետութեանց վրայ երկայն՝ անհամ եւ անլեզ խոշոններ ամէն թերթի վրայ կ'երեւային, ինչպէս մինչեւ ցայսօր նոյն երեւոյթը տակաւին գլխաւոր նկարագիրն է հայ-բողոքական լրագրութեան: Բարոյական յօդուածներն ուրիշ բան չէին՝ եթէ ոչ կարճ առածներ, առաքինութեանց յորդորներ կամ օրինակներ: Իսկ գիտնական հատուածներն գրեթէ միշտ բնապատմական եւ աշխարհագրական էին: Իւրաքանչիւր Տարին իբր 30 պատկեր — աւելի բնապատմական եւ աշխարհագրական — կը բովանդակէր: Պատկերներն՝ որ Ք. եւ յաջորդ Տարիներն աւելի յաջող եղած էին, Ը. Տարին բոլորովին անհետ եղան Շեմտոբանէն:

Շեմտոբանն որչափ եւ կը ջանար իւր ուղղութիւնն ի սկզբան ծածկել, սակայն արդէն Ա. Տարւոյն մէջ գոյն սկսաւ ցուցընել, ծածուկ եւ անզգալի օրինակաւ բողոքական սկզբունքներ գեղեցիկ գունոց ու պատմութեանց տակ ծածկել, եւ կաղ ի կաղ յառաջ երթալով՝ անուանա-

վոխութեան ժամանակ արդէն բողոքականաց պաշտօնական լրագիրն եղած էր: Շրեմաբանն որչափ ալ թեթեւագին էր, իւր այս ուղղութեան պատճառաւ ազգին ընդհանրութեան առջեւ ընդունելութիւն չգտաւ:

Շրեմաբանն իրաւունք ունի պարծելու իբրեւ անդրանիկ ի մէջ հայ լրագրաց Զմիւռնիոյ՝ որ Տաճկահայոց մէջ կոստ.պոլսէն ետքն առաջին հարուստն է հայ լրագրութեամբ: Սակայն հայ գիտնական հանդիսից հայր ըլլալու նախապատուութիւնն՝ որչափ եւ պահանջուի, չենք կրնար տալ, ցորչափ ունինք իրմէ յառաջ Տրեբիզոնդէն եւ Եղնաւկ Բէլկրատեան: Առաջին անգամ Շրեմաբանն յղացաւ գեղեցիկ խորհուրդ մը՝ պատկերազարդ լրագիր մ՚ընծայելու ազգին: Եւ որ աւելին է՝ մեծ արդիւնք ունեցած է արդի լեզուին զարգացման պատմութեան մէջ: Մինչեւ իւր օրերն հրատարակուած լրագրաց մէջ ինքն առաջին անգամ կը սկսի խնամք մը ցուցընել Տաճկահայոց լեզուն մաքրելու եւ գտելու, կը ճգնի օտարազգի բառերն լրագրաց հորիզոնէն մերժել եւ հայերէն ընտիր բառեր (տաճկերէնով հանդերձ) դնել, եւ ի հարկաւորութեան՝ նաեւ հնարել: Բայց շարագրութիւնը միշտ տաճկերէն երանգով ճնաց, քերականական մասին ալ ժամանակին վրիպանաց հետեւելով:

Չենք կրնար երբ մէկ կողմանէ Շրեմաբանի առաւելութիւնները կը տեսնենք միւս կողմանէ

փակել մեր աչքն այնպիսի էական եւ խրտուճիչ թերութեան մ՝առջեւ, որ — ոչ, լոկ Շեքսպէրի մէջ չէ, այլ — բովանդակ հայ-բողքական լրագրութեան մէջ միչեւ ցայսօր կ՝երեւայ: Եւ այս այնպէս՝ որ եթէ ըսենք թէ հայ-բողոքական լրագրութիւնն՝ որ գրեթէ կէս դարէ ի վեր ի գոյութեան է, ամենեւին յառաջադիմութիւն չէ ըրած, չափազանց խօսած չենք ըլլար: Եւ ինչ է այս թերութիւնը: — Ըսելու պէտք չկայ, ով որ Շեքսպէրն մը եւ անկէ ետեւ հրատարակեալ հայ-բողոքական լրագիր մը ձեռք առնու, կը գտնէ: կարծես երկուքն ալ նոյն տարիներու, նոյն ժամանակի գործեր են, նոյն գրչի, նոյն հոգւոյ, երկուքին ալ բովանդակութիւնը նոյն, ոճը նոյն: Երկուքն ալ ժամանակակից ազգային խնդրոց, ժամանակին պիտոյից անծանօթ, երկուքն ալ չեն գրեր ազգին օրեւէ մէկ իրին վրայ, եւ կամ եթէ գրեն, այնպէս ցանցառ եւ հալեւանցի՝ որ գիւտաւորի մը պէս հազիւ տարիներու մէջ անգամ մը կ՝երեւայ: Երկուքն ալ թարգմանաբար, եւ գրեթէ ոչն թարգմանաբար կը սպառեն ինչ որ անգղիական լրագրական շուկայն կը մատակարարէ, եւ չեն ըմբռնած ցայսօր՝ թէ հայ ընթերցողն ինչ քաղցրութեամբ կ՝ընթեռնու յօդուած մը՝ երբ գիտէ թէ ինքնագիր է եւ հայ մտաց ծնունդ: Երկուքն ալ վերջապէս իրենց ընթերցողաց շահուն՝ մտաւորական օգտին եւ բաղձանաց անփոյթ՝ կ՝երգեն մենաձայն (monotone)

ինչ որ սկսած են մի անգամ երգել, փոյթ չէ՝ թէ ոչ ոք մտիկ կ՚ընէ։ Բայց ի քանի մը գիտնական փոքրիկ հատուածներէ՝ որ լրագրական տիրող օրինաց համեմատ իբրեւ այլեւայլ կամ խառն լսել պէտք էին լրագրին աւելորդ մէկ մասը գրաւել եւ սակայն գլխէն մինչեւ ոտքը հիւսուած ու մանուած կ՚երեւան, չկայ յօդուած մը՝ զոր ընթեռնուլ հետաքրքրուի թերթը ձեռք առնողն եւ կամայ ակամայ բերնէն՝ ցո՜ւպ է մը փախցըներով մէկ դի չդնէ։ Ըսենք ուրեմն միով բանիւ, որ հայ-բողբքական լրագրութիւնը կ՚ապրի (ընդհիւ ամերիկեան եւ անգղիական ոսկինեղուս) ոչ թէ ազգին մէջ, այլ հեռու յանգղիա, եւ աւելի հեռու յԱմերիկա, կ՚ապրի ոչ յօգուտ ազգին, այլ բողբականութիւնը ցոլացընելու համար։

Անցեալն՝ անցեալ է։ De mortuis nil nisi bene. Մենք խոտորեցանք շատ եւ շատ, յորդորենք միայն՝ թողուլ այսուհետեւ ցուրտ եւ անհամ ոճն ու գրութիւնը, եւ ազգին՝ պէտքին ուսուցն ու կրթութիւն տալ, մշակելով ազգին հետ յարաբերութիւն ունեցող որեւէ ճիւղ մը։ Հրապարակագրաց ձեռքն է որոշել ազգի մը ճակատագիրն՝ երբ ազգը լրագրութենէ զատ հասարակաց բեմ մը չունի լսելու եւ լսուելու։

Բ. ՇՐՋԱՆ

1840Էն ՄԻՆՉԵՒ 1860:

Երեք կէս դարու շրջան մը հատանք անցանք. նկատեցինք հայ լրագրութեան ծնունդն ու սերունդը: Կրնանք այժմ նոյն ճամբան փորձառու աչք դիտել: Տեսանք մեծ շրջանի մէջ փոքր ձեռնարկութիւններ. փորձեր՝ որ տակաւին անուսումն ժողովրդեան մէջ արձագանգ չգտան: Եւ այլազգ ալ կարելի չէր: Վասն զի եթէ դարուս սկիզբներն զմեզ տանինք եւ նկատենք հայ ազգին հոգեկան եւ նիւթական դիրքն ու վիճակը, կը գտնենք որ այն ատեն ազգն լրագրասէր չէր կրնար ըլլալ: Ուսումնականութիւնն յանձնուած բոլորովին ազգին եկեղեցական դասուն, թէ Տաճկաստան եւ թէ Ռուսաստան ուսումնարանք հազիւ նոր կեանք առած եւ սակաւաւոր թուով, կրօնական խոհուածութիւնք եւ կռիւք ամէն միտք գրաւած, հաղորդակցութիւնն՝ — լրագրութեան կենսական զօրութեան էական մասն, — զուրկ ամէն դիւրութիւններէ, այս ամենայն չէր ներեր ազգի մը՝ լրագրութեան ղբաղելու:

Ի՞նչ էր անցեալ շրջանին նկարագիրը: — Թեթեւ մտադրութիւն մը կը տեսնէ որոշ՝ կըրկնուած միեւնոյն երեւոյթն որ կայ մեր հին դրականութեան մէջ: Եկեղեցական դասն՝ ինչպէս մեր դրականութեան ի սկզբանէն վեր, հոս ալ ինքն է դարձեալ գլուխ եւ առաջնորդ, ինքն է հայ լրագրութեան կեանք տուողն եւ առաջին տկարութեան տարիները սնուցանողն ու աճեցնողը: Երկրորդ երեւոյթ մը՝ որ յաջորդ շրջաններու ընդհմապատկերն է, այն է՝ որ կարծես այս հայերէն լրագիրներն հայոց համար չեն. չես գտներ ընդհանրապէս, որչափ եւ հետազօտես, ազգային ներքին կամ արտաքին կեանց նշմարանք մը, ժամանակակից ազգային պատմութեան գէթ դոյզն արահետ մը, ազգային գրական կամ պատմական յիշատակարանաց փոքր յիշատակութիւն մը: Երրորդ երեւոյթն այն է՝ որ այս լրագրաց ձեռնարկուք ընդհանրապէս չէին ըմբռնած, ինչպէս ցայսօր սակաւք կ'ըմբռնեն, լրագրին տալ որոշ ուղղութիւն մը:

Այսպէս մեր լրագրութիւնն իւր առաջին դարուն առաջին կէսը տակաւին մանկութեան տխեղծ հասակին մէջ անցուց, չցուցուց յառաջադիմութեան մեծ ճիգ մը՝ մանաւանդ թէ իւր տկար ընթացքին մէջ շատ անգամ ալ կասեցաւ, եւ մէջ ընդ մէջ նաեւ երկայնժամանակեայ լռութիւն տիրեց հայ լրագրական աշխարհին վրայ: Սակայն 1840էն ետեւ՝ կարծես մի

անգամ ընդ միշտ արթնցաւ ազգիս լուսաւորական պիտոյից զգածումն, եւ այնուհետեւ իւրաքանչիւր տասնեկին նոր զօրութեամբ նոր նոր ձեռնարկութիւնք սկսան, մինչեւ կրնայ ըսուիլ՝ որ քիչ ժամանակի մէջ լուսաւորեց հեղեղ մը սակաւաթիւ ազգն ողողեց: Սակայն աւազ որ այս հեղեղն թէեւ արագ սկսաւ աճիլ եւ ստուարանալ այլեւայլ մասնական առուակներու միահամուռ գումարմամբ, այլ եւ նովին արագութեամբ նուազեցաւ, եւ հազիւ քանի մը ճիւղ կրցաւ այն բազմութեան մէջէն ինք զինք հաստատուն պահել եւ տոկալ ընդ երկար: —

Բ. Շրջանին գուռը կը բանայ՝

9. ԱՐՁԱԼՈՑՍ ԱՐԱՐԱՏԵՑՈՒՆ

Երկշաբաժամերիմ, Զմիւռնիա, 1840—1886:
Խմբ. Ղուկաս Գ. Պալդազարեան:
Տպ. Մտեփանոս Պապօեանց:

Նկանք հասանք լուսոյն մը՝ որ իւր 46ամեայ պատկառելի հասակին մէջ ազգին հին եւ նոր կեանքը տեսաւ, գործակից եւ տածիչ եղաւ ազգին արդի կենդանութեան եւ լուսաւորութեան, անսասան ապրեցաւ բարեկամ եւ հակառակորդ լուսոյ հետ, քաջալերեց զանոնք եւ քաջալերեցաւ: Սակայն եղծագործ ժամանակն՝ որ ամենայն ինչ ոչնչացընելու անյաղթ զօրութիւն ունի, չխնայեց իրեն ալ. հարկ եղաւ որ Արշալոյս Արարատեան ալ շատերուն պէս տեսնէ

իւր վերջալոյն՝ գրեթէ կէս դար հայ աշխարհը լուսաւորելէն ետեւ:

Զմիւռնիոյ օտարալեզու լրագրութեան օրինակն արդէն 1830ին յառաջ վառած էր ժամանակին հայ երիտասարդութիւնն՝ յատուկ ազգային լրագրոյ մը կեանք տալու: Բաղձանքները սաստկացան, յորդորները բազմացան, եւ ահա տեղւոյն երիտասարդներէն մին՝ Պ. Գ. Պալդազարեան "ազգասէր բարեկամներէն բաւական քաջալերութիւն ընդունելով ըստ ամենայն մասին„, ինչպէս կ'ըսէ Աբգարեան Աբգարեանի Յայտարարութիւնն, ձեռք զարկաւ ամենայն հաստատութեամբ Զմիւռնիոյ սեպհական ազգային լրագրոյ՝ որ ստուգիւ յարմար եւ յարատեւ ձեռքի յանձնուած էր: 1840 Օգոստ. 10ին շաբաթ օրն Ստեփանոս Պապօեանցի տպարանին մէջ ծնաւ վերջապէս Պ. Գ. Պալդազարեանի մտաց ծնունդն՝ որուն անուն տրուեցաւ *Արշալոյս Արարատեան*, Օրաթէր Քաղաքական, Բանասիրական եւ Առեւտրական: Ասոր դիրքն էր այժմեա սովորական քաղաքական լրագրաց դիրքն՝ եռիջեան լրագրական միաձալ թերթ մը (2 թուղթ), գիրը բաւական մեծ եւ խառն այլեւայլ տեսակ գրերէ. եւ այս դիրքը պահեց մինչեւ վերջը: Գինն էր 120 ղուրուշ, լեզուն՝ աշխարհաբար, թուղթն ու տպագրութիւնը բաւական մաքուր: Ծովանպահութիւնը բնականապէս ի սկզբան անկատար կը համապատասխանէր վերնագրոյն: Առաջին երկու

տարիներն առանց որոշ կարգի մը՝ պլեւայլ տէրութեանց քաղաքական լուրերը գլխոց տակ կ՚առանդուէին, բայց առելի կոստ. պոլսի եւ զմիւռնիոյ վրայ կը խօսուէր. առեւտրական լուրեր միշտ կը տրուէր, իսկ բանասիրական յօդուածները շատ ցանցառ եւ ցամաք էին: 1842 նոյեմբերէն ետեւ առելի կանոնաւոր բաժանումներ դրուեցան, որ եւ 1850 էն ետքը դարձեալ առաջին ձեւին դարձաւ, թէպէտ նոյն նիւթերը կամ բովանդակութիւնը պահելով:

Աշխատասիրութեան այս կանոնաւոր բաժանումն էր՝ Ներքին լուրեր, Արտաքին լուրեր եւ Զանազան լուրեր: Ասոնց վրայ կ՚առնուր ամէն թուոյ մէջ՝ Առաջնորդական լուրեր: Առաջնոյն տակ գիտէր ճարտար հրատարակագիրն բովանդակել Օսմանեան պետութեան քաղաքական լուրերն, եւ ի մասնաւորի՝ իւրաքանչիւր գլխաւոր քաղաքացլուրերը կը հաղորդէր: Երկրորդ գլուխը կը բովանդակէր Եւրոպայի գլխաւոր տէրութեանց քաղաքական անցքերն ու լուրերը: Երրորդ գլուխը կը զբաղէր գլխաւորաբար Զմիւռնիոյ տեղական եւ այլ ազգային լրագիրներէ քաղեալ լուրով: Իւրաքանչիւր թերթն ունէր ի սկզբանէ անտի գլուխ մը՝ առաջնեւրեսին վարի կողմն՝ Բանաստեղծական վերնագրով, որուն մէջ ուսումնական, բարոյական հատուածները, վէպեր, պատմութիւններ նաեւ ազգային տեղագրութիւնները, ոտանաւորներ եւ ճառեր կը զետեղուէր: Վերջին գլուխն

Ա-է-պ-ան ը-ե-ե վերնագրով՝ աւելի միայն Զմիւռնիոյ առեւտրական իրաց գիները կը դնէր: Այսպէս Աբդուլ-Աբդօպէանն Զմիւռնիոյ Հայոց սեպհական լրագիրն էր եւ ընթերցողաց մեծամասնութեան տեղեանաց լեզուին կը համապատասխանէր: Եւ իրօք 1850ին, Օգոստ. 18ին, լրագրոյն Թ.Ա. Տարեշրջանին՝ Աբդուլ-Աբդօպէան անուան տակ դրուեցաւ Օ-ե-ի Զ-ւ-ոյ, եւ այնուհետեւ սկսաւ նախ Զմիւռնիոյ լրերն հաղորդել: 1862էն ետեւ ազգային նիւթերն Ազգայնի վերնագրոյն տակ կը զետեղուէր, որոնք ուրիշ բան չէին, եթէ ոչ ժամանակակից ազգային կրօնական եւ քաղաքական խնդիրներ:

Աբդուլ-Աբդօպէանն ի սկզբան երկշաբաթաթերթ էր. բայց խմբագիրն Յայտարարութեան մէջ արդէն խոստացած էր՝ քանի մ'ամսէն շաբաթական ընել իւր թերթն, եւ իրօք նոյն տարին (1840) Նոյեմբեր 20էն ետքը շաբաթաթերթ եղաւ եւ հետզհետէ զարգանալով՝ այնչափ յառաջ գնաց՝ որ 1844 Մայիս 20ին ունեցաւ սեպհական տպարան՝ Տպ-ան Աբդուլ-ո-ոյ Աբդօպէան անուամբ, եւ հոն սկսաւ տպուիլ: Յաջոդ էր ամենայն ինչ. սակայն 1845ի (Յունիս 21) Զմիւռնիոյ մեծ հրդեհը չխնայեց Աբդուլ-Աբդօպէանի տպարանին, այրեց մինչեր գործուց հայ ձեռքին այս մեծ ձեռնարկութիւնը: Աննոնջ պալդազարեան ասկէ ալ չյուսահատեցաւ, եւ առանց ընդհատելու՝ նոր տպարան բա-

նալով՝ սկսաւ դարձեալ շարունակել, սակայն այնուհետեւ երկու շաբաթն անգամ մը, եւ ճնաց այնպէս մինչեւ վերջը:

Այսպէս այս յօրինուածով շարունակեցաւ Աբշալոյ Աբսաղեան անընդհատ՝ — որ ազգային լրագրաց մէջ հազուագիւտ յատկութիւն մըն է, — ժամանակին պահանջմանց յարմարիլ ջանալով: Իրեն սկզբունք դրած էր՝ հայրենասիրութիւն, ոճաւորութիւն եւ եղբայրութիւն, զոր եւ գրեթէ ամէն տարեգլխոյն հրապարակաւ կը դաւանէր: Պ. Պալդազարեան թէեւ երկայն ժամանակ վարիչ էր Զմիւռնիոյ Մեսրոպեան վարժարանի եւ գահերէց այլեւայլ ազգային ընկերութեանց, անփոյթ չէր եղած երբեք իւր թերթը կատարելագործելու, մինչեւ որ անգութ մահը կորզեց բազմամեայ ծերունւոյն արդիւնաշատ կեանքը:

Իրմէ ետքն Աբշալոյ Աբսաղեան յանձնուեցաւ Յարութիւն Սրվաճեան գիտնական եւ համարձակագիր երիտասարդին՝ որ ոչինչ նուազ քան զիւր նախորդն ցուցուց իւր հաստատուն նկարագիրը, գրեց ու պաշտպանեց իւր կարծիքներն վերջին ազգային խնդրոց մէջ: Բայց աւաղ որ միշտ ստուգուած է հին լատին հեղինակի մը խօսքն՝ թէ "Անմտութիւն է քննադատել զայնպիսին՝ որոց ականջք արագ են ի լսել եւ ձեռք՝ հզօր ի հարկանել: Հզօրք դժուարաւ առնուն

յանձն թշնամանս կրել [1]»: — Կառավարութիւնը 1886ին թէ դադրեցուց զԱրշալոյս Աբոբոքեան՝ թելադրութեամբ հակառակորդաց, եւ թէ բանտարկեց զխմբագիրն, որուն անմեղութիւնը թէեւ քիչ մ'ետքը ճանչցուեցաւ եւ արձակուեցաւ բանտէ, բայց Արշալոյս Աբոբոքեան չկրցաւ վերստին հրատարակուիլ, հիւանդոտ խմբագիրն ալ 1887 Մարտ 1ին կնքեց իւր մահկանացուն:

Մենք զԱրշալոյս Աբոբոքեան ամենայն իրաւամբք հինն դրինք պատմութեանս Բ. Շրջանին. վասն զի ճշմարիտ արշալոյսն էր հայ լրագրութեան: Իրմէ յառաջ երեւցած հայ լրագիրներն իբրեւ աստղ գիշերոյ՝ իրենց տկար լուսովն, կարճատեւ կենօքն լոկ զարդ մըն էին հայ ազգին, եւ Արշալոյս Աբոբոքեանի ծագման ժամանակ արդէն նսեմացած էին եւ մեկնած լրագրութեան հորիզոնէն: Ի ծագել Արշալոյսի Աբոբոքեան՝ նոր կեանք կը սկսի. թէեւ ի սկզբան աղօտ իմն կը լուսաւորէր հայ աշխարհն, սակայն ի սուղ ժամանակի պայծառացաւ հետզհետէ, եւ շնորհիւ իւր բազմաթիւ թղթակցաց՝ որ ամենայն համակրանօք կ'ուղղէին իրեն տեղական լուրեր, կրցաւ ի ձենաստանէ մինչեւ Աւստրիա ցրուեալ ազգայիններն իրարու հաղորդել: Ձենաստանի գանգոն քաղաքէն՝ ուր երբեմն հայ վաճառատունք

---

[1] Inconsulta in eos mittitur censura, quorum, ut longae sunt ad audiendum aures, ita graves ad feriendum manus. Potentes aegre se tangi sinunt impune.

կային եւ ցարդ կան, Հնդկաստանի, Պարսկաստանի, Ռուսաստանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Տաճկաստանի, Եգիպտոսի, Իտալիոյ, Գաղղիոյ եւ Աւստրիոյ քաղաքներէն բազմաթիւ թղթակցութիւնք[1] ցրուած կան Արշալոյս Արարատեան 45 ամեայ կեանցը մէջ: Առաւել քան զամենայն Հնդկահայ գաղթականութենէն ունեցած բազմաթիւ թղթակցութիւնքն (— միշտ գրաբար —) որ 1855—1872 տարիներու մէջ են, անգին գանձ են Հնդկահայ գաղթականութեան պատմութեան՝ որ ցայսօր մնին է ճեացած: Արդ այդ անյագ ցանկութեամբ՝ բայց ցաւով կը կարդայ հոն Հնդկահայոց մտաւոր եւ նիւթական յառաջադիմութեան հետ, (մինչեւ իւրաքանչիւր հայ վաճառական կ'ունենայ շատ նաւեր,) նաեւ ներքին անընդհատ երկպառակութիւնները, որ եւ վերջապէս պատճառ եղած են այսօրուան թշուառ անկածութեան: Արշալոյս Արարատեան եղաւ քաջալեր բազմաթիւ լրագրաց Ամերիկոյ, որք շքեղ հրախաղուց պէս մի զմիոյ կնի հայ հորիզոնին վրայ կը բարձրանային եւ վաղ կամ անագան նսեմացած կ'իջնային, մինչդեռ ինքն նովին պայծառութեամբ կը դիտէր անոնց ծագումն ու շիջումն, եւ կը քաջալերէր ինք զինք: Տարածուած էր ամէն կողմ, Եւրոպացւոց առջեւն իսկ յարգ ունէր, մինչեւ ի Լայբցիկ Պրոքհաւսի տպարանն

---

[1] Այս թղթակցութեանց մեծագոյն մասն գիտնական եւ պատմական արժէք ունի:

լոյս տեսած Խօսակցութեան-բառգրքին Տաննեբորդ տպագրութեան մէջ կը կարդանք դեռ 1855ին, որ "Աբշլոյ Աբբաթեան մեծ եւ շատ տարածեալ թերթ մըն է „[1]: *Հայ գաղթականութեան ամէն երկիրներէն ունէր բազմաթիւ բաժանորդ, եւ նոյն իսկ Օսմանեան պետութենէն ժամանակ մը նպաստ կ'ընդունէր:*

Աբշլոյ Աբբաթեանի բովանդակութեան այն մասերն՝ որ ազգային գիտութեան կը հային, կը գնենք հոս. նոյնը պիտի ընենք նաեւ այլ լրագրաց ըստ կարգին: Վասն զի այսպիսի կարեւոր տեղեկութիւնք կը կորսուին լրագրաց մէջ:

Բանասիրական յորդոր, ու մեր ազգի մայր դպրատուններուն վրայ ծանօթութիւն. Աբշլոյ, 1840, թ. 5:
Հայազգի իշխանազունք Վրաստանու, 1841, թ. 32:
Համառօտ տեղեկութիւն Հայոց ազգին սկզբնաւորութեան վրայ, 1842, 71:
Ծանօթութիւն կալկաթայի Հայոց վրայ, 1842, 72:
Տ. Յովս. Քաբէլլէթթի քահանային Լ'Արմենիա բսուած աշխատասիրութեանը վրայով, 1842, 107—158:
Սիւնեաց երկրին վրայ, 1843, 124, 126, 136, 139:
Դիտողութիւնք Հայոց լեզուին վրայ, 1843, 130, 131:
Պ. Աղեքսանդր Ռաֆայէլ Վարամեան, 1843, 142:
Յովհ. Տատեան, վառօդապետ, 1844, 174, 175:
Համառօտ նկարագիր վարուց Աստուածապ. Հայրապետին Ներսեսի, 1844, 201:
Հրովարտակք ինչ Ռուսաց կայսեր առ Ներսէս կաթողիկոս, 1844, 207:
Կանոնք Մարդասիրական ճեմարանին Հայոց որ ի կալկաթա, 1844, 208—210:
Օրինակ կտակի Բաբաջանի, կամ Մարտիրոսի որդի Մասեհի Համադանցւոյ, 1847, 276, 277:

---

[1] Conversations-Lexikon, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1855, *ի բառն* Zeitungen.

Հայկական հին դրամ արծաթի՝ արքայի արքայից Արտաւազդայ Ա. Արշակունւոյ, 1851, 386։

Ագաթանգեղոս, Բուզանդ, Կորիւն, Եղիշէ, Խորենացի, եւայլն, 1851, 397, 403—408։

Աշխարհաբար լեզու, 1852, 413, 414։

Թուղթ Աղեքսանդր կաթողիկոսի առ կղեմէս պապ, (Ձեռագիր Նոր-Ջուղայ։) 1857, 554։

Ամատերդամի Հայոց Եկեղեցին, 1860, 632։

Կանոնագրութիւնք «Մանուկ եւ Յարութիւնեան Ուսումնարանին» Բաթավիայ, 1861, 662։

Պատասխանագիրք (Մխիթարայ Գոշի), 1862, 688։

Թուղթ Փիլիպպոս կաթողիկոսի առ Իննովկ. Ժ., 1862, 690։ — Ձեռագիրք ինչ Նոր-Ջուղայի, 1862, 691։

Վիպագրութիւն եպիսկոպոսաց Ամենափրկչեան վանուց Նոր Ջուղայու, 1865, 758։

Վասն յերկուս գիրս առ ի Հեբրայեցւոց պատմութեանն բաժանելոյ[1], 1867, 811։

Պատմութիւն վարուց Մխայէլի Նալբանդեանց, 1887, 819։ — Ձեռագիրք ինչ, 1868, 845։

Դաշանց թղթոյն վրայ, 1869, 863։

---

[1] Այս ձեռագիրն մուագրութեան արժանի է։ Աստուածաշնչի Զօհրապեան տպագրութեան (1805 Վենետ.) Բ. Հատորին սկիզբն թագաւորութեանց Նախագրութեան տակ ծանօթութիւն մը կը գրուի՝ թէ "Ի գրչագիր օրինակս մեր յառաջ քան զայս նախագրութիւն գտանի եւ այլ՝ մակագրեալ, Ցոհաննէս Նախակրթեալ Քահանայ, զորմէ ակնարկի յառաջիկայդ լինել որոգինեայ"։ Արդ, Ա. Մուրատեան անուն անձ մը ի Գահիրէ կը գտնէ քանի մ'ետեսս հին ձեռագիր մագաղաթի վրայ եւ ընդօրինակութիւնը կը յուղարկէ Արշալոյս ի հրատարակութիւն։ Այս ձեռագիրն է յիշեալ Ցոհաննէս Նախակրթեալ Քահանայ, բայց այս վերնագրով՝ Վասն է յերկուս գիրս, եւայլն։ Այս յառաջաբանն, ինչպես լեզուն կը վկայէ, Ե. դարու թարգմանութիւն է, զոր Ոսկան չունենալով՝ իւր Աստուածաշնչին յառաջաբանին մէջ կը թարգմանէ լատին բնագրէն իւր աղաւաղ լեզուաւ, եւ կը տպէ դարձեալ Մխիթար Աբբահայր իւր Աստուածաշնչին եռեւն՝ այս վերնագրով. Ջէրօնիմոս Ցոհաննու։ Սոյն ձեռագիրն Վենետիկի ձեռագրաց մէջէն կը դնէ նաեւ Բուլմվիզ մէջ (1877, էջ 202) Հ. Ա. Սուքրեան՝ համարելով նոյնպէս Ոսրիգենեայ։ Սակայն յայտնի է որ այս յառաջաբանն չէ Ոսրիգենեայ, այլ Ս. Ցերոնիմոսի, որուն լատին բնագիրն Vulgataի սկիզբն կը գրուի այս վերնագրով. In totam Scrip-

Որչափ ալ Աբշալոյս Աբգարեան աղխս կրօնական մէկ մասին դրօշին կը զինուորէր եւ անոր գատը կը պաշտպաներ կրօնական խնդրոց մէջ՝ երբեմն նաեւ խծբծելով հակառակորդ կողմը եւ անպատեհ հատուածներու մուտ շնորհելով, սակայն համեմատութեամբ այլ հայ լրագրաց ժամանակին՝ յայսմ մասին բաւական հանդուրժողն էր եւ գիտէր լրագրական քաղաքավարութիւն, եւ ընդհանրապէս անկողմնակալութեամբ ժամանակակից լրագրաց ծնունդը կը ծանուցաներ ուրախութեամբ, եւ մահը՝ ցաւով [1]:

Աբշալոյս Աբգարեան վերիվայր կը պահանջէ հայ լրագրաց անդրանիկն ըլլալու իրաւունքն. զոր անշուշտ մեր ընթերցողն չի շնորհեր իրեն: Սակայն կան ուրիշ յատկութիւններ՝ զոր պարտական ենք տալ: Հայ լրագրաց մէջէն Աբշալոյս Աբգարեան կը սկսի առաջին անգամ ազգային ամէնօրեայ դիպաց, հայ ժողովրդեան կեանց մօտենալ եւ ազգին առտնին եւ արտաքին

---

turam Prologus Galeatus. Աբշալոյսի մէջ հրատարակեալ այս ձեռագիրն կը լրացընէ Բազմավէպի հրատարակածն եւ փոխադարձաբար կ'ուղղուի ասկէ իւր անուղիղ ընթերցուածքն: Լատին բնագրին վերջին մասն՝ որ ընթերցողին ուղղեալ խօսք մըն է, որովհետեւ իրին էութեան չի վերաբերիր, կ'երեւայ թէ հին թարգմանիչն արդէն դիտմամբ զանց առած է:

[1] Ցայսմ մասին մենք՝ որ ուզած ենք հայ լրագրութեան պատմութիւնը փոքր ինչ հետազօտել, շատ՝ եւ շատ մեծ ընդհակառակ կարծիք ենք իրեն: Այնպիսի լրագրաց անուանք եւ այլ ամենայն տեղեկութիւնք, որ ուրիշ տեղ հետք մ'անգամ չեն թողած, հոս Աբշալոյս Աբգարեանի մէջ կը յիշատակուին բաւական մանրամասնութեամբ:

կենաց ծածկը մերկանալ. իրմով այս կէտն այնպէս զարգացաւ հայ լրագրաց մէջ, որ հետզհետէ ամէն խմբագրական զօրութիւն յինքն ձգեց: Եւ ստուգիւ Արշալոյս Արեւմտեան ազգին հին ու նոր կեանքն անընդհատ նկատելու մի միակ հայելին է: Յանուցմունք (annonces), որ այս օրս եւրոպական լրագրաց մէջ մեծ նշանակութիւն առած են[1] եւ մեր քով տակաւին աննշանակ ճնացած, Արշալոյս Արեւմտեանի էջերուն մէջ նախ կը սկսին երեւալ: Ձգուենք նաեւ Արշալոյս Արեւմտեանի լեզուին պարզութիւնն ու կոկութիւնը:

Մեր լրագրական Արշալոյսն աչքէ կորուսած ժամանակ՝ չենք կրնար անցնիլ առանց ապահովելու զՋմիւռնիացի Հայն՝ որ Արշալոյս Արեւմտեան իրենց նախնի գրասիրութեան պատկառելի յիշատակ մը պիտի ճնայ միշտ: Սակայն երանի թէ նոյն գրասիրութեան ոգին անփոյթ չըլլար այսօր՝ ընդհանրապէս ազգային ուսումնականութեան հետ նաեւ այս լրագրական նախապատիւ առաւելութիւնը կորսնցընելուն: Կը յորդորենք ուրեմն Զմիւռնիոյ գրասէր դասն՝ որ իբաց թողլով մարդկային որեւէ տեսութիւն՝ չանայ յարուցանել վերստին զԱրշալոյս Արեւմտեան իբրեւ փիւնիկ հաւ մը, եւ անոր նոր կենացն ա-

---

[1] Գաղափար մը տալու համար յիշենք հոս զամերիկացին Պառնում. որ Յանուցում դնելու մէջ այնպէս յառաջացած է, մինչեւ թոփ-ով յանուցմանց կը կոչուի: Ասիկայ ամէն տարի Յանուցմանց համար 200.000 տոլար, որ է 500.000 ֆիորին Յախք կ'ընէ:

ռաւել զգոյշ եւ խոհեմ ընթացք մը տայ, (ինչպէս կը յանձնէր Պ. Պալդազարեան երբ լրագրոյ մը գաղարման բօթն կամ ծննդեան աւետիքը կու տար,) եւ չառնու յանձն որ պլէք գրաւեն զպատիւ երիցուԹեան ի մէջ հայ լրագրաց:

10. ԱԶԳԱՐԱՐ ԲԻԶԱՆԴԵՆ

Ընդհանրական , կոստ. Պոլիս , 1840—1841: Խմբ. Խաչատուր Ոսկանեան: Տպ. Պ. Արապեան Ապուչեխցւոյ:

Ընդհանուր Ազգապեհի հրատարակմանէն քանի մ՚ամիս ետքն, այսինքն՝ 1840 Նոյեմբ. 30ին սկսաւ Խաչատուր Ոսկանեան՝ որ Ամերիկա աւաճ էր իւր կրթուԹիւնն, աշխարհաբար շաբաԹաԹերթ մը հրատարակել ի կոստ. Պոլիս, որուն անուն էր դրած՝ *Ազդարար Բիւզանդեան, կաղէնդա ֆաղաֆական, բանասիրական, ազգագրական ու ջքօական* [1]: Այս լրագրոյ վճռաբանն (motto) էր "Ազգի մը լուսաւորուԹիւնը գիտուԹենէն ու կրթուԹենէն առաջ կուգայ„: Ծաւալն էր միաճալ Թերթ մը (2 ԹուղԹ). գիրը միջակ, տպագրուԹիւնը բաւական լաւ, տարեկան գինը 100 ղուրուշ: Խմբագիրն Թէեւ Նոյեմբեր 2ին լրագրոյն ՅայտարարուԹիւնն հրատարակած էր եւ իւր լրագրոյն ծրագիրը նկարած, սակայն առաջին Թուոյն սկիզբն ալ կը գնէ ԾանօԹուԹեան

---

[1] Բաւական հետաքրքրական են նաեւ այժմու (Լրաբեր)թեր եւ Խմբագրական բառերուն տեղ գործածած կաղենդեր եւ կազենդարան բառերն:

մը՝ որուն սկիզբն յառաջ բերինք լեզուին վրայ գաղափար մը տալու համար:

"Սովորութեան նայելով պէտք էր որ մենք ալ առջի կազէթանիս ըլլալուն՝ յառաջաբանութենէնով մը սկսէինք, այլ գրքերուն մէջը գտնըված յառաջաբանութիւններուն վիճակը տեսնելով՝ (որոնք քիչ մարդիկ կը կարդան) ու ալ նոյ" 2ին յայտարարութիւն մը հրատարակելով... չենք ուզեր որ սովորութիւն է տէյի՝ պարապ տեղը գլխացաւութիւն տանք ու ուրիշ հարկաւոր ու օգտակար բաներէ ալ աս աղագաւը ետ մնանք:" (Աղթոթ Բէ-ըանդեան, 1840, թ. 1:)

Աղթոթ Բէ-ըանդեանի բովանդակութիւնն էր աւելի քաղաքական լրեր, բայց ունէր նաեւ արուեստական, բարոյական եւ գիտնական հատուածներ:

Առաջին թիւն ստուգիւ շատ աւելի հարուստ է նիւթով քան Աղթոթ Բէ-ըանդեանի առաջին թուերն: Եւ իրօք հազիւ թէ ծնաւ Աղթոթ Բէ-ըանդեան, սկսաւ մրցում մը Աղթոթ Բէ-ըանդեանի հետ՝ իրարու քաղաքական լրերն ուղղելով: Սակայն Աղթոթ Բէ-ըանդեան շատ շուտ տեղի տուաւ. իւր աշխարհաբար լեզուն կոստ.պոլսոյ մէջ ամենեւին ընդունելութիւն չգտաւ, եւ արդէն 5ր թուին՝ անունը նոյն պահելով՝ հայերէն լեզուն փոխեց տաճկերէնի, հետեւելով իւր բաժանորդաց մեծագոյն մասին ինդրանաց, որով նաեւ եւրոպացի եւ տաճիկ բաժանորդներ գտաւ, ինչպէս կ'ըսէ ինքն խմբագիրը: Սակայն կ'երեւայ թէ այս փոփոխութենէն ալ շահ մը չէ տեսած. մէկ տարւոյ ընթացքին մէջ

շաբթէ շաբաթ ինկաւ եւ 1841ին վերջերը տեսաւ իւր վախճանը։

11. ՅՈՅՏՈՐՈՐ ԳԻՐ ԼՐՈՑ

Ընդհանրական, կոստ. Պոլիս, 1840—։

Կոստ. պոլիս 1840ին վերջերը թաղվի վաճառական Լէոյ Քէրէն[1] սկսաւ դարձեալ շարունակուիլ, թաղվի վաճառական տաճիկ լրագիրն հայերէն թարգմանելով։ Սակայն այս անգամ անունը քիչ մը փոփոխուած էր եւ կը կոչուէր՝ *Յայտարար գիր լրոյ ազգի Տէր-Ընէանն Օսմանեան*։ Դիրքն էր միածալ, ի սկզբան երկիւղեան, բայց քանի մը թիւ ետքն եռիւղեան լրագրական թերթ մը (2 թուղթ)։ 1847ին *Յայտարար լրագիր ազգի Տէր-Ընէանն Օսմանեան* անուամբ դեռ կը շարունակուէր. բայց թէ երբ դադրեցաւ՝ մեր ունեցած անկատար ատաղձն չի ներեր գուշակել։

12. ԲԱԶՄԱՎԷՊ

Երկշաբաթաթերթ ..., Վենետիկ, 1843—18...։
Խմբ. Մխիթարեան Միաբանութիւն։
Տպ. Ս. Ղազարու։

Ամբողջ քսանուհինգ տարի անցած էր եղնակ Բէ-ղանդեանի դադարմանէն ետեւ՝ երբ Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութիւնն՝ ինչպէս մտադրութիւնն դարձուցած էր նախնեաց մատենագրութեանց հրատարակութեան, նոյն-

---

[1] Տես վերն՝ էջ 34։

պէս պատշաճ տեսաւ վերստին իջնել լրագրական ասպարէզն: Սիրով ողջունեց ազգն Մխաբանութեան 1843ին Մայիսի սկիզբն հրատարակած ուսումնաթերթին, որուն անունը նոյն էր եղեռնակ Բէ-ղանդեանի երկրորդ անուան հետ, այսինքն՝ *Բազմավէպ*, Օրագիր քնական, պնդեսական եւ բանասիրական գիտելեաց: Բազմավէպն թէեւ իրօք 1843 Մայիսի սկիզբն սկսաւ՝ սակայն նոյն տարւոյ ամէն թուերն իրարու Յունուարէն սկսեալ հրատարակեց:

Բազմավէպի դիրքը ծանօթ է ամէնուն, մեծ քաւածալ. ծաւալն ի սկզբանէ մինչեւ ցայսօր նոյն է, այսինքն՝ տարին 24 թերթ (384 երես) երկիջեան: Իսկ հրատարակութեան ժամանակամիջոցը միշտ նոյն չմնաց: Ի սկզբան երկշաբաթաթերթ էր՝ իւրաքանչիւր ամսոյն 1ին եւ 15ին մէկ թերթ հրատարակուելով. եւ շարունակեցաւ այսպէս 15 տարի՝ մինչեւ 1858, երբ ծաւալը նոյն պահելով՝ ամիսն անգամ մը սկսաւ երեւալ, եւ 15 տարի ալ մնաց այսպէս ամսաթերթ մինչեւ 1873: Նոյն տարին Բազմավէպն կը սկսի "Նոր Շար„, նոր ընթացք մը, ծաւալէն դարձեալ ոչինչ նուազեցընելով՝ իբր եռամսեայ "Հանդիսարան„ երեք ամիսն անգամ մը կը հրատարակուի, եւ կը շարունակուի այսպէս մինչեւ ցայսօր: —

Մեր լրագրութեան պատմութեան մէջ սակաւաւոր են այն լրագիրները, որ երկայն եւ

միանգամայն պատուաւոր ապրած լլլան: Ամէնքն անշուշտ մեզի իրաւունք կու տան, եթէ ուզենք Բոլմվէին այս սակաւաւորաց գահերէց բազմեցըներ: Սակայն ամէն մարդկային գործ իւր կատարելութեանց հետ կ'ունենայ իւր տկար կողմերն, եւ յայսմ իսկ է յառաջադիմութեան հիմն: Այս պատճառաւ զարմանալի չերեւայ՝ եթէ ոյն պատուական թերթին վրայ չնշմարենք միշտ այն ամէն յատկութիւններն, որոնց գտնուիլը ցանկալի էր:

— Նկատենք Բոլմվէին ի մերձաւոր:

Բոլմվէի Արտաքինն ի սկզբան հետէ խմբագրաց մատրութեան նիւթ եղած է: Առանձինն խնամք մը կը տեսնուի տպագրական վրիպակներէ ազատ ձեալու, թուղթն իւրաքանչիւր ժամանակին պատշաճեցընելու, յօդուածներու չափն փոքր ի շատէ համեմատութեան մէջ պահելու, եւ վերջապէս ամենայնիւ մաքուր տպագրութիւն ի լոյս հանելու: Ճաշակապէտ զգածուն եթէ կատարեալապէս չի հաճիր բազմաթիւ պատկերներուն՝ գիտութեան ամէն ճիւղերէն, որ կը տեսնուին Բոլմվէի գրեթէ ամէն հատորներուն մէջ, սակայն կրնայ զանոնք լաւ պատկերաց կարգը դասել: Իսկ ազգային հնութեանց բազմաթիւ պատկերներն, մեծ յարգ ունին ազգային պատմութեան եւ գիտութեան հետամուտ եղողներու առջեւ: — Այս է Բոլմվէի Արտաքինն:

Իսկ ներքինը: — Բոլմվէն ի սկզբան

հրատարակութեան՝ իրեն ընթերցող ընտրած էր աւելի հասարակ ժողովրդեան "տպէտ„[1] գան, եւ այն պատճառաւ՝ ինչպէս լեզուն ժողովրդեան աւելի մատչելի ընել ջանացած էր, նոյնպէս նաեւ նիւթերն: Ընդհանուր ծրագրի մը տակ՝ եւրոպական յառաջադիմութիւնքն, ուսմունքն ու արուեստները, գիտութիւն ու աշխարհագրական տեղեկութիւններն, բնական գիտութիւնները, դաստիարակութիւն, տնտեսագիտութիւն, երկրագործութիւն եւ այլն՝ կը մշակէր խնամով, իւրաքանչիւր իրաց վրայ մանրամասն ճառելով, եւ աւելի գործնական կէտերն շօշափելով: Եթէ այս առաջին շրջանին մէջ կը հանդիպինք նաեւ այնպիսի յօդուածներու՝ որ այնչափ յարմար չեն հասարակ ժողովրդեան, գրաբար հատուածներու, բանաստեղծութեանց եւ թարգմանութեանց, այն ամենայն ոչ թէ ծրագրի մը հետեւողութեամբ եղած կ'երեւայ, այլ լոկ պատահական, զոր օրինակ՝ այլեւայլ առթիւ խոստաց ճառերու յօդուածներ, եւ նոյն իսկ ամբողջական գրքեր: Բազմավէպի այս շրջանին ամէն հատորներուն մէջ կը տեսնուին նաեւ բազմաթիւ ալպային ուսումնական յօդուածներ, ի բաց առեալ սոյն շրջանին վերջին տարիները:

Բազմավէպը նոր Շարն սկսելով 1873 ին՝ կը սկսի մեկնիլ հասարակ ժողովրդեան դասէն, եւ "կը փափաքի նոր ժամանակիս լուսաւորեալ ուսու-

---

[1] Բազմավէպ, 1843, Յառաջաբան:

ՃԱՄԲԵՐԻՑ ոճոյն ալ հետեւիլ իւիք իւիք, եւ իբրեւ լաւագոյն թանգարան կամ հանդիսարան մ՚ընել հին եւ նոր կարեւոր գիտելեաց„[1]: Անոնց հետեւ կը տեսնուին աւելի եւրոպացի դասական հեղինակութեանց թարգմանութիւնք, յաճախ գրաբար, ազգային մշակեալ յօդուածներ՝ գրականութեան վերաբերեալ: Միով բանիւ՝ նոր շարն աւելի զօրութիւն մը տալ ուզած է բովանդակութեան որպիսութեան եւ ներքին արժողութեան:

Հետեւելով մեր սովորութեան՝ յառաջ կը բերենք հոս Բոլմավէպի ազգային ուսումնական յօդուածոց ցանկն:

1843

Հայերուն Ռուսաց հետ վաճառականութիւն սկսիլը. 13: — Տեղեկութիւն Ամստերխանի Հայոց վրայ. 61: — Ազգային լեզուն պահելու վրայ. 76: — Աշխարհաբառ լեզուի վրայ. 108: — Ռուսի Հայաստանին նշանը. 128: — Վազարեան ազգասոհմին վրայ համառօտ տեղեկութիւն. 187: — Հայոց ազգային պարծանքները. 253: — Ադամայ դրախտին տեղը. 268: — Եղծ կարծեաց անմիաբանութեան Հայոց. 317, 334: — Ազգային երգերու եւ ուրիշ աւանդութիւններու վրայ. 332: Ռուսաց զինուորական ու քաղաքական պաշտօններուն մէջ երեւելի եղած հայազգի իշխանները. 349:

1844

Հայկ. 76: — Պօղոս Պէյ Եուսուֆեան. 90: — Արամ. 105: — Տեղեկութիւն Խրիմու Հայոց վրայ. 173, 300: — Յառաջադիմութիւն ազգային. 201, 281, 314: — Տիգրան Ա. 220: — Հայոց լեզուին հնութիւնը. 332: — Հանճար եւ բարք Հայաստանեայց. 347, 365:

---

[1] Բոլմավէպ, 1873, Յառաջաբան:

1845

Հայերէնագէտ Եւրոպացիք. 59։ — Ռամկական երգեր — կաքաւուկ. 109։ — Հովիւք Շիրակայ Ա. Բ. Գ. Պ. — 140, 172, 238, 301։ — Ողբ անժամ օրհասականի. 251։ — Նորահնար բառերու վրայ. 267։ — Արդար հայրենասիրութիւն Ա. Բ. 330, 343։ — Յաղագս բնիկ հնչման հայկական տառից. 361։

1846

Հայոց անուանը վրայ. 19։ — Պոթուչանցի Հայոց ուսումնասիրութիւնը. 20։ — Ներսէս Լամբրոնացի. 21։ — Ե գրին հնչմանը վրայ. 44։ — Հին եւ նոր անուանց տառադարձութեանը վրայ տեղեկութիւն. 51։ — Վանայ ծովուն վրայ նոր տեղեկութիւն. 72։ — Հայերէն գրաբառ լեզուի յատկութեան վրայ. 196։ — Ազգասիրութեան վրայ յորդոր. 241։ — Մեր Ո գրին հնչմանը վրայ. 262։ — Պետրոս Ամիրայ Եուսուֆեան. 309։ — Անի. 324։ — Ի բարերարս, ի սատարս եւ ի հետեւողս իմաստութեան ազգիս Հայաստանեայց. 338, 355, 370։ — Հայկական հնութեանց վրայ. 375։

1847

Անի քաղքին աւերակները. 5։ — Լրագիրք՝ Հայաստան. 11։ — Ազգային երգեր. 94, 97։ — Ազգային պատմութիւն ու երգեր։ Ռոստոմ բէկ. 39։ — Լեւոն Ե. եւ իր հրովարտակը. 92։ — Մովսէս Խորենացի եւ իր Հայոց պատմութիւնը. 150։ — Մեր աշխարհաբառին մէջ մնած քանի մը օտարազգի մասնիկներու վրայ, Ւ՝ր, Ֆ. 165։ — Վենետկոյ Հայոց վրայ տեղեկութիւն. 168։ — Բարոյական հին (ազգային) առածներ. 198։ — Մեր ազգին հին ձեռագրացը վրայ համառօտ տեղեկութիւն. 200։ — Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետ. 214։ — Ռամկական առակաւոր խօսքեր. 259։ — Եւրոպա. Արշալոյս Արարատեան. 311։ — Ներբող յիմաստուն եւ ի սուրբ Թարգմանիչս Հայոց. 323, 339։

1848

Օրագրաց եւ լրագրաց վրայ. 20։ — Մարաշու վանքին Դասատանագիրքը. 40։ — Յաղագս իսկագիր եւ նախագաղափար օրինակի գրոցն Դասատանի Մխիթարայ Գօշի. 117։ — Խրատք պիտանիք. 129։ — Ձեռնագիրը Մխիթարայ Գօշի. 154։ — Ազգային ռամկական

երգ. 169։ — Իմաստութիւն Դաւթի Քերթողի. 192։ — Տաղ յելն ի վիրապէն սրբոյն Գրիգորի, Յովհաննէս ճլուզ վարդապետի ասացեալ. 195։ — Առաջարկութիւն Պ. Մ. Նիկ. ի Զօրայեան. 198։ — Այլ ամիրապետին Հայոց տուած հրովարտակը. 212։ — Հայոց գրերուն վրայ. 247։ — Վանն պարունակական կամ փոքր թուականացն Հայոց. 261։ — Դրամք Ք. Տիգրանայ եւ թագ հայկական. 275։ — Վախճան Ագգասէր Օրագրի. 325։ — Ի տէր Ստեփանոս նահատակ Սեբաստիոյ. 341։

1849

Ագգային յաւուկ դաստիարակութիւն. 5։ — Մահտեսի Առաքել Տատ Ամիրայ Զատայեան, առաջին արքունի վառօդապետ. 7։ — Քանդակագրօշմ պատկերք եւ հայ թագուհի. 19։ — Հայկական ճաշակ. 32, 352։ — Ագգին յաւուկ կրթութիւն տուողն պէտք է ագգային ըլլայ. 33։ — Շամիրամակերտ ամրոցին վրայ բեւեռաձեւ արձանագիր մը. 38։ — Մովսէս քերթողահայր Հայոց. 51։ — Ագգին պակասութեանց կամ կատարելութեանց վրայ. 65։ — Թիֆլիզ. 91։ — Տօմարական գիտելիք. 96, 128։ — Ագգասիրութիւն. 97, 129։ — Ռամկական լեզուին մէջ գործածուած է կամ է՝ մանկին վրայ. 104։ — Թագ Տրդատայ. 152։ — Ագգային պակասութիւն մը որ յառաջադիմութեան միջոցները կ'արգիլէ. 161։ — Պունեաթի Սեբաստացի բժշկին խրատները. 215։ — Գլխաւոր պակասութիւն Հայոց ագգիս. Յամառութիւն կարծեաց. 225։ — Տաղ ննջման սուրբ Աստուածածնին։ Այլ տաղ փոխման սուրբ Աստուածածնին. 246, 247։ — Դրամ Զահրատայ թագաւորի Փոքր Հայոց. 248։ — Առած. 255։ — Ագգերնուս մեծ պակասութիւն մ'ալ. Նախանձ. 337։ — Գեղարդայ վանից նկարագրութիւն. 371։ — Վեհափառ. Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտին Տիւզեան պերճափայլ տոհմին տուած նորօրինակ պատիւը. 343։

1850

Հանդէս ջրօրհնեաց. 1620 տարւոյն ի նոր Զուղայ. 6։ — Անի քաղքին մէջ եղած եկեղեցւոյ մը լուսամին վրայի գրերուն մեկնութիւնը. 21։ — Ագգային կամ հայախօս առածք. 32, 96, 128, 160, 192, 224, 288, 352. 1851, 112, 160, 223, 370։ — Հայոց մէջ մնթաւոց եւ մագի սովորութիւն. 38։ — Տաղ ի գլխատումն Յովհաննու Մկրտչի. 52։ — Տիւզեան մեծ. կա-

բապետ Զելէպւոյն Օսմ. վԵհ. Թագաւորէն ընդունած նոր պատիւը. 69։ — Ազգին օգտակար, կատարեալ գիտուն ըլլալու համար հարկաւոր եղածը. 81։ — Տիգրան կրսեր եւ Երատոյ. 152։ — Պատմութիւնք ի լեզու Հրեւանցւոց. 190։ — Լուր եւ տես Հայաստանի. Ա. Հայաստան. 195։ Բ. Բարձր Հայք. Եկեղեաց. 263։ Գ. Երզնկա. 296։ Դ. Յովհաննէս Երզնկացի. 1851, 213։ — Ռամկական երգ ի պատիկ Հով անուն բանաստեղծէ ասացեալ. 212։ — Յաղագս թարգմանութեան աստուածաշունչ տառէց ի հայ լեզու. 212. 1851, 230։ — Վանեցւոց երգ կաքաւու. 230։ — Ազգային տպագրութեանս սկզբնաւորութեանը եւ յառաջանալուն պատմութիւնը. 230, 344. 1851, 40, 182։ — Պարթամասիր կամ Վարդանասար թգւր. 295։ — Ազգային վիպասանութիւն. 340. 1851, 6։ — Աստրագրութիւն Կովկասեան գաւառաց. 341. 1851, 56, 120, 281, 314։

1851

Երկհազարեակն Արշակունեաց. 3։ — Բ. Արշակունիք. 51։ — Յաղագս Մովսիսի Խորենացւոյ Զորո[illegible] անուանեալ գրոցն պատմութեան. 69։ — Ողբ ի վերայ վաղամեռիկ որդւոյ. 152։ — Գ. Վաղարշակ. 167։ — Նոր ածխահանք ի Մեծ Հայս. 208։ — Հնգետասան ներոյք տարեգարձ նահատակութեան Սրբոց Վարդանանց. 225։ — Տաղ Յովհաննու կարապետին. 343։

1852

Տեսութիւն ի գանձ լեզուին Հայոց կամ ի Ստեփանեան Բառարան. 86։ — Օշին սպարապետ ու իրեն գրած ոտանաւոր մէկ թուղթը. 182։

1853

Աննանիայի Շիրակունւոյ յաղագս կատարման համարողութեան եւ կերպից հարցմանց. 48, 144. 1854, 160. 1855, 304։ — Ի թագուհին Տեառն ի մեծի շաբաթու ի Ներսիսէ Լամբրոնացւոյ. 132։ — Ազգային ռամկական երգ մը. 212։ — Սեքստոսի պիւթագորեան իմաստասիրի բարոյական առածք. 336։

1854

Անի եւ կամախ ամրոց. 22։ — Տաղ ի մանկունս Բեթղեհեմի. 181։

1856

Սրբոյն Եպիփանու ասացեալ գանուանս վանականց պատուականաց. 46։ — Թովմայի Արծրունւոյ յաղագս շինութեան Աղթամարայ, եւ թէ ո՞յք ոմանք յառաջ քան զձեռնարկելն Արքայի (Գագկայ) սուղ եւ ոչ արժանի ինչ յիշատակի ի նմա գործս գործեցին. 91։ — Թովմայի Արծրունւոյ յաղագս գերապայծառ եւ պանծալի սբ. Եկեղեցւոյն որ յԱղթամար քաղաքի. 123։ — Երիտասարդն Մակարայ վանաց. 142։ — Հայք եւ Հայաստան. 280։ — Ազգային հնախօսութիւն. Էր կամ Արայ Հայկազն. 341, 366։

1857

Տէրմանուկեան Յովհաննէս եպիսկոպոսին ճառնապարհորդութիւնը. 42։ — Պատմութիւն տնօրինականացն Քրիստոսի. 177։ — Թուղթ Պիղատոսի դատաւորի առ Տիբեր կայսրն, զոր գրեաց յետ խաչելութեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. 279։

1858

Արտաշատ. 46։ — Գառնի. 174։ — Ազգային ռամկական երգ մը, Երգ արագիլ. 305։

1859

Ազգային պատմութիւն, Արտաշէս Ա. 8։

1860

Հայկն, Հայկայ շրջանն եւ տօնն. 3։

1861

Դպրութիւն Հայոց. 5։ — Պատկեր Հայկական դպրութեան. 31, 64, 96, 159, 191, 224, 293, 325, 357. 1862, 32, 64, 96, 128, 160, 192, 224, 256, 288, 320։ — Փաւստոս Բուզանդացի. 53։ — Ոսկեփորիկի մը մէջ եղած քանի մը ազգային երգեր. 145։ — Ազգային երգ. 268։ — Անուանց եւ մականուանց վրայ. 281։ — Բնախօսութիւն Հայաստանի. 311, 347։

1862

Ազգախնամ տեսչութիւն. 3։ — Հին քնար, Ա-ր-, 9։ — Ազգային պատմութեան մանր պարագայք. 15։ — Հայադիր. 18, 33, 65, 97, 129, 161, 193, 225, 257, 289, 323, 361։ — Մանրիկք գրոց վաստակոց. 31, 93։ — Թէոդորոս երգիչ ի խորհուրդ աւագ երկու-շա-

բաթին. 86։ — Լըվայեան տը Փլորիվալ. 95։ — Քարոզ (Գանձ) Սրբոց Վարդանանց. 174։ — Նկարագրութիւն քաղաքին Կարնոյ եւ մեծ գետնաշարժին որ եղաւ յամին 1859. 146, 206։

1863

Տեղագրութիւն ի փոքր եւ ի մեծ Հայս. 6, 42, 92, 104, 161, 193, 225, 261, 291, 318, 337, 395. 1864, 9, 56, 90, 152, 187, 219, 249, 280, 315, 377. 1865, 26, 58, 119։ — Յանկ հայերէն տպագրութեանց 1862 տարւոյն ազգային հեղինակաց. 29։ — Ազգային արդի վիճակը պատմութեան առջեւ. 33։ — Շնիցլերի տեսութիւն ի վերայ Հայոց. 65։ — Բան խրատական եւ պիտանի յՈսկիփորիկ գրոց. 97։ — Արդի Եւրոպացի հայերէնագիտաց երկասիրութիւնքը. 123։ — Աշտ Ա. Հայաստան հազար տարի յառաջ. 145, 177, 209, 241, 273, 305։ — Լեւոն վերջին. 369։

1864

Ի ծնունդ Փրկչին. 8։ — Յաղագս 12 ամաց տարւոյն (Գիրք վաստկ.) 27, 55, 86, 106, 146, 173, 213, 240, 276, 306, 348։ — Զապել. 33, 65։ — Տաղ սրբոց Վարդանանց փոխ. 42։ — Ի Տեառնընդառաջ. 44։ — Մեղեդի ապաշխարութեան. 74։ — Լազարեան ազգաւոհմ. 87։ — Նէարքոս եւ Պօլիքտոս. 97, 129։ — Մեղեդի յարութեան Տեառն. 107։ — Ի Համբարձումն Տեառն. 139։ — Առաջին աստատակ նետողաց ի Հայս. 161, 193, 225։ — Տաղ Համբարձման Տեառն. 169։ — Ի Սուրբ Հոգին. 200։ — Տաղ Վարդավառին. 234։ — Խուլ Խաչիկ. 257, 289։ — Մեղեդի խաչին. 293։ — Ատտիկեան մեղու ի ձիւնեղէն լերինս Հայոց. 321, 353։ — Տաղ ի սուրբն Յովհան Ոսկեբերան. 344։ Կիրակոս պատմիչ. 349։ — Տաղ ծննդեան Տեառն. 370։

1865

Խօսնակն Եկեղեցւոյ յանապատս Հայոց. 33, 65, 97, 149, 181։ — Յակոբայ Թօխաթեցւոյ ասացեալ տաղ վասն կենաց մարդկան. 208։ — Զորրորդ Դարատմուտ տպագրութեան Հայոց, Աբգար դպիր Թոխաթցի. 213։ — Սեպագիր արձանք յԱյրարատեան աշխարհի. 232։ — Վահան Գողթնացի. 245, 277, 309։ — Երգ ի Ս. Աստուածածին եւ ի Գաբրիէլ հրեշտակապետն, օրինակեալ ի վարդն եւ ի պլպուլն. 266։ —

Գիւղն Արծաթի որ ի Հայաստան. 326։ — Ս. Յիզիտբուզիտ. 341։ — Գիմի. 372։

1866

Դկ. Շարական առաւսպան, ասացեալ է ուրումն է բանասիրէ ազնիւ եւ ուրախ. 20։ — Ապտուլլահեան եղբարք ի Կ. Պոլիս. 55. 1867, 319։ — Կոստանդին եզնկացի. 80։ — Ազգային նկարչութիւն. 150։ — Երբալ Վարդան կայսեր. Ա. 161, Բ. 193։ — Բանք յաղագս արեգական. 206։ — Բանք յաղագս անյաւուր մեծութեան. 233։ — Յաղագս անգիտաց. 368։

1867

Մեր ներկայն. 3։ — Ձանապարհագրութիւն Ջուար Ճիլէրճի Օղլու քահանայի. 129, 180, 202, 301, 328, 370. 1868, 114, 145, 246, 320. 1869, 177։ — Անկիւրիոյ Հայերը. 257։ — Ներսէս Պատրիկ Հայկազն. 297։ — Հանդէս հարսանեաց Մուշ գաւառին մէջ. 307. — Մեր նախնեացմէ ձեռնընկիս հասած ձիաբուծութեան երկու գրուածքներ. 353։

1868

Տաղք Յարութեան. 123։ — Համբարձման տօնին հանդէսը Մուշ գաւառին մէջ. 129։ — Բաժինք Հայոց Մեծաց. 261, 293, 336։

1869

Նշմարք եւ նշխարք ի Հայաստան աշխարհի. 65, 97, 129, 161, 193, 225, 257, 289, 321, 353։ — Յովհաննէս պէյ Տատեան. 160։

1870

Խիկարայ՝ Զգինին հէնց խմեցէք որ գառնուծն սպաննէք. 263։ — Հայք Հարաւային Ռուսիոյ. Դիտողութիւն Ատել Հոմէր որ Հէլ Պաղդիացի Տիկնոջ. 266։ — Երգ առ Յիսուս. 311։ — Պինկէօլ լերանց այցելութիւն մը. 314։ — Վանայ ծով. 316։

1871

Առակք ազգայինք ի գրոց նախնեաց. 223։

1872

Երկու դարադարձ ազգային յիշատակք գալի տարւոյ. 155։ — Շնորհալի եւ պարագայ իւր. 161, 193, 225, 257, 289, 321, 353։

1873

Հռչակ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի. 45։ — Տուբիա ի գագաթն լերին Արարատայ. 50։ — Տիրացու Համբարձումն. 52։ — Աղահանք կողբայ ի Մեծ Հայս. 54։ — Թորոս Բ. 56։ — Տաղ ի ծաղկազարդն. 66։ — Հայկական տաղաչափութիւն. 97։ — Ազգային ուսանողք ի Զուիցերի. 106։ — Le seigneur de Sarvantikar et les chevaliers de l'Ordre teutonique, document arménien de l'an 1271, 108։ — Սուրբ Բարսեղ եւ իւր երկասիրութիւնքն. 112։ — Օրինակ խոստագրի ի նահանգս Հայոց Տրանսիլվանիոյ. 126։ — Սյժմեան վիճակ հայերէն դպրութեան. 254։ — Վարդապետ Հայկազնի Տաղ գերեզմանական վասն փոխման երանեալ եւ սուրբ կաթողիկոսին Հայոց Գրիգորի Վկայասիրի. 264։ — Ներգ ազգային. 271։ — Թարգմանութեան վրայ. 321։ — Տաղ գարնան 333։

1874

Տաղ ի ծնունդ Քրիստոսի. 6։ — Նոր ուղեւորութիւն ի բարձրաւանդակս Հայոց. 7, 251։ — Հայ եւ պարսկանուն սուրբք եւ երանեալք արտաքոյ տօնացուցին մերոյ եւ աւուրք յիշատակի նոցա. 13։ — Հին տպագրապետ բանասէր մի. 15։ — Յոբայ Գիրք եւ հայերէն թարգմանութիւնը. 29։ — Ներսէս Լամբրոնացի. 241։ — Ողբք ի Տէր Ներսէս Արհիեպիսկոպոս Տարսոնի. 242։ — S. Grégoire de Narek et ses oeuvres, 244։ — Գիրք վաստակոց. 321։ -- Տաղ ի ծնունդ Քրիստոսի (կենկապ). 329։ — Յովհաննէս Ա. Իվազովսքի հայկազն նկարիչ. 330։ — Առածք ազգային. 336. 1875, 40, 125, 246։

1875

Մեսրոպեան Դար հայկական լեզուի. 7։ — Ուղեգնացութիւն ի Հայս. 17, 97։ — Արա գեղեցիկ, պատմութիւն վիպասանական. 25, 107, 230, 342. 1876, 120, 206։ — Տաղ մեծի Զատկին. 33։ — Արդի Շիրակացիք Ռուսաց Հայաստանի. 34, 102, 209, 337. 1876, 140։ — Երգք ազգայինք. 106, 215։ — Հելլենաբանութիւն եւ հելլենաբան թարգմանիչք հայկական լեզուի (Դար Զ — Ժ). 118։ — Հայ վանորէից ուսմունքն ու ջանքն. — Յոյն եւ արաբացի թարգմանութիւնք եւ լեզու ԺԱ. եւ ԺԲ. դարերու. 218։ — Տեղագրութիւն Խոտրջրոյ. 225, 333. 1876, 193։ — Ընդ-

Հանուր տեսութիւն մը նախնեաց թարգմանութեանց վրայ դասաստան ընելու. 352։ — *Մեղեդի ծննդեան, մարտիրոսաց.* 354։ — *Համառօտ յերաժշտական ա- րուեստէ ի յարաբ գրոց.* 359։

1876

Բնագրութիւն կոլկասու եւ Ռուսական Հայ- աստանի. 113։ — *Բեւեռաձեւ արձանագրութիւնք Հայ- աստանի.* 132, 199, 328։ — *Անսիզն Անտիոքայ եւ Ամբատ Գունդաստապլ* (գաղղիերէն). 289, հայերէն. 307։

1877

Հոմերական բառգիրք եւ հոմերական տողք. 15։ — *Գերմանացի կուդշմիտ գիտնականին խորենացւոյ վրայ ըրած դասաստանը.* 45, 110, 213, 289։ — Les chants liturgiques de l'église arménienne, 51. — *Առակ ագ- ռաւու* (*ի նախնեաց*). 61։ — *Սկիզբն հայկական լեզուի եւ Գիոնեսիոսի Թրակացւոյ քերականութիւն.* 97։ — *Գիրք վասասակոց.* 193։ — *Աստուածաշունչք. թարգ- մանութիւն Եօթանասանից եւ Հայկականն. եւ ամբող- ջութիւն նոր կտակարանին.* 200։ — *Եւսեբիոսի կե- սարացւոյ պատմութիւն Եկեղեցւոյ.* 263։ — *Արտաւ- ազդայ շղթայից առասպելք.* 276։ — *Մեծն Ներսէս Պարթեւ.* 319։

1878

Երեսնամեայ պատերազմ ի Հայս եւ կատարած Արշակայ ալքային. 7։ — *Դասաստան ի վերայ Խորե- նացւոյն եւ Դասաւոր նորա.* 32։ — *Պատմութիւն քա- ղաքին Բիւզանդիոնի* (*ի նախնեաց*). 58։ — *Ելք ի Մա- սիս Յակոբ Պրայս Անգղիացւոյ.* 116։ — *Աշխարհիկ կամ նոր լեզու.* 213։ — *Ագաթանգեղոս ըստ Ալփրէտ կուդշմիտի Գերմանացւոյ.* 229, 297. 1879, 10, 97, 237։ — *Եփրատայ գետահովտին վաճառականութիւնն.* 233։ — *Ընդհանուր տեսութիւն արեւմտեան Ասիոյ կամ Ասիական Տաճկաստանի ժողովրդոց վրայ.* 241։ — *Հայ- կական տարի.* 259։ — *Ընդհանուր տեսութիւն հայ նոր մատենագրութեան վրայ.* 305։ — *Խօսք Ս. Արիս- տիդեայ իմաստասիրի Աթենացւոյ* (*նորատիպ հրատա- րակութիւն*). 320։

1879

Բանք պտղոմեայ եւ Ստրաբոնի աշխարհագրաց վասն Հայաստանի. 3։ — *Գաղթականութիւն Հայոց*

ի Ջալա. 185։ — Ս. Արիստիդեայ Աթենացւոյ Ջատագովութենէն գտնուած հատուած մը. 231։

1880

Ջօրավարն կոմս Լորիս Մելիքով. 68։ — Աբաս Միրզա. Պարսկահայք, Ռուսաց Էջմիածնի տիրելը. 72։ — Կարապետ Վ. ի տաղ աշխարհացոյց գեղեցիկ. 97։ — Ախալխայի պատերազմներն. 101։ — Հայք ի Հընդիկս Անգղիացւոց եւ Հոլանտացւոց. 240, 253։ — Նեմեսիոսի մարդակազմութեան գրոց եւ անոր հայ թարգմանութեան ճաշակ մը. 326։ — Յաղագս եկեղեցական արարողութեանց Հայոց. 340։ — Յաղագս կենցաղավարութեան Հայոց. 343։

1881

Հայ ազգն եւ իւր առ մարդկութիւնն ըրած օգուտներն. 3, 97, 199. 1882, 3, 116, 202, 299. 1883, 30։ — Martyre de St. Athénogène Evêque, 28, 126. — Պատմութիւն Հայ բժշկութեան. 33։ — Անդրէաս վարժապետ Պրիմցի. 37։ — Յաղագս հացկերուտի եւ ընտանի իրաց Հայոց. 120։ — Բանք վան խաբող աղուեսն. 193։ — Ցեղաբանութիւն Կիպրոսի թագաւորաց Լուսինեան ազգատոհմին. 231. 1882, 26, 97, 200։ — Աշխարհագիտութիւն հայկական, յարաբերութեամբ վենետկահայ աշխարհագրութեան հանդիսին. 318, 330։ — Շիրակ, տեղագրութիւն պատկերացոյց. 323։ — Աշխարհագրութիւն Մ. Խորենացւոյն բաղդատեալ ընդ պտղոմեայ. 341։

1882

Վան վանորէից՝ որ ի սուրբ քաղաքն Յերուսաղէմ, յԱգաթանգեղեայ պատմութենէն որ էր դպրապետ սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի. 23։ — Յովհ. Աւազովսքի պատկերահան. 38։ — Ռուբինեանց վերջին ժամանակի նորագիւտ պատմութիւն. Ժամանակագրութիւն Հայոց (Յովհաննու Տարսեղի, Տորտիպօլսոյ եպիսկ.) 104։ — Տնօրինական սուրբ տեղիք Երուսաղեմի (ի Նախնեաց). 198։ — Ճանապարհորդութիւն Տէր Եղիշէի Սարբանկացւոյ (թարգմ. հայերէն). 212։ — Նոյնն իտալերէն բնագիր. 217։ — Հայաստանի գաւառաց վրայ տեսութիւն (կ. Սոլանելլի). 289։ — Տեղեկութիւնք զհայկական իրաց (Դեզա). 305։ — Աշխարհագրական տեղեկութիւնք ըստ Ժ. դարու հայկական ձեռագրաց

(գաղղ). 311։ — Նոյնն, հայերէն բնագիր. 315։ — Շարական հանդերձ օրհնելոյ հարսանեաց. 319։

1883

Ճանապարհորդութիւն յԵրզնկա մինչ Փուշքին Ռուսբանաստեղծի, յամի 1829, — 4։ — Ազգային յիշատակք նոր ժամանակաց, 23։ Ա. Հեղեղ ի Կ. Պոլիս, յամի 1789, — 23։ — Ք. Սոճի Տիգրանակերտի, յամի 1759, — 25։ — Գ. Արկածք Յովհաննու վարդապետի յամի 1762, — 341։ — Մրրիկք եւ հեղեղք ի Թորթում, 28։ — Երեք ամիս ի կախէթ, ուղեւորութիւն Գաբլա Սերենա տիկնոջ. 37, 142, 319։ — Փղենիք եւ փեղնունա՝ երկու ծաղկունք ի Շիրակ. 47։ — Պատմութիւն վրաց (Մատենագրութիւն նախնեաց). 50, 155, 209. 1884, 18, 110, 240, 312. 1885, 114, 207։ — Տեսութիւն Մարիբասեան աւանդութեան ըստ Մ. Խորենացւոյ. 54, 111, 224, 308. 1884, 35, 123, 220, 315. 1885, 11. 108։ — Պունկիանոս երգիչ կարնեցի. 97, 238, 332. 1884, 50, 137, 212, 322. 1885, 38, 123, 217։ — Ի գերեզման Քրիստոսի. 129։ — Պղնձէ գլուխ մի ի Հայաստան գտնուած. 130։ — Մարմանաշինու եկեղեցւոյ կործանումն. 151։ — Առածք. 154։ — Առ արեգակն. 164։ — Յիշատակարան տպաւորութեանց ճանապարհին յԱյրարատ. Դ. Լ. Մարդովցեվի. 193, 289. 1884, 97, 193, 305. 1885, 17։ — Պատմութիւն աւերման Տփխիսի. 220։ — Հրդեհ Մխիթարեան վանացդ. 272, 375։ — Վասն լուանի եւ առեղաց. 307։ — Առածք. 318։ — Առակ. 345։

1884

Ս. Սիմէոն ճգնաւոր եւ սարկաւագ հայկազն. 5։ — Տաղ գարնան. 17։ — Խօսք իմաստասիրաց. 29։ — Նորագիւտ պատառիկ ի Գրոց տարերացն երկրաչափութեան Եւկլիդեայ Աղեքսանդրացւոյ, հին թարգմանութեամբ նախնեաց. 30։ — Առածք. 49։ — Սահմանաւէմք կամ խաչարձանք. 94։ — Ս. Գրիգոր հայկազն յարեւմուտս, 107։ — Ազգային յիշատակք նոր ժամանակաց, Դ. թուղթ ազգային ճանապարհորդի մը. 116։ — Ե. Պատմութիւն սովուն կարնոյ. 118։ — Բառգոյական առածք. 122։ — Հեթում պատմիչ. 202։ — Վիճակագրութիւն նուիրապետական թեմի ազգայնոց որ ի Լէոպոլիս Աւստրիոյ ներկայ տարւոյս. 217։ — Ուղղագրութիւն "Ամէն" բառին. 238։ — Հին բժշկարան

Գագկայ Թագաւորի. 239։ — Ճանապարհորդականն նկատողութիւնները, Ադեքսանդրապօլից մինչեւ ի Մրէն եւ վերադարձ. 291. 1885, 3։ — Մարտիրոսութիւն Սբոբոյն Հռիփսիմէի. (յօրինեալ յամի 1668 ի Լեհահայոց։) 328, 1885, 33, 118, 211. 1886, 35։

1885

Տաղ գարնան. 9։ — Ուխտագնացութիւն առ Տիրամայրն Հայոց ի կամենից Փոտոլեան. 24, 97, 192. 1886, 15։ — Ջատիկն եկաւ (երգ վանեցւոց). 131։ — Պատմութիւն Յովսեփայ եւ կնոջ նորա Ասանեթի՝ դստերն Պետափրէ քրմի Արեգ քաղաքի. 200. 1886, 25։ — Սգագրութիւն հայկական, 229. 1886, 34, 103։ — Համառօտ բովանդակութիւն տեսութեանց զմարիբասեան աւանդութենէ քան Մ. Խորենացւոյ. 237։ — Ստեփանոս Ոշկեա. 247։ — Համառօտ տեսութիւն եւ խորհրդածութիւնք ի Սիսուան. 297։ — Համառօտութիւն Սիսուանայ, եւ յառաջաբան հեղինակին. 310։

1886

Ա. Կուդշիլէթ ի համապատումն Բրիտանական եւ եղծ կարծեաց նորա. 1։ — Հայ վաճառականք ի Մէրվ. 44։ — Ղրիմու մէջ Սուտաղի հովիտը եւ նորոգ օծեալ Հայոց-կաթոլիկաց Աստուածամօր պաշտպանութեան եկեղեցին. 81։ — Դրուագ ի սուրբն եւ ի սիրելի ներսէս Լամբրունացի. 87։ — Յոբելեան հանդէս ի պատիւ հայկազն գիտնականի Պր. Մկրտչի Էմին. 179։ — Կաթոլիկ Հայոց վարժարանք ի Կ. Պոլիս. 182։ — Ցուցակ պեռլինի արքայական մատենադարանի հայ ձեռագրաց. 183։ — Բացայայտութիւն մի՝ հայկական տառերու հնչման եւ գրութեան մասին առ Մեծ. Խըմբագիրն Մշոյ լրագրի. 192։ — Étude sur la vallée de l'Araxe et ses trois villes anciennes, 200. — Հին արձանագրութիւն մի. 273։ — Արուեստ գունագոյն եւ ոսկեխառն թանաքի վան խորանաց աւետարանի. 278։ — Ճանապարհորդութիւն ի Թէոդոսիոյ դէպ ի Նոր-Նախիջեւան. 281. 1887, 5, 116, 193, 298։ — Բան յապգս եւ յաղինս ասացեալ ի Բամբարակէն՝ որ էր ընկեր Ամիրտովլաթին. 287։ — Պետրոս Ագամեան, հայ հռչակաւոր գերասան. 289։ — Պատմութիւն արեւելեան վաճառականութեան ի միջին դարս. 292։

1887

Հրատարակութիւնք ազգային տպարանաց յընթացս 1886 ամին. 12։ — Երգ վանեցւոց. 16։ — Քննադատութիւն թղթոյն Մ. Խորենացւոյ առ Սահակ Արծրունի եւ պատկերի Տիրամօրն ի Հոգեաց վանս. 97։ — Առակ. 133։ — Վարդանայ Վարդապետի աշխարհացոյց ամենայն տիեզերաց. 134։ — Առակ. 196։ — Պատառիկ մի ի գրոց մեծի վարժապետին Վարդանայ Վանանդիւտի տառից մերոց ի ձեռն Ս. Մեսրոպայ. 197։ — Երանելւոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի մեկնութիւն եւսայեայ մարգարէին թարգմանեալ լատիներէն. 291։ — Քննադատութիւն Ատոլփ Բառումգարտնէրի Մովսիսի Խորենացւոյ Պիտոյից գրոց վրայ. 306։ — Նշանք հայկական երաժշտութեան. 315։ — Նեմեսիոս եւ նորա յաղագս բնութեան մարդոյ գրոց հայկական հին թարգմանութիւնն. 318։

Կը վերլացընենք Բոլսվեցւոյ վրայ յօդուածս, մեր անձնական կարծիքն համառօտելով։ Բոլսվեցին մեծ արդիւնք ունի վաստըկած իւր 45 ամեայ կենաց պատկառելի հասակին մէջ։ Արդիւնք մը Եւրոպացւոց առջեւ, որոնք ազգային շատ բաներու ծանօթացած են Բոլսվեցւոյ հայ՝ բայց մանաւանդ երբեմն երբեմն տեսնուած գաղղիերէն կամ իտալերէն ծանրակշիռ յօդուածներով։ Եւ իրօք ամէն եւրոպացի՝ երբ Հայոց վրայ կը գրէ, կը յիշատակէ ի մասնաւորի Բոլսվեցին։ Բոլսվեցին ունի նաեւ իրական արդիւնք մ՝ազգին ինչպէս հասարակ ժողովրդեան՝ նոյնպէս գիտնոց առջեւ։ Ի սկզբան, երբ իւր նմաններն շատ քիչ կային ազգին մէջ, գիտութիւնները պարզ եւ հասարակ ոճով ծանօթացուց ժողովրդեան, ազգային յօդուածներով՝ որոնցմէ թէեւ ոմանք այսօր նշանակութիւն չունին, ազգին ինքնաճա-

նաչուԹեան արԹիւնալուն ձեռնտու եղաւ, եւ տուաւ նաեւ գիտնոց՝ ազգային հնուԹեանց եւ գրականուԹեան վրայ բազմաԹիւ յօդուածներ, որոնցմէ շատերն այսօր օգտակարապէս կ'ընԹերցուին: Բաց ասկէ՝ եւրոպացի եւ յոյն դասական մատենագրուԹիւնք ըստ մասին, բազմաԹիւ Թատրներ ու վէպեր ի հայ ԹարգմանուԹեամբ ազգային ստացուածք եղած են այսօր Բոլմվէկի միջոցաւ: Ո՞ւր Թողունք ազգային Թանկագին ձեռագրաց կամ հատակոտորներու հրատարակուԹիւնքն ալ, որոնք անբաւ արժէք ունին ոչ միայն ազգային գիտնոց, այլ եւ եւրոպացւոց առջեւ:

Ասոնք են, ըստ մեզ, Բոլմվէկին առաւելուԹիւնները: Սակայն մեր տկար աչքը չի տեսներ հոն ուրիշ քանի մը յատկուԹիւններ ալ, որոնք ոչեւէ ԹերԹի անհրաժեշտ են: ԹերԹ մը, ըլլայ ուսումնական, ըլլայ ընտանեկան, արուեստագիտական եւ այլն, ցորչափ հնութիւն իւեն բացարձակ ասպարէզ չէ ընտրած, պէտք է անհրաժեշտ աւելի ի-ե ժամանակին մէջ ապրիլ, մերձենալ ժամանակակից գիպաց այնչափ՝ որչափ իւր ուղղուԹիւնն իւեն կը ներէ: Այս կէտն, կարծենք, Բոլմվէկի մեծարոց խմբագրուԹեան մտադրուԹեանը կարօտ է:

Ուսումնական ԹերԹի մ'էական է քննադատական ոգի, եւ այս միայն կրնայ ԹերԹին ներքին արժէքն որոշել: Բոլմվէկի ինքնագիր ազգային յօդուածոց մէջ ընդհանրապէս կը

բաղձացուէր տեսնել աւելորդն քննադատական ոգի, ժամանակին համեմատական քննութեանց եւ ատոնց իրական արդեանց ծանրակշռութիւն տալ, թողուլ ի հնոց ինչ որ թողլի է, միով բանիւ քալել միշտ ժամանակին յառաջադիմութեան հետ: Գիտութեան լծակն է կասկածն, եւ այս կասկածն է որ գիտութիւնները յառաջադիմութեան այժմու հսկայ հասակին հասուցած է: Անտարակուսելի է որ նաեւ մեր ազգային գիտութիւնն ալ ասով միայն կրնայ գէպ-ի- անուան արժանի ըլլալ:

Մեր անկողմնակալութեան պարտքն համարեցանք յիշատակել հոս նաեւ այս հանգամանքներն՝ որոնք ըստ մեր տեսութեան կրնային մեծցընել նոյն առաւելութիւնքն: Սակայն այս վերջնոց այնպէս լիով չտեսնուիլը՝ ոչինչ իւնք կը նուազեցընէ առաջնոց բազմութիւնը, եւ ոչ ալ կընսեմացընէ անոնց պայծառութիւնը: Բայց ինչպէս որ է՝ ոչ միայն եղած է մին ի գլխաւոր միջնորդաց՝ այլ եւ սկզբնաւորութիւն ազգային այժմու յառաջադիմութեան:

Եթէ վենետիկի մեծ. Միաբանութեան պարտական է ազգս մեծ երախտագիտութիւն, ասոր ոչ փոքր մասն պէտք է հայիլ այս հրատարակութեան, որ եւ պիտի մնայ միշտ անմահ յիշատակ մեծարոյ Միաբանութեան գրաւոր գործունէութեան:

13. ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ

Ընդհանրական, Զմիւռնիա 1843—1846։ Խմբ. Խ. Յ. Մելիքսեդովմեանց։ Տպ. Արագածովնեաց Ընկերութեան։

Ընդարձակ Աւետարանն իւր գովելի ընթացքովն լոյսը տեսաւ Զմիւռնիոյ հայոց սիրելի ըրաւ, այնպէս որ իրմէ քիչ մ՚ետքը նոյն քաղաքն հետզհետէ նոր լոյսիններ ծնաւ։ 1843ին քանի մ՚ուսումնասէր Զմիւռնիացիք Աւետարանէն ընկերութեանն հաստատեցին, եւ նոր տպարան մը բացին ազգին օգտակար գրքեր հասցնելու նպատակաւ։ Այս ընկերութեան երախայրիքն եղաւ Հայրենասէր, Օրթիէ Խոլոխան, Բանբերական եւ Ասեղնագործական անուն աշխարհաբար շաբաթաթերթն, որ 1843 Մայիս 28ին խաչատուր Յ. Մելիքսեդեանցի խմբագրութեամբ սկսաւ հրատարակուիլ շաբաթն անգամ մը։ Վեց ամիս ետքն՝ նոյն տարւոյ Հոկտ. 15ին խափանուեցաւ, որչափ կ՚երեւայ՝ հակառակորդաց հնարքէն։ 1844 Ապրիլ 10ին սկսաւ վերստին հրատարակուիլ. սակայն Զմիւռնիոյ 1845 Յունիս 21ի զարհուրելի հրդեհն Հայրենասէրն տպարանին ալ վնասեց, եւ խմբագիրն ստիպուեցաւ նոյն տարին Յուլիս 27ին ծանուցանել՝ որ Հայրենասէրն առ ժամանակ մի 15 օրն անգամ մը պիտի հրատարակուի։ Այսպէս երկշաբաթաթերթ ճնաց մինչեւ 1846 Մայիս 10, երբ նիւթական կա-

թօտուԹիւնն ստիպեց զինք ընդ միշտ մեկնիլ ասպարիզէն:

Հայբենասիրի ինչպէս դիրքն ըստ ամենայնի նման էր Աբշալոյս Աբոթաթեանի, նոյնպէս բովանդակուԹիւնն եւ ուղղուԹիւնը: ՏէրուԹեան եւ կրօնի խնդիրներէ ու վէճերէ բոլորովին զգոյշ՝ կու տար իւր ընԹերցողաց քաղաքական լրեր, առեւտրական ծանօԹուԹիւններ, աշխարհագրական տեղեկուԹիւններ, մանրավէպեր եւ այլ ուսուՑնական յօդուածոց ԹարգմանուԹիւններ: ՅիշատակուԹեան արժանի ազգային ուսուՑնական յօդուածներն են հետեւեալք.

Ազգային հնուԹիւն մը (Եկեղեցւոյ անկեան քար ի Զաքէլ Թագուհիէ, ի Թուին Հայոց ՈՂ:) Հայբենասէր, 1843, Թ. 1:

Նորագիւտ նշանք Հայաստանի նախկին քարեբերուԹեան, 1843, 5:

Հայոց լեզուին վրայ, 1843, 8:

ՀամառօտուԹիւն ազգասիրական սխրագործուԹեանց Տ. Ներսէս Հայրապետի, 1843, 17, 18:

ՀմտուԹիւն զէջմիածնէ (պր. Բրօսսէի, Թրգմ.) 1844, 31:

Երկու յիշատակարանք հնուԹեան, 1844, 41:

ՀաստատուԹիւն Մենաստանին Էջմիածնի եւ Ուսուցնարանի նորին. 1845, 77, 79:

ՊատմուԹիւն կղզւոյն Սեւանայ, 1846, 103—105:

Հայբենասէրն իբր ինքնուրոյն եւ մասնական արդիւնքը կրնանք Թերեւս նկատել սա պարագայն՝ որ իբրեւ գործիք Աբգարեանց ընկերու-Ընեան՝ նոյն ընկերուԹեան անդամոց ուսուցնական աշխատուԹեանց գրգիռ եղած է: Այն

ընկերութեան բարձմամբն՝ վերջացաւ ինքն ալ, եւ կը ձեայ այսօր իւր յիշատակարան մը ձմիւռնիոյ Հայոց մէջ 1840էն ետեւ տեսնուած ուսումնական շարժման:

14. ԱԶԳԱՍԷՐ

Ընտրամեներ, կալկաթա, 1845—1852: խմբ. Մ. Դ. Թաղիադեանց: Տպ. Արարատեան ընկերութեան:

Հնդկահայք, որ հայ լրագրութեան հայրն էին եղած, դարուս գրեթէ մինչեւ կէսն ուսումնական շարժում մը չցուցին, կարծես յուսահատած Պէտրոսի եւ այլ հրատարակութեանց անյաջող փորձէն: Դարուս առաջին կիսոյն վերջերն շարժումն՝ որ սկսած էր հայ գաղթականութեանց մէջ՝ Հնդկահայոց վրայ ալ առանց ազդեցութեան չմնաց, մանաւանդ Աբէլեան Աբգարեանի սերտ յարաբերութեամբն, զոր ունէր անոնց հետ: 1845ին սկիզբը կալկաթայի մէջ, ուր էր Հնդկահայ գաղթականութեան կըրթեալ եւ հարուստ մեծ խումբն, Աբգարեան ընկերութիւն մը հաստատեցին տեղացի ուսումնասէրք, որուն մի միակ վախճանն էր տեղաբնակ Հայոց ազգայնութեան պահպանման եւ ուսումնական յառաջադիմութեան ձեռնտու ըլլալ՝ դպրոցներ հաստատելով, եւ գլխաւորաբար օգտակար գրքեր հրատարակելով: Գործքն եռանդուն եւ գործունեայ անձանց

ձեռօք շատ շուտ յառաջ գնաց. նոյն տարին ընկերութիւնն սեպհական տպարան մը բացաւ, որուն անդրանիկ ծնունդն եղաւ Օգոստոս 16 ին *Ազգասէր*, Օրաթերթ Ազգային Ընկերութեան, քաղաքական, գրական եւ առեւտրական գիտելեաց անուամբ շաբաթաթերթ մը, որուն վճռաբանն "Ուսումն առնէ զմարդ երջանիկ", Մասեաց փոքրիկ պատկերին ստորոտն կը հանգչէր:

Ազգասէրէ դիրքն էր կէս քառածալ թերթ (4 թուղթ), տպագրութիւնն ոչ այնչափ մաքուր, տարեկան բաժանորդագինն՝ 24 ռուփի (գրեթէ 50 ֆր.): Խմբագիրն էր Մեսրոպ Դաւիթեան Թաղիադեանց, սարկաւագ էջմիածնի, որ իբրեւ Հայրենասէր գրագէտ եւ բանաստեղծ Հնդկահայոց մէջ ամենանշանաւոր անձն է[1], եւ նոյն ժամանակ կալկաթայի նորահաստատ Ս. Անդրեասեան դպրոցին վարիչն էր:

Ազգասէրէ լեզուն ի սկզբան աշխարհաբար էր: Սակայն աշխարհաբարն հաճոյ չեղաւ Հընդկահայոց, որոնց չափ գրաբարի սէր չէ ունեցած եւ ոչ մի հայ ժողովուրդ, եւ կրնանք ըսել թէ նաեւ գրաբար գրութեան մեծ յաջողութիւն տեսնուած է միշտ իրենց մէջ: Հասարակաց թա-

---

[1] Մ. Թաղիադեանց ունի բազմաթիւ ընտիր երկասիրութիւններ՝ գլխաւորաբար բանաստեղծական, որոնց մէջ նշանաւոր են մանաւանդ՝ Սօն է– Սօնդէպէ, կալկաթա, 1847, եւ Ճանապարհորդութիւն է Հայո, կալկաթա, 1847: Տես՝ Կենսագրութիւն Մեսրովբեայ Դպրութեան Թաղիադեանց Եբեանցեայ, հաւաքեց եւ խմբագրեց Տ. Ցովհ. Կ. Մկրեան, Թիֆլիզ, Ցովհաննէս Մարտիրոսեանցի տպարան, 1886:

*Խանձանքն ստիպեց զեմբաղիրն՝ որ հրատարակ-
մանէն քանի մ՝ամիս ետքն՝ 1846 ին սկիզբն լե-
զուն փոխե գրաբարի: Այսպէս գրաբար լեզուա-
ամենայն յաջողութեամբ շարունակուեցաւ մին-
չեւ 1848 Յունիս 24, երբ Աղթաւէրն իւր 141
թուովն գուժեց թէ Արտաքեան Ընկերութիւնն
լուծուած է, վասն զի հետզհետէ տպուած գըր-
քերն կը ծնային ընկերութեան քով, եւ ընկե-
րութեան լուծմամբն կը գադրի նաեւ Աղթաւէրն:
Եւ այսպէս Աղթաւէրն իւր առաջին շրջանն հինգ
հատորով վակեց, իրաքանչիւր վեցամեայն մէկ
հատոր հաշուելով:*

*Ոչ այնչափ ընկերութեան լուծումն, որ-
չափ Աղթաւէրէ գադարումն մեծ ազդեցութիւն
ըրաւ հնդկաբնակ հայոց վրայ. — նշան՝ գտած
մեծ համակրութեանն: Ամէն կողմանէ ցաւա-
կցութեան թղթեր եւ յորդորներ տեղացին, եւ
կարկառեցան նաեւ զուարթատատ ձեռքեր: Շատ
չանցաւ՝ կալկաթայի եւ այլ քաղաքաց հայազգիք
գումար մը ժողովեցին, գնեցին հայերէն տպա-
րանի մը կարեւորներն եւ ընծայեցին Մ. Դ. Թա-
ղիադեանցին՝ պայմանաւ որ շարունակէ Աղթաւէրէ
հրատարակութիւնն: Արշալոյս Արտաքեան (1848)
իւր 324 թուովն հրաւէր մը կարդաց ազգին
լուսթեան, որով նաեւ եւրոպայէն բաժանորդ-
ներ ձեռք կարկառեցին: Աղթաւէրն նոյն տարին՝
1848 Սեպտեմբ. 16ին վերստին լոյս տեսաւ ի
տպարանի Աղթաւէրէ Արտաքեան, դարձեալ գրա-*

բար: Թաղիադեանց լրագրոյն հոգն բոլորովին վրան առաւ, եւ ի յիշատակ դադարեալ ընկերութեան՝ անուանեց զայն Ազգասէր Արարատեան, հանդապատում պաճուճեցաւ, եւ այս Բ. Շրջանին վճռաբան դրաւ՝ "Մաքուր խղճմտանքն առնէ զմարդ երջանիկ„, որ խօսքն կը շրջապատէր թերթին ճակատն տեանուած Մասիս լեռն, որուն ստորոտն քաց գիրք մը կը հանգչէր: 1849 Սեպտ. 15ին տասնօրեայն փոխեց երկշաբաթաթերթի՝ անուանելով հանդապատում կոչուեցաւ, եւ վճռաբան առաւ՝ "Աստուած եւ աշխատութիւն„: Ապրեցաւ այսպէս իբր երկշաբաթաթերթ մինչեւ 1851 փետրուար 15, երբ Թաղիադեանց հարկ համարեցաւ Աղետաբեր Արարատեանի 66ր թուոյն նոր ցնցում մը տալ թուլացեալ սրտերու: Նոյն թուով խմբագիրն խմբագրութեան դրամական նեղութիւնները ու տառապանքները սրտաշարժ գրչով նկարագրելէն ետեւ՝ սա խօսքերով վերջ տուաւ իւր թերթին: ". . . Եղեն այժ լրագիրք ազգին մերոյ ի Հնդիկս, որպիսի են Աղետաբեր եւ Բառասէրն Մատրասայ, Օծանողբեան լրագիրն Բումբէյոյ, Շրեմտրեան կալկաթայ եւ Աղետասէրն[1], այլ ոչ ոք ի նոցանէ հաս ի հասակ

---

[1] Ինչպէս Սիննկափորի Ո—ո—ծ—ո—ւ—ր լրագրէն (1851, թ. 43) կ'իմանանք՝ ասոնցմէ Աղետաբեր, Օծանողբեան եւ Շրեմտրեան լրագիրներն Աղետասէրէն 40—50 տարի յառաջ հրատարակուած էին: Աղետաբերն իրրեւ անդրանիկ հայ լրագիր՝ ծանօթ է արդէն մեր ընթերցողաց: Բառասէրն հրատարակուած է 1848ին, որուն վրայ քիչ մ'ետքը: Իսկ Օծանողբեան եւ Շրեմտրեան պէտք էին պատմութեանս սկիզբները

մանկութեան, ուստի եթէ յամենուստէք կուսէ լքեալ եւ բարձի թոզի եղեալս Աղբատէր Աբբաթեան երկեցիկից եւ կիսոյ մեռանիցի՝ չինք զարմանք: եթէ քան զմեզ քաջեան այսքանեաւ գէթ զայսչափս առնել ազգասիրիցեն, առաջին մեք լիցուք, որ համբուրեմք զձեռն: — Գնա՛ Աղբատէր, մեռիր որպէս եւ ամենայն նախորդք քո, եթէ միայն քո պարծանաց աշխատիս եւ ոչ ընդհանուր ազգիդ: Ջի զոր ազգդ ոչ ունիցի, կամ ունել ոչ կամիցի, եւ քեզ ինքեան աւելորդ այն եւ անպիտան է: Մեռիր. այլ երանի՛ էր քեզ, եթէ զմահ ծերունեղէն Սիմէոնի մեռանէիր՝ ասելով. Արդ արձակեա զծառայս քո ի խաղաղութիւն, զի տեսին աչք իմ զբարե-րի-ն քո, զոր պատրաստեցեր ժողովրդեան քում Իսրայէլի: „

Ո՛ր սիրտ չի խոցիր այս թախծալից հրաժեշտէն: Այո՛, ամիս մ՚անցաւ, եւ Հնդկաստանի անուանի հայ բանաստեղծն ու հրապարակագիրն հասցուց դիպեցուց իւր սլաքն զգայուն սրտերուն: Թաղիադեանց նոյն տարին Աբշլայ Աբբաթեանի (1851) 398 թուղն մէջ “Աղբատէր Աբբաթեան այս երրորդ անգամ„ վերնագրով՝ ծանոյց Մադրասէ, Դանգունէ, Բաթաւիայէ ընդունած նամակներն, որոնց մէջ յիշատակութեան արժանի է ի մէջ այլոց թուղթ Մարիա-

---

դրուիլ. բայց որովհետեւ ժամանակագրական կարգն անցաւ, եւ չենք ուզեր հոս կարգը տակնուվրայ ընել, կը դնենք ի վերջոյ Յաւելուածի մէջ, ուրիշ ուղղելեաց եւ յաւելեաց հետ:

մայ Յ. Յարութիւնեան եւ Օրիորդ Թագուհւոյ Մանուկեան՝ Մարց արդի գրագիտութեան Ազգիս ի Բաթաւիայ, որոնք 400 ռուփի (գրեթէ 1000 ֆր.) ուղարկելով Թաղիադեանցին՝ կը յաւելուն. "Եթէ հնար իցէ այսու դուզն գումարիւ ձեզ քաջալերս առնել, զի կրկին սկսանելով ի լոյս ածջիք զԱղթաւէտ ձեր՝ մեք հոգւով ուրախ լեցուք. քանզի կարի ցաւ է մեզ ընդ կորուստ այսպիսի պատուական լրագրի յաղագս մեր ի Հնդիկս[1]:"

Գործունեայն Թաղիադեանց չյապաղեց. 1851 Սեպտ. 15ին վերստին կեանք տուաւ Ազթաւէտ Աբգարեանի, դարձեալ իբր երկշաբաթեայ թերթ: Սակայն այս երրորդ անգամն ալ տարիէ մ'աւելի չկրցաւ ապրիլ. 1852ի սկիզբներըն տպարանն փոխադրուեցաւ ի Շիշլա գիւղաքաղաք, որ կալկաթայէն գրեթէ 30 մղոն հեռի է: Այս օդափոխութիւնն ալ չօգտեց. 1852 Յուլիս 15ին ի սպառ դադրեցաւ բաժանորդաց

---

[1] Աւելորդ չէ հոս յառաջ բերել Սինկափորի Ո-ճահաւէտ լրագրոյ (1851, թ. 43) այս առթիւ դրածն. "Այո՛ ողբամբ սակս մահուան Ազթաւէտի, եւ ոչ ընդունայն ողբամբ քանզի նովաւ կորուսաք զարձանագրութիւնս ազգային գործոց եւ ի Հնդիկս եւ ի տար յաշխարհս, նովաւ կորուսաք զպիտանի խթանս ազգային ուսումնասիրութեան, եւ նովաւ կորուսաք զվայելչագրութիւնս հմուտ քերթողի եւ վերատեսչի. նովաւ կորուսաք զհոգին ազատագրութեան, եւ նովաւ կորուսաք զյառապովս ազգիս՝ եւ զխրատիչս եղեռնագործից եւ անիրաւաց, եւ ի վախճանի նովաւ կորուսաք զամենայն, եւ զամենայն զորս պիտանի էր հասարակութեան, ուստի ցաւիմք եւ հեծեծանօք ցաւիմք զկորուստ սիրելւոյն Ազթաւէտի:"

պակասութեան պատճառաւ: — Ասիկա Հայ լրագրութեան հին, սովորական, համաճարակ եւ մահացու ախտն է:

Աղբ-ւէրէ բովանդակութեան վրայ այսպէս կը խօսի ժամանակակից Ե-ւ-պ- (1850, թ. 34.). "Իւր նիւթը քննելով՝ կը տեսնենք որ քաղաքական մասին կատարելութեան ու շարունակել ամբողջ պատմութեանն այնչափ միտ չի դներ, այլ աւելի կը ջանայ բարոյական, բանասիրական, տնտեսական ու զուարճալի հատուածներ հրատարակել, եւ գլխաւորաբար իրեն պարտք կը սեպէ Հնդկաստանի Հայոց ազգային տեղական խնդիրներուն վրայ խօսիլ, ազգային դէպքերն, ազգային որոշումներն ու դպրոցներուն վիճակը ծանուցանել, հոնտեղացի Հայոց ազգային հոգին պահել ու վառել...: Աղբ-ւէրէ դատաստանները բաւական ազատ են, արձակ ու սուր թէ գովելու եւ թէ յանդիմանելու մէջ..: Իսկ իր լեզուին ոճը կենդանի ու խաղացկուն է, եւ տեղացւոց բնութեանը համաձայն նմանութիւններով ու առակներով զարդարուած. մէջը բանասէր մարդու մը մտածութեան արժանի զանազան խօսքի կամ բառի գիւտեր կը գտնուին. նոյնպէս նոր շինած կամ բարդած բառերուն մեծ մասին վրայ լեզուագիտական աշխոյժ կամ յաջողակութիւն մը կ'երեւայ:"

Աղբ-ւէրէ աշխարհաբարն վառվռուն է եւ բնական, եւ որչափ կ'երեւայ՝ գրաբարի հետեւ-

ողուԹեամբ գրուած է: Ահաւասիկ պատառիկ մը վասն բանասիրաց:

"Այս տարոյս յորդուԹիւնն Գանգէսի համարեա Թէ երեք մաան Բանգալու ծածկել այ ջրով. երկրամիջի շատ քաղաք եւ գիւղօրէք, եւ վաճառականաց շատ նաւեր այ կործանել. շատ մարք իւրեանց կաԹնակեր որդեկանին իւրեանց գրկին երկու եւ երեք օրերով ծառերի վերայ են մնացել. որոց օգնուԹիւն այ հասել՝ փրկուել ան, եւ որոց ոչ՝ քնահատ եւ սովամահ վեր ան ընկել, եւ լուծական գերեզմանում ան Թաղուել. մայրն իւր սիրական զաւակի խտուր: Աղիողորմ պատահարք. ով կարէ առանց արտասուաց նայիլ այնքան ողորմելի համարարածոց նեղուԹեան: Մեր աշխատանաց ընկեր՝ պիտանի եւ օգտակար անասնոց չարաչար պատահարն Թողում ամէն ընԹերցողի ինքնին ի միտ առնուլ եւ ցաւակից լինել: ԵԹէ տէրուԹիւնն հոգ չտանի իւր տառապեալ հպատակաց վերայ՝ կկարծվի որ սովու կը հանդիպի այս ամենատատ եւ բարեբեր երկիրս: Հարաւայլ կողմերից այն փափկասուն երկրական խաԹունանին, ան ողորմելի կերպ Թափառական դարձել, որոց երբեմն լոկ տեսնվելն զարմանք էր համարելի, եւ ժողովուրդք սկսել ան խուռն ընԹանալ ի մեր մայրաքաղաքն եւ իւրեանց անասունքն հողումոխիր գնով վաճառել վասն իւրեանց ապրստի:" (Աղեւոէր, 1845, Թ. 4:)

Աղեւոէրն Հնդկահայոց ամենանշանաւոր ԹերԹն էր, ջունեցաւ իւր նմանն՝ ոչ յառաջ եւ ոչ յետոյ: Իւր անաչառուԹեամբն եւ տեղական լրոց առատուԹեամբն շատ սիրելի էր եղած իւր ընԹերցողաց: Սակայն իւր կենաց օրերն ալ շատ մ'ուրիշներու պէս երկար չեղան. գրեԹէ ուԹ տարի ապրելէն ետեւ մեռաւ, Հնդկահայոց պատմուԹեան նշխարաց բաւական հարուստ Թանգարան մը, եւ Հայ լրագրուԹեան պատմուԹեան մէջ բարի յիշատակ ու պատուաւոր դիրք մը ժառանգուԹիւն Թողուվ:

15. ԿՈՎԿԱՍ

Շաբաթաթերթ, Տփղիս, 1846—1848։
Խմբ. Յ. Կարեճեանց եւ Մ. Պատկանեան։
Տպ. "Կովկաս,, շրագրի։

"Հայոց նոր գրականութեան, լրագրութեան, մտաւոր շարժման, քաղաքական զարգացման "ինիցիատիւը„ անկասկած Տաճկաստանի հայերին է պատկանում։ Նրանք էին, որ առաջին անգամ հիմնեցին լրագիրներ ու ամսագիրներ, հրատարակեցին գրքեր ու գրքոյկներ, սկսեցին խօսել հայերի քաղաքական դրութեան վրայ՝ մի խօսքով առաջին զարկը տուին հայոց մտաւոր շարժմանը, որի հակահարուածը (contre-coup) զգացուեցաւ եւ ռուսահպատակ հայերի մէջ[1]։„ Եւ իրօք մինչեւ դարուս կէսն Ռուսահայոց ուսումնական հայերէն գրոց եւ դասագրոց պիտոյքն միայն Արեւմուտք կը հայթայթէր։ Գրեթէ կէս դարէ ի վեր Ռուսաց հետ՝ Ռուսիոյ հայք եւս սկսան ուսումնական կեանք. եւ գլխաւորաբար ի Գերմանիա ուսումն առած երիտասարդք գրականութիւնը ձեռք առած՝ քիչ ժամանակի մէջ կրցան Արեւմտից դիմաց՝ Արեւելից նոր հայ գրականութիւն մը կանգնել։

Այս նոր գրականութեան ներկայացուցիչներէն միոյն՝ լրագրութեան հիմնադիրն ալ Ա-

---

[1] Յարոյ, Հայոց Մամուլը Ռուսաստանում եւ Կովկասում, Թիֆլիս, 1878, էջ 17։

բեւմտքէն եկաւ: Յակոբ վարժապետ կարեւնեանց, կարնեցի գաղթականն ի Տփղիս[1], իրեն օգնական առնելով զՄ. պատկանեան՝ փորձեց առաջին անգամ Ռուսահայոց մէջ լրագրութիւն հաստատել: Ան ժամանակ, ինչպէս ցայսօր, կը հրատարակուէր "կովկաս„ (Кавказъ) ռուս կիսապաշտօնական լրագիրն: կարենեանց այս առաջին սկզբնաւորութիւնն պատշաճ տեսաւ սկսիլ թարգմանութեամբ նոյն լրագրոյ, նոյն անուամբ կովկաս լրագիր տպագրական եւ քանաքրական անուանելով իւր շաբաթաթերթին: Ասով բնականապէս իւր բովանդակութեան մեծագոյն մասը կը կազմէին այն լրերն, զոր կու տար ռուս "կովկաս„:

Կովկաս առաջին թիւն ելաւ 1846ին Յունուարի 12ին[2]: Դիրքն էր սովորական քաղաքական լրագրաց նման երկու մեծադիր թուղթ. "գիրը մեծկակ, տարեկան գինն էր 7 մանէդ (գրեթէ 120 ղր.) եւ շաբաթը մի անգամ կը տպուէր: Լեզուն գրաբար էր, որուն մէջ բաւական յաջող ձեռք ու վարժ գրիչ մը կ'երեւ-

---

[1] Ասոր խնամոյն ու առաւտաձեռնութեանը պարտական ենք Էջմիածնի ձեռագրաց Մայր ցուցակը, տպ. ի Տփղիս 1863: Նոյնպէս Բազդասարեանն Մովսէս Խորենացւոյ տպագրելոյն ի Վենետ. ընդ երկուց ձեռագրաց, ի Տփղիս, 1858:

[2] Բաւական շփոթութիւն կը տիրէ Կովկասու հրատարակման տարին ծանուցողաց մէջ: Ցարոյ, առ., էջ 18, Ա. Երիցեան, Փոյն, 1879, թ. 9. էջ 45, եւ Հայկազեան Պերնոֆեսեանն, ի բառն Կովկաս, կը դնեն 1847: Ուղիղն է Ե-րոպոյինը, 1850 թ. 35, ինչպէս մենք ալ դրած ենք: Համմա. Արշալոյս Արարատեան, 1846 Մարտ 8, թ. 254, եւ 266, 267 եւայլն թուերը:

ար. նոր յարմարցուած բառերուն մեծ մասը լեզուագէտ մարդու մտադրութեամբ եւ ախորժակաւ շինուած կրնանք համարիլ. բայց կը գործածէր նաեւ Եւրոպացւոց եւ Ռուսաց այնպիսի զինուորական եւ քաղաքական բառերը, որոնց հայերէնն ինք դեռ չէր գիտեր կամ չէր կրցեր ճշդիւ յարմարցընել[1]: . . . Իր պատմական ոճը ծանր, հանդարտ ու չափաւոր կ'երեւար: Իսկ պարունակած նիւթն էր գլխաւորաբար Ռուսաստանի դէպքերն ու կարգադրութիւնները կայսեր հրամանները գովեստով, դրսի տէրութեանց գործողութիւններն այնչափ՝ որչափ որ Ռուսիայի լրագիրները կը պատմեն, բայց չափաւոր աղէկ կարգաւորութեամբ ու շարունակեալ ընթացքով: Ան կողմանէ կրնանք ըսել որ Ռուսաստանի լրագիրներուն կը նմանէր, իսկ իրեն յատուկ եղածն ասէր որ ան կողմերու հայոց ընդունած պատիւները, մանաւոր դէպքերն ու հանդէսները կը դնէր, եւ պարագաներուն թղլ տուածին չափ կը ջանար որ ազգայնութեան սէրը պահելու գործակից ըլլայ: . . . Վերը յիշուած նիւթերէն զատ ունէր նաեւ տեղ տեղ բանասիրական ու պատմական կտորներ, վէպեր, ոտանաւորներ ու առեւտրական լրեր[2]:„

---

[1] Ոչ այնչափ հայերէն բառերը չգտնել կամ յարմարցընել չկարենալ է պատճառն, որչափ որոշ սկզբունք մը, որ այսօր այնչափ յառաջացած է ոմանց քով, որ քիչ ժամանակէն պիտի ունենանք հայատառ ռուսաբարբառ թերթեր:

[2] Ե-ր-պ-, 1850, էջ 139:

Կովկաս իբրեւ անդրանիկ լրագիր Ռուսահայոց, աւելի դժուարին դրից մէջ քան այսօրուան հայ լրագիրք, եւ միանգամայն չկարենալով ուննել այն ընդհանուր ծանօթութիւնն ազգին եւ ազգային իրաց վրայ, չէր կրնար բնականապէս կատարեալ ըլլալ ամէն կողմանէ եւ յատկապէս ազգային լրագրի մը նկարագիրն ու ոգին ունենալ: Ազգային կարեւոր յօդուածներ, թղթակցութիւններ պակսելով՝ կը շատանար ազգային լոկ լրեր տալով, եւ ուրիշ յօդուածներուն ու պատմութիւնները թարգմանելով: Եւ որչափ ալ ուզեն ստգտանել գրաբարատեացք ոմանք իւր գրաբար լեզուն, մենք կը կարծենք թէ այն ատեն յարմար կրնային տեսնել գրաբարն իբրեւ լրագրի լեզու, քանի որ ռուսահայ ժողովրդենէ ընթերցող չկար՝ այլ միայն ուսումնական դասերէ, եւ աշխարհաբարն առ Ռուսահայս դեռ կը սպասէր Աբովեաններու եւ Նազարեաններու՝ գրաւորի ելլելու եւ գլխաւորաբար հրապարակագրական լեզու ըլլալու համար: Եւ սակայն աշխարհաբարն ալ ի սպառ մերժուած չէր Կովկասու էջերէն:

Այսպէս շարունակեցաւ Կովկաս մինչեւ 1848 Սեպտ., երբ ծախուց՝ մուտքէն առաւելութիւնը[1], եւ աւելի՝ ժամանակին եւրոպական յեղափոխութեանց ծագմամբն՝ գրաքննութեան

---

[1] Հայսոփառ, 1850, թ. 45:

խստութիւնը փակեցին ասպարէզն կռիւ առջեւ: Սակայն կռիւ Ռուսահայոց մէջ լրագրութեան գաղափարը ծնաւ եւ սէրը վառեց, այնպէս որ մահուանէն երկու տարի ետքն Աբօթմը բարձրացաւ իբր շարունակութիւն կռիւ:

16. ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ընդհանրական երթ, կոստ. Պոլիս, 1846—1852: խմբ. Յ. Չամուռճեանց, եւ այլք: Տպ. "Հայաստան,, լրագրի:

Տեսանք որ կոստանդնուպոլիս, կենդրոնն արեւմտեան հայ գաղթականութեան, ունեցաւ իւր սեպհական լրագիրները. (Լուսաբեր, Արշալոյս Բիւզանդեան, Յուսարեր.) սակայն ամէնն ալ սակաւակեաց, ամէնն ալ թերի եւ անկենդան: Միւս կողմանէ թէեւ Արշալոյսն, Բազմավէպն, Հայբենաւէրն գլխաւորաբար կոստանդնուպոլսոյ համար էին, բայց տեղական քաղաքական եւ ազգային լրերն չէին կրնար ժամանակին տալ: Կը զգար կոստանդնուպոլսոյ հայ գաղթականութիւնն սեպհական թերթի մ'անհրաժեշտ կարեւորութիւնն. սակայն Յովհաննէս Չամուռճեանցի ամէն ճիգն այս կարօտութիւնը լեցընելու՝ քաղաքական իշխանութեան կողմանէ դժուարութեանց կը հանդիպէր: Վերջապէս որոշեց Հայոց պատրիարքարանն որ Սուրհանդակ կոստանդնուպոլսոյ անուն լրագիր մը հրատարակուի[1] եւ յաջողե-

---

[1] Արշալոյս Արեւմտեան, 1846, թ. 258:

ցաւ թղչտուտւթիւն առնուլ: Առաջին թիւն, որ 1846ին Յունվիսի 1ին հրատարակեցաւ, նոր անուամբ՝ Հայաստան, լրագիր տպտուկն, պզտիկն, քանասիրական եւ ասեսպրական կոչուեցաւ:

Հայաստանի դիրքն էր մեծագիր միաճալ թերթ մը՝ երկու թուղթ, եռիչեան, թուղթն ու տպագրութիւնը լաւ, իսկ տարեկանն՝ 100 ղր.: կը հրատարակուէր ամէն շաբաթ: Խմբագիր դրուեցան պատուելի-Յովհաննէս-Պրուսացի-տէր կարապետեան-Շամուռճեանց-տէրոյենց, որուն լեզուագիտութիւնն եւ բազմահմուտ գիտութիւնը ծանօթ էր, եւ մկրտիչ Ազաթոն:

Հայաստան քաղաքական լրոց կողմանէ չէր այնչափ հարուստ եւ ստուգապատում, մանաւանդ եւրոպական տէրութեանց մասին: Իր առաւելութիւնն էր տեղական քաղաքական եւ ազգային լրերն, ազգային պատրիարքարանի կարգադրութիւնները եւ այլն ընդարձակ ու ճիշդ հրատարակել: Բաց ասկէ՝ նաեւ գաւառական թղթակցութիւնք աւելի կ'երեւային Հայաստանի մէջ, քան իր ժամանակին ուրիշ լրագրաց: Գիտնական եւ բանասիրական հատուածներ, ազգային հնութեանց վրայ տեղեկութիւններ, հայ ձեռագրաց ցանկեր եւ այլ նմանպիսի կարեւոր նիւթեր կրնայ գտնել հետաքրքիր մը: Եւ որովհետեւ նոյն ժամանակ բոլորքականք սկսած էին Հայոց քով մուտ գտնել, կրօնասէրն Շամուռճեանց այլեւայլ հատուածներով կը կուռէր ա-

նոնց դէմ: Եւ այս վախճանաւ նաեւ Հայաստանի "վեցամեայ կրօնական յաւելուած[1]" կը հանէր:

Հայաստանի լեզուն պարզ եւ անզարդ աշխարհաբար է, ինչպէս սովոր էր ընդհանրապէս գրել Զամուռճեանց. սակայն գրաբար ոտանաւորներ ալ կրնային Հայաստանի մէջ տեղ գտնել:

Հայաստանի ազգային կարեւոր նիւթերն են հետեւեալք:

Ազգային ուսանողք ի Փարիզ, Հայաստան, 1846, թ. 2:

Ողբական բանաստեղծութեան վրայ, 1846, 6:

Ապրօյեան գերդաստանին ազգաբանութիւնը, 1846, 14:

Ազգային պատմութիւն մատենական (Մխիթար Աբբահօր Բառագրոց վրայ՝ նամակ մը), 1846, 21:

Ազգային մատենագրութիւն, 1847, 33, 34:

Տեղեկութիւն ի վերայ Ռումկլիի եւ Վալաքիայի հայաբնակ քաղաքացն, 1847, 41:

Տեղեկութիւն ի վերայ Անի եւ Կարս քաղաքաց, 1847, 41, 44:

Վիճակագրութիւն Ակնայ քաղաքին, 1847, 43:

Վիճակագրութիւն Էնկիւրիւյի, 1847, 46:

Վիճակագր. Զմիւռնիոյ վիճակացն, 1847, 48:

Արտաշէնի հնութիւնները, 1847, 49 (տես նաեւ 53, ուր կ'ուղղուին սոյն թիւնք):

Վիճակագր. քաղաքին Թրապիզոնի, 1847, 8—61:

Քանի մի ձեռագրաց վրայ տեղեկութիւն, 1847, 13—66, 27—80. 1848, 49—102, 50—130, 2—107:

Ընտանեկան կեանքէն, 1847, 17—70:

Դուռնըֆօռի ճանապարհորդութիւն յԱրեւելս, 1847, 25—78, 26—79:

Ազգային սովորութիւն, կիկոներ, 1848, 43--96:

Հին ազգային տապանագիր մ'ի Կիպրոս, 1848, 49—102. 1851, 13—65:

Ցուցակ ձեռագրաց Եղբարց Էնճիճեանց ի Տփղիս, 1848, 6—111, 7—112, 15—120:

---

[1] Հայաստան, 1846, թ. 27:

Հնութիւնք Անւոյ, 1848, 18—123, 22—127, 37—142, 41—146, 42—147, 44—149, 46—151. 1849, 6—163, 10—167, 14—171, 15—172, 16—173, 174, 175, 179։

Ուղեւոր հայ ումն յԱդրիանուպօլիս, 1849, 33—138, 34—139։

Ազգային հնութիւնք, 1850, 23։

Բացատրութիւն ծածկագիր յիշատակարանի Հռոմոսի վանից, 1851, 50։

Հին Յիշատակարանք (*ձեռագրաց*), 1851, 51, 3—55, 5—57, 8—60, 22—74, 34—86, 41—93. 1852, 46—98, 48—100, 49—101։

Աշխարհագրութիւն Կիլիկիոյ, 1851, 12—64։

Քլէանտր յունի Հայոց Պատմութիւն, 1851, 17—69, 20—72, 31—83, 32—84, 45—97։

Աշխարհագրական (*Հայաստանի վրայ*), 1851, 18—70, 20—72, 26—78, 37—89, 40—92, 44—96։

Պիսուդունի սեպագիրք, 1851, 13—83։

Հայկական դրամագիտութիւն, 1851, 33—85։

Հնութիւնք Հայաստանի եւ վրաց աշխարհին, 1851, 39—91։

Ջննութիւնք բառից Պ. Պօղոսի Սեբաստեան, 1852, 47—99։

Մինչեւ 1849 *տարւոյ սկիզբն Հայաստան անընդհատ շարունակուելէն ետեւ՝ Յ. Զամուճեանց հրաժարեցաւ խմբագրութենէն, տեսնելով դրամական վնասներն։ "Ազգային Գերագոյն ժողովը . . . զՀայաստան իւր պաշտպանութեան ներքեւ առնելով՝ . . . Հայաստան ալ անկէ ետեւ ոչ Պօղոսին է եւ ոչ Պօղոսին, այլ Ազգին է, եւ ազգային Սնտուկին հաշուին համար պիտի հրատարակուի նոր տարւոյս սկիզբէն*[1]։"

Մ. Աղաթոն Ազգային Գերագոյն ժողովէն խմբագիր կարգեցաւ, եւ տասն ու.սուճնասէր

---

[1] *Հայաստան*, 1849, *Յունուար* 1։

անձինք Հայոսպանի պայծառութեան ձեռնտուութիւն խոստացան հրապարակաւ, Հայոսպանի նոյն տարւոյ առաջին թերթին մէջ: Թէեւ այսչափ անձինք՝ սակայն Հայոսպան իւր նախընթաց տարիներէն ետ էր: Երկայն չտեւեց, ալ նոյն տարւոյնոյեմբ. 12 թուոյն վրայ Մ. Աղաթոնի անունն՝ իբր խմբագիր՝ չտեսնուեցաւ: Դեկտ. 17ին վերջին թիւ մը հրատարակեցաւ, եւ կարճատեւ հանգիստ մ'առաւ Հայոսպան:

Յաջորդ տարւոյն սկիզբն՝ 1850 փետր. 6, վերստին լոյս կը տեսնէ Հայոսպան. եւ Մ. Աղաթոն խմբագրութիւնը բոլորովին թողած ըլլալով, Ազգ. գեր. ժողովն զՀայոսպան կը յանձնէ դարձեալ Յ. Շամուճեանցի ձեռքը, որ եւ լրագրոյն վրայ՝ իբրեւ նոր կեանք առած, կը դնէ "Առաջին տարի, թիւ 1„: Նոյն ուղղութեամբ շարունակեցաւ Հայոսպան մինչեւ 1852: Ազգ. գեր. ժողովոյ դրամական նպաստը պակսելով եւ խմբագրին գրչին բռնութիւն ըլլալով՝ նոյն տարւոյ Յունուար 21 թիւն Հայոսպանի վերջին թիւը կ'ըլլայ[1]: Ազգային հզօր ձեռաց նիւթական օգնութեամբն՝ անմիջապէս նոյն տարին փետր. 2ին Հայոսպանի աւերակաց վրայ կը բարձրանայ Մասիս:

Հայոսպանն ալ մեր լրագրաց շարքին մէջ

---

[1] Տերոյենց Հայոսպանէն զատ թողած է մեզի Եչէ—ի եւ Զօհալ կէսկրօնական թերթերն, եւ գրեթէ փոքրիկ մատենադարան մը թարգմանեալ եւ հեղինակեալ գործերու: Իւր գրագիտական արժանաւորութիւնը չճանչցուեցաւ, եւ աչեւոր ծերունին 1888ին իջաւ ի հող, մոռցուած ամէնէն:

պատուաւոր տեղ մը կը գրաւէ, թէ արտաքին եւ թէ ներքին արժանաւորութեանը կողմանէ: Գլխաւորաբար կրնայ յիշատակուիլ Զամուռճեանցի ծանր գրուածներն եւ անկողմնակալ տեսութիւնները:

17. Ա Զ Գ Ա Ր Ա Ր

Երկշաբաթաթերթ, Մատրաս, 1846—:

Ըսոր վրայ Արշալոյս Արեւելեան[1] մէջ այսպէս կը կարդանք. "Մատրաս (ի Հնդկաստան) Աղէքսէ անուամբ նոր լրաթուղթ մը հաստատուեր է, որ ամիսը երկու անգամ պիտի հրատարակուի, եւ տնտեսական ու բանասիրական գիտելեաց վրայօք պիտի խօսի: Յիշեալ քաղաքը դեռ հայերէն տպագրատուն չընդունելուն համար, առ այժմ ձեռագիր պիտի ընդայ այս օրագիրը":

Աղէքսէին՝ առաջին հայ լրագրոյն վրայ խօսելով պտմ. Հայ. Դպրութեան՝ կ'ըսէ. "Այս վերջինն 'ի 1846 նորէն սկսաւ հրատարակուիլ, ու կրկին խափանուեցաւ":

Մենք Արշալոյսի յաջորդ թուերուն մէջ հետաքրքրութեամբ փնտռեցինք Աղէքսէի հրատարակումը կամ գէթ փոքր ինչ յիշատակութիւն մը, եւ չգտանք: Ուրիշ կողմանէ ծանօթութիւնք կը պակսին:

---

[1] 1846. Նոյ. 15 թիւ 272:

18. ԵՒՐՈՊԱ

Ընդհանրութիւն, վիճակք, 1847—1863:
Խմբ. Մխիթարեան Միաբանութիւն:
Տպ. Մխիթարեան:

"Ուշադիր ալ հայուածքն իր աշխոյժ գործունէութեամբն՝ լուսագրական կարեւոր ծառայութիւն մը կը մատուցանէր, բայց բնական եւ բոպական ոճով եւ հմտութեամբ գրուած լուսագրի մը դեռ կարօտ կրնար սեպուիլ ազգը: Խոհական եւ հեռատես անձինք՝ վիէննայի Մխիթարեան հարց ծանօթ աշխատասիրութենէն կը սպասէին այնպիսի անձնանուիրութեան մը: Ոչ լոկ իրենց ուսումնասէր փոյթն, այլ բնական քաղաքին մատուցած մեծամեծ դիւրութիւնները՝ առհաւատչեայ կը սեպուէին գործոյն ընտրութեանը եւ ազգայնոց դիտած վախճանին: Շոգեշարժ գործիք՝ անմիջական յարաբերութեան մը մէջ դրած էին զարեւելս՝ Աստրիոյ մայրաքաղաքին հետ: Այսպիսի փափաքի մը կատարման՝ յօժարափոյթ օժանդակեցին Մխիթարեանք, ու 1847 տարւոյն մէջ սկսան շաբաթական թերթ մը հրատարակել Ե-ԲՈՊ կոչելով: Անուն իսկ կը յայտնէր հրատարակողաց վախճանը[1]:"

Ե-ԲՈՊ իւր ծնունդն պարտական էր վերոյիշեալ անձանց թախանձանաց, որոնց գլուխն

---

[1] Պ-Բ՛. Հայ. Դպր-ութ., վիեննա. 1878. Բ. 478:

էր ժամանակին ամենամեծ հայ քաղաքագետն վսեմ. Յակոբ Չէլէպի Տիւզեանց, որ 1843էն ի վեր կը յորդորէր վիեննայի Մխիթարեանքն՝ հրատարակել շաբաթաթերթ մը, որ "Եւրոպայի տէրութեանց կարգերուն եւ սահմանադրութիւններուն, իւրհրդարանաց մէջ եղած խնդիրներուն եւ ատենաբանութիւններուն, դեսպանական խօսակցութիւններուն եւ ուրիշ քաղաքական դէպքերուն վրայ կարելի եղածին չափ՝ ամբողջ ու խիտ տեսութիւն մը տայ, վստահելի աղբիւրներէ քաղելով. ասկից զատ՝ նաեւ ունենայ իր բանասիրական եւ ուսումնական մասը պահանջեալ կատարելութիւններով, եւ աս ամէն բաներուն վրայ խօսի ծանրութեամբ, հանդարտութեամբ, ընտրութեամբ եւ կարելի եղածին չափ մաքուր ոճով[1]:"

Այս ծրագրին համեմատ վիեննայի Մխիթարեանց տպարանէն 1847 Ապրիլ 20ին Յայտարարութիւն մը եւ Ե-ԷՈՊ անուն թերթ մը "Փորձի համար" հրատարակուեցաւ նոյն Միաբանութեան խմբագրութեամբ. իսկ բուն թերթին առաջին թիւն սկսաւ հրատարակուիլ նոյն տարին Յունիս 17/29ին:

Ե-ԷՈՊի դիրքն էր՝ միածալ թերթ մը, (2 թուղթ) թող յաճախ տրուած յաւելուածներն, եւիջեան, գիրը մանր, տպագրութիւնն ամէն

---

[1] Ե-ԷՈՊ, 1850, թ. 37:

կողմանէ ընտիր[1], տարեկան գինը 10 ֆիորին, եւ շաբաթն անգամ մը կը հրատարակուէր. թերթն որովհետեւ գլխաւորաբար տոլտոական լրագիր էր, եւ երկրորդաբար՝ ռասոնական, ընդարձակ եւ քաղաքագիտական ոճով շաբաթական լուրեր կուտար: Քաղաքական լուրց կապակցեալ շարունակութեան մանաւոր միտ կը դնէր, եւ որովհետեւ աւելի պետական հայ պաշտօնատեարց ընթերցանութեան սահմանեալ էր՝ յառաջ կը բերուէին ամենայն դէպք եւ բանախօսութիւնք, որոնք ընդհանուր քաղաքականութեան համար նշանակութիւն կրնային ունենալ: Միով բանիւ "եւրոպական արուեստի կատարելութիւն, լրոց ճոխութիւն, բանասիրական եւ ուսումնական հատուածոց գիտնական առատութիւն, — ասոնք էին նոր լրագրին յատկութիւնները, եւ որովք արժանապէս հաճոյացաւ ազգին[2]:"

Ե-ԲՈՊ հետեւեալ ազգային ընդարձակ յօդուածները կը բովանդակէ:

---

[1] "Տպագրութիւն (Ե-ԲՈՊ-ի) ըստ ամենայն մասանց՝ է դեղեցիկ յոյժ, եւ կարի իմն գուարճանամք տեսեալ ի ծաղկագիր տառս վերնագրին որք յոյժ զարդարուն են, միանգամայն եւ վայելչականք. զի յանօթ առնուլ փորագրողին զզարդս եւրոպական վայելչագրութեան՝ անվթար պահեաց եւ զսեպհական ձեւս մերոյն՝ զոր բազում յարդի փորագրողաց յաչաց կորուսանեն ի նմանակ դեպս:" Բանաստեր, 1849, թ. 38:

[2] Պատմ. Հայ. Դպր. Բ. 479: — "Ըստ բարեմաղթութեան մերում տեսանեմք զայս պատուական լրագիր (Ե-ԲՈՊ) ծայրացեալ արդեան տեղեկութեամբք Եւրոպայ ի ազգային հնութեամբք, որպէս եւ բնականօք եւ բարոյականօքն պերճ", կը գրեր Ազգաստեր, 1850, Հատ. Բ. թ. 45:

1847

Անի քաղքին աւերակները, Եւրոպա, թերթ «Փորձի համար»։ — Վանի ամրոցին կամ հին Վանի նկարագիրը. թ. 10, 13, 16, 19։ — Եգիպտոսի Փոխարքային երեւելի հայազգի պաշտօնատէրները. 20։ — Ամեծ ժոպէր գաղղիացի ասպետին Հայոց վրայ տուած ծանօթութիւնը. 23։

1848

Ազգային տեղեկութիւն. Արուեստական եւ ուսումնական յառաջադիմութիւն. 1։ — Հայերէն հին ձեռագիրներու վրայ. 6, 8, 9։ — Հայերէն քերականութիւնները, եւ առանձինն Զալըխեան Վ.ին քերականութեան Դ. Տպգր.ը. 14։ — Պր. Աղեքս. Ռափ. Անգղիայի պատգամաւոր. 16։ — Ազգային լրագրաց ու օրագրաց օգտակար գործածութիւնը. 18, 19, 21։ — Շահաբաս Պարսից թագաւորին Հայերը Պարսկաստան տանիլը. 22, 25։ — Մեր հին պատմութիւնը ստուգիւ պատմական աղբիւրներէ բղխած է, ու պատմական հաւատք կրնայ ընդունիլ. 29, 32։ — Նոր Ջուղայի Հայերը. 37, 42, 1849, 52։ — Հայրենասիրութիւն. 48—52։

1849

Փոքր Հայաստանի մէջ գետնի տակ թաղուած քաղաք մը. 1։ — Ազգային տեղեկութիւն. Զմիւռնիայի թղթի գործատունը. 2։ — Ժ Դ—Ժ Լ դարու հայերէնի վիճակը. 4, 5, 8։ — Երկու հայազգի Սուրբ Եւրոպայի մէջ. 12։ — Ազգային լեզուն՝ ազգային յառաջադիմութեան գլխաւոր միջոցն է. 17, 18, 20, 22։ — Հայաստանի վրայ հետաքրքրական լուրեր. 33—50, 1850, 6—49։ — Վանայ արձանագիրներուն վրայ նոր քննութիւն. 44։ — Հայաստանի մէջ աղի լեռ մը կը փլէի. 45։ — Դրանսիլվանիայի Հայոց՝ պատերազմին պատճառաւ կրած վնասները. 45։ — Հայաստանի մէջ նոր տեսակ մանանայ. 46։ — Բաբելոնի վրայ հայ թագաւոր մը ու հայերէն հին բառեր. 47։ — Գաղթականութիւնք առ Հայս. 49, 51, 1850, 2, 3։

1850

Հին տոմար եւ նոր տոմար. 1։ — Հայաստանի Արդն ու խարբերդ գաւառներն ու անոնց հանքերը. 4։ — Հայ մատենագիրներուն գործածած ձեն ու ձենաստան բառերուն վրայ քննական խնդիր մը. 4։ — Աշ-

խարհքիս վրայ առաջին պատերազմը. 5։ — Բանասիրական փորձ մը. 7, 9։ — Միջին դարերու մէջ Հայոց արուեստագիտութիւնն ու քաղաքային կրթութիւնը. 8։ — Եզանց թաթախտին դէմ Հայոց դեղ. 8։ — Լեզուագիտական նոր գիւտ. 11։ — Եւրոպական մեծ վարժարան մը Հայու ստացուած կ'ըլլայ. 13։ — Հայրենասէր հայազգի մը. 14։ — Ազգատեաց մարդու արժանի պատիժ. 15։ — Սինկափորի հայազգիները. 18։ — Հաւատարմութեան չքնաղ օրինակ մը. 19։ — Եւրոպայի մէջ Հայոց սկսած քանի մը արուեստական ճիւղերը. 21։ — Գիշ (հայ) զօրապետն ու իր վերջին յաղթութիւնները. 23։ — Նոր հայերէնի կամ աշխարհաբառ լեզուին ուրացական բայերը. 23։ — Հայ ազգին վրայ ընդհանուր տեսութիւն. 24, 25։ — Կալկաթայի Ազիատեր լրագիրը. 24։ — Սուչաւայի Հայոց դպրոց. 26։ — Ազգային լրագիրներուն ու օրագիրներուն պատմութիւնը. 28—40։ — Հայ-Վալաք ժողովրդապետ մը Աւստրիայի կայսեր առջեւ. 32։ — Լրագրական գլխաւոր բառից հաւաքում. 41։ — Բոհեմերէն լրագրի մը Հայոց վրայ գրածը. 43։ — Հնդկաստանի Հայոց վրայ քանի մը լրեր. 44։ — Հայոց մատենագրութեան պատմութիւնը. 47, 50, 52, 1851, 2—21։ — Առտեալի եւ Մաճառստանի Հայերը. 48, 51, 53, 1851, 1։

1851

Խոզկոյ գնդապետը Մեծ Արարատայ վրայ կ'ելլէ. 3, 4։ — Մատթէոս Ուռհայեցի եւ պ. եդ. Տիւլորիէ. 6։ — Պարսից թագրին. առաջին թարգման Մեծ. Յովհ. Դաւթեան ասպետն ու Պարսկաստանի Հայազգիները. 10։ — Հայաստանի կողբ գեղը. 12։ — Տըրդատայ առանձնանալն ու մահը. 13—26։ — Ռուսաստանի Հայոց յառաջմունքը. 20, 24։ — Մեծն Ներսէս ու Հայաստանի վրայ ունեցած ազդեցութիւնը. 27—45, 1852, 1, 3։ — Ազգային հնութիւնք. 28, 30։ — Ճէզայիրլեան ամիրային մետաքսի մանարանը. 32։ — Նորագիւտ գողթան երգ. 33։ — Հայաստանի Ակն (Էկին) քաղաքն ու իր ոլորտը. 39, 41, 42։ — Պիլէզիկճեան մետաքսարան. 44։ — Ռուբինեան թագաւորներուն չհրատարակուած դրամները. 46, 48, 1852, 2—16։

1852

Պր. Ուիկլէր բժշկին Հայոց վրայ գրածը, 4—8։ — Խորհրդածութիւնք ազգային լեզուի վրայ, 6—30։

— Արտաւազդ Արտաշէսեան. 13—35։ — Պայեան Մեծոփաքսարան. 15։ — Սեբէոս Եպ. պատմագիրը. 21, 26, 31։ — Կիլիկիայի մէջ Հայոց հնութիւնները 28։ — Շաֆրազ եւ Շահրիման կամ Ռուսաստանի մեծ ազդմանդը. 28։ — Գանուկ Պէյ Միրզայեան. 33—50։ — Պարսից Վշտասպ. Դարեհ Թգրին. Հայոց հին պատմութեան վերաբերեալ սեպակերպ արձանագիրները. 34—41։ Կարս քաղաքն ու համանուն կուսակալութիւնը. 44—48։ — Հայազգի Անտոնեւիչ ընտանիքը. 51, 1853, 2, 6։

1853

Հայերէն տեսակ տեսակ գրքերուն իրարու հետ կարճառօտ համեմատութիւնը. 3։ — Վարդ Գամիկոնեան. 7—52։ — Պզտիկ գաղափար մը Լեհաստանի Հայոց յառաջուան վիճակին վրայ. 13։ — Ազգային. 20։

1854

Ազգային կրօնական մատենագրութեան վրայ քանի մը խօսք. 6։ — Եղնիկ Կողբացի. 21։ — Պր. Տիւլորիէին Հայոց վրայ գրածը, 24, 25, 27։ — Ազգային դաստիարակութիւն. 26, 29, 32։ — Ազգը յառաջանալու համար պէտք է որ հրատարակական արդիւնք ցուցընէ. 28, 31։ — Քիլի քաղքին աւանդը. 30։

1855

Լեւոն անուանեալ իշխան Հայաստանի. 46։

1856

Մատենագրական խորհրդածութիւնները, 28—37։ — Հայոց պատմագրաց մատենադարան մը, 38։ — Մարդկային լեզուին սկզբան, հանգամանաց, միութեան ու բաժանման եւ ազգային լեզուաց վրայ քննական տեսութիւն մը, 39—52։

1857

Պետրոս Բագրատունի իշխան զօրապետը, 32։

Այսպէս ե՞րբ տասնումէկ տարի անընդհատ շարունակեցաւ։ Այս միջոցին ի Կոստանդնուպոլիս եւ այլուր քաղաքական ազգային լրագիրք աճեցան, որոնք շուտով կը ծանուցա-

նէին տեղական օտարազգի թերթերու հեռագրաց տուած եւրոպական լուրերը, եւ ե–էոպի տուած շաբաթական լուրերն արդէն շատ կը հնանային մինչեւ որ Արեւելք հասնէին: Բնականապէս անկարելի էր այս կողմանէ բաժանորդաց պահանջումը գոհացընել, եւ ե–էոպի կը մնար քաղաքական սահմաններէ մեկնիլ եւ ընտանեկան շրջանի մէջ մնալ: Այսպէս 1858ին ե–էոպան երկշաբաթաթերթ եղաւ, իբրեւ Օբսէրվ ընպանէկան. դիրքը փոխեց եւ առաւ գրեթէ այսօրուան Հանդէս Ամսօրեայի դիրքն, 16 թուղթ, գինն ալ կիսեցաւ:

Խմբագրութեան դիտումն էր գլխաւորապար ընտանեկան թերթ մը տալ, եւ այս պատճառաւ ե–էոպ այս երկրորդ կերպարանաց տակ աւելի վիպասանական, ուսումնական եւ զբօսեցուցիչ տեղեկութիւններ կու տար: Այս ուղղութեամբ շարունակեցաւ մինչեւ 1863 տարւոյ վերջն, եւ նոյն տարւոյն հետ վերջացաւ ոյն հրատարակութիւնն ալ: — Այս շրջանին մէջ կան

Մանազկերտի պաշարումը, 1858, 1:
Պատմ. վաճառականութեան Հայոց, 1858, 6, 7:
Հայոց կրօնը քրիստոնէութենէ յառաջ, 1858, 13:

Քաղաքական ե–էոպի չանքն էր իւր լուրերն ստոյգ աղբիւրներէ առնուլ, եւ քաղաքական դիպաց շարունակեալ պատմութիւնն այնպէս իրարու կապել, որ պատմական ամբողջ մը կազմէ, եւ առանց մէկ կամ միւս կողմնակցութեան

միտելու՝ իրաց վիճակն ինչպէս որ է՝ ներկայացընէ: Թէ ընդհանրապէս ուսումնական եւ թէ ի մասնաւորի ազգային յօդուածոց մէջ քննադատական ոգիէ կ'առաջնորդուէր: Եւ որովհետեւ իւր հեռաւոր դիրքն ու հանգամանքը չէր ներեր իրեն ազգային առօրեայ դիպաց մերձենալ, կը ստիպուէր շատանալ եւրոպական հայ գաղթականութեանց կենաց զբաղելով, եւ երբեմն երբեմն միայն ազգային կենաց վրայ ընդհանուր տեսութիւն կը հրատարակէր: Իւր առանձինն ջանից առարկաներէն մին ալ էր արեւմտեան աշխարհաբարին զարգացումն տալ եւ ռամիկ աշխարհաբարն, որ մինչեւ նոյն ժամանակ կը գրուէր, գիտնական գրաւոր լեզուի հանել:

Թէ Ե-ոպա իւր այս ընթացիւքն ո՛րչափ կրցաւ համապատասխանել իւր պարտուցը, կրնանք միայն թողուլ որ խօսին այն ամէնքն՝ որ զԵ-ոպան տեսած են եւ ընթերցած:

19. ՍՈՒՔԻԱՍՆՊԱԿ ԲԻԲԼԻՈՊԵՆ

Շարաթաթերթ, կոստ. Պոլիս, 1847—1850:
Տպ. Պօղոսի Արապեան Ապուչեխցւոյ:

Լրագիրն այլեւայլ կերպարանաց տակ մտնելէն ու ելլելէն ետեւ[1], 1847ին վերստին հրապարակ ելաւ. այս անգամ Սուրիահպակ Բիւզանդեան Լրագիր Տէր-Ըհեան Օհանէան անուամբ:

---

[1] Տես էջ 32, ծան. 2:

Դիւքն էր մեծադիր միածալ թերթ մը, եռիջեան, լեզուն աշխարհաբար: Բովանդակութիւնն էր թոփվնդ վոփոյէ տաճիկ թերթին քաղաքական լուրերն: Վերջին ժամանակներն սկսաւ նաեւ եւրոպական լրագիրներէ ուսումնական եւ տնտեսական յօդուածներ ալ թարգմանել: Ժամանակակից ազգային լրագրաց համակրութենէն զուրկ՝ ապրեցաւ յանձանօթս մինչեւ 1850: Այս տարւոյ մէջերն ի սպառ դադրեցաւ[1]:

20. ԲԱՆԱՍԷՐ

Տաւնօրեայ թերթ, Մադրաս, 1848—1849: Խմբ. Մ. Պ. Յովհաննէս: Տպ. Ասիատիկ Վիմադպրաց:

Հայ լրագրութիւնն ալ ունեցաւ իւր յեղափոխութեան օրերն: Ճիշդ այն տարին երբ Եւրոպա յեղափոխական խռովութեանց մէջ կը ծփար՝ Արեւելք Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքին մէջ հայ լրագրութեան յեղափոխութեան դրօշը պարզեցաւ: Այն լոկ լրատուական ոճն՝ որով մինչեւ այն ժամանակ քաղաքական հայ թերթերն տեղական ազգային լուրերն կու տային, չէին քաղաքական լրագրի մը կոչման պարտաւորութեանց լիուլի գոհացումն: Վասն զի լրագիր մը որ չունի կարծիք, որ չունի որոշ սկզբունք, որ չի դատեր, որ կը շողոքորթէ միայն իւր կողմնա-

---

[1] Արեւելեան Աստղ, 1850, թ. 370:

կ'ըլլար՝ այս կամ այն կողմանէ, այն՝ հասարակութեան առաջնորդութեան գործը չի կատարեր, այլ լոկ լրատուի՝ որ այսօր այս եւ վաղն այն լուրը կու տայ, առանց անկէ բան մը զգալու եւ զգացընելու:

Կրնանք ըսել որ այս էր մինչեւ այն ժամանակները հրատարակուած քաղաքական հայ թերթերու կատարած դերն, ոճն առաւել, ոճն նուազ: Այս ընթացքն յանկարծ փոխել դիւրին չէր, եւ տոկուն յարատեւութեան եւ մեծամեծ զոհերու պէտք կար. գժուարին էր մանաւանդ այս կէտին մէջ խոհեմութեան առաջնորդութեան հետեւիլ եւ այնպիսի սաստկութեամբ չյարձակիլ՝ որ նպատակէն անդին անցնուի՝ չափազանցութեամբ, եւ յանկարծական բռնութենէ փութով ուժաթափ լքուի, մանաւանդ որ փափուկ ձեռաց վարժ թիկանց հարկ պիտի ըլլար տալ հարուածները: Այս էր ահա Մատրասի Բանասէր, օրաթէր թաղթական, քրաթէրական եւ ասէ-պրական թերթին ընթացքն ու նկարագիրը:

Մինչդեռ կալկաթայի Աղեսաէրն իւր առաջին հանգիստը կը ծանուցանէր 1843 Յունիս 24ին, ապին ի Մատրաս նոյն տարին Յունիս 14ին Ս. Պ. Յովհաննէս նոր լրագրի մ'աւետիքն, կամ ինչպէս ժամանակակիցք կ'ուզէին՝ բօթը տուաւ: Անաչառ եւ սրամիտ խմբագիրն իւր թերթը կը հրատարակէր տասն օր անդամ մը,

որուն լեզուն գրաբար էր, դիրքն՝ միածալ երկիչեան թերթ մը, իսկ տպագրութիւնն՝ վիմագրուշմ:

Լրագրութիւնն այս ժամանակներն հնդկահայոց համար անհրաժեշտ պահանջ մըն էր, եւ լրագիր զլրագիր կը մղէր: Կալկաթայի Աղթաւէրն լրագրաց ընթացից սովորական հարթեւեսէն (niveau) քանի մ՝աստիճան վեր էր միայն՝ իւր անաչառ դատաստանաւն եւ անկողմնակալ ազատ ընթացիւքն: Բռնաւէրն եկաւ մէկանց ահագին ոստում մ՝լրաւ, այնպիսի սաստկութեամբ մը՝ որուն ոչ ալէք եւ ոչ ինք կրցաւ դիմանալ: Բռնաւէրն իւր գրագիտական եւ առեւտրական լրերն անգղիական լրագիրներէ կ՝առնուր թարգմանութեամբ, իսկ քաղաքական լրոց մէջ միայն տեղական եւ այլ քաղաքներու ազգային լրերը կուտար, եւ գլխաւոր գործն էր նոյն տեղեաց եւրեւելի ազգայնոց՝ բայց սանաւանդ եկեղեցական դասուն պարսաւելի կողմերը մերկացնել, դատել եւ դատափետել աներկիւղ եւ անաչառ: Այս սաստկութեան մէջ յայտնի է թէ շատ դժուարին էր չափազանցութեանց չյանգիլ: Մինչդեռ ազին Արշալոյս Արեւմտեան՝ բռնաւէրէ եւ յաջորդ հնդկահայ թերթերու, որոնք առաւել կամ նուազ նոյն ուղղութիւնն ունէին, կը յանձնէր չափաւորութիւն եւ թերութիւններն ի հրապարակ չհանել, անդին բռնաւէրն այսպէս կը դատէր վրնք. "Արշալոյս Արեւմտեան . . .'ի մերս

դժբաղդութիւն՝ եւ կարծեացն հակառակ քաջ կենցաղագիտին Թէոփրաստոսի, շատ համարի յիշատակագրել զհայրենասէր եւ զառաքինի գործս զոմանցն յազգէս՝ առ ի լաւութիւն յորդորել զմնացեալսն: Ըստ այնմ եթէ համազգիք մեր ի տես ընծային ի թուղթս նորա, են որ երեւին իբր հրեշտակակրօն եւ Աստուածիմաստ վարդապետս, եւ մեծարգի հայրենասէր գործակալս. են որ՝ իբր աննախանձ առաքինի վաստակողս ի լուսաւորութիւն եւ ի մխիթարութիւն ազգին, առատաձեռն հիմնարկութ ճեմարանաց, թանգարանաց, եւ աղքատանոցաց: Ո՛վ երջանկութեանս. չէք անդանօր ոք ժանտ արժանի խաղաղանաց տպագրութեան. ո՛չ ոք գառնազգեստ բայց գայլացեալ հովիւ օգտող հօտին, ո՛չ ոք գոռոզ գործակալ ազգային իւրաց. ո՛չ ոք քսակակալ աղքատաց Յուդայեսո գող: Երանի՛ թէ[1]:„

Այս ուղղութեամբ իբրեւ “ազատական լրագիր„, անկնայ կը “խարազանէր„ ազգային մեծամեծաց հասարակութեան վնասակար գործերն, որ բնականապէս հաճոյ չէր ի գար իւր անփորձ ընթերցողաց: Ամէն ճշմարտութիւն իւր ամբողջ պայծառութեամբն ամէնուն առջեւ դնել միշտ օգտակար չէ. կան աչքեր որ լուսոյ սաստկութեան չեն կրնար տոկալ. եւ այս պատճառաւ խմբագրական ճարտարութիւն պէտք է

---

[1] Բառասէր, 1849, թ. 38։

շատ անգամ դառն դեղահատերն զգուշութեամբ եւ սիրուն եղանակաւ պատառելու, եւ Ատիկէի եղեւսինեան գաղտնեաց շղարշով ծածկելու դառն ճշմարտութիւններն, զորոնք կամաց կամաց եւ զգուշութեամբ պարզել միայն կրնայ օգտակար ըլլալ: Այս կը պակսէր Բանասէրին, եւ այս պատճառաւ բաժանորդք իրենց դրամովն յանդիմանութիւն գնել չուզելով՝ եաեւէ եաեւ հրաժարական տուին, որով մէկ տարւոյ միջոցին մէջ իւր արդէն սակաւաթիւ բաժանորդներէն ի սպառ լքեալ մնաց:

Մահուանէն երեք շաբաթ առաջ այսպէս կը գրէր Բանասէր. "Քանի մի ընաս միայն զոր կրեցաք վասն անկեղծ զննութեանցս (ինչ՞ պէ-պոլը-ըի-ն, պէպօբօբօ-ըի-ն,) առաջի առնեմք աստանօր, զմնացեալն ի բաց թողեալ առ ի խորշելոյ ի ձանձրութենէ: Մի օր՝ փոքր մի բրդեալ ի նախանձուէ բարեկարգութեան, ասացաք, թէ չէր պատշաճ կատարել հանդիսաւոր ժամերգութեամբ զկարգ թաղման ի վերայ մարմնոյ հռովմէադաւանի վախճանելոյն երկայնամեայ անհաղորդ. եւ ահա անդէն վաղվաղակի թողին զմեզ քանի մի ստորագրողք: Յայլում աւուր՝ շարժեալ յերկիւղէ զի մի վտանգեսցի ապահովութիւն ազգային իրողութեանց, ասացաք. թէ մե՛ծ անհոգութիւն էր վստահանալ ի խարխուլ կառս քարշեալս ի միականի ամեհի ձիոյ զյարգելի անձն պաշտօնէի ազգիս. եւ անդէն իսկ

թողին զմեզ քանի մի ստորագրողք: Ցայլում մի աւուր՝ ՚ի տալ ՚ի թղթի մերում զանուն միոյ ՚ի պատուելի պարոնաց տեղւոյս, մուացաք յարել յանուանն զպատուոյ ածականս՝ քաջափայլ եւ իմաստնապերճ, եւ ահա անդէն թողին զմեզ դարձեալ քանի մի ստորագրողք: Դարձեալ յայլում աւուր՝ թելադրեալ, ի խոհական մտածութեանց, ասացաք, թէ լաւ չէր հոգաբարձուի արկեղ տնանկաց՝ ՚ի կորուստ մատնել եւ կամ ՚ի վոխ առնուլ անտի դրամ՝ յորոյ կարգեալն էր ՚ի զգուշութիւն, եւ ահա անդէն թողին զմեզ դարձեալ քանի մի ստորագրողքն: Այսպիսիք են պտուղք զոր բերէ ծառն ազատ տպագրութեան ի Մադրաս, այլ ակն ունիմք զի այլազգք իցեն արգասիքն յայլ տեղիս: Բայց եւ այնպէս այդ ամենայն անյաջող ելք վաստակոցս, ոչինչ զարհուրեցուցանեն զմեզ. յաչս մեր խըրտուիլք են այդպիսիկ որք երկեցուցանեն զմանկտի միայն եւ զանբանս ՚ի կենդանեաց: Այլ մեր սըրտապնդեալ ՚ի քաջալերութենէ ճշմարտասէր եւ ուղղատատ բարեկամաց՝ հանապազորդեսցուք յերկս մեր աներկիւղ[1]:„

Սակայն այս քաջալերութիւնք կ՚երեւայ թէ չկրցան սրտապնդել զինք, վասն զի երկուքիւ ետքն ստիպուեցաւ լրագիրը դադրեցընել գրելով վերջին անգամ սա խօսքն. “Լրագիրս

---

[1] Անդ:

դադարեցաւ ՚ի 15 Յունիսի ամոյ ՚ի կարօտութենէ քաջալերութեան[1]։„

21. ՈՒՍՈՒՑՆԱՍԷՐ

Երկշաբաժանեալ, Սինկափոր, 1849—1853։ Խմբ. Գ. Դ. Գալուստանեան։ Տպ. "Արփի„ վիմատպարան Պր. Պ. Ա. Սէթի։

Ահա ստոյգ է է. Տիւլուվէի սա խօսքն. "Հայոց գաղթականութիւն մ՚ուր որ հաստատուի, առաջին հոգն է... հաստատել եկեղեցի մը, գպրոց մը, դրամատուն մը եւ լրագիր մը։„ Ասոր համոզիչ վկայութիւն է մեզի Հնդկաստանի հայ գաղթականութիւնն։ Ասիկայ որ դարուս առաջին կիսուն վերջերն 7000 հոգի կը համարուէր, ցրուած Արեւելեան Հնդկաստանէ մինչեւ Ճաւա, ունէր իւր եկեղեցեաց, ուսումնարանաց հետ նաեւ իւր տպարաններն ու լրագիրները։ Կալկաթայի Աղէքսէրն ու Մադրասայ Բանասէրը միեւնոյն ժամանակ հրատարակուելով ալ՝ բաւական չէին երեւար. Սինկափոր ալ, ուր միայն 50 Հայ կար (30 այր, 7 կին, 5 մանչ եւ 8 աղջիկ) ինչպէս 1850 տարւոյ մարդահամարը կը ցուցընէ[2], գրիգոր Դ. Գալստանեան կը ձեռնարկէ 1849ին Յուլիս 1ին Հնդումնաւոր, ա-

---

[1] "Բանասէրն Մադրասայ դադարեցաւ. վասն էր, վասն զի անաչառ էին բանք նորին եւ ամենեքեանք անսատարութեամբ լքին՝ թողին՝ մեռանել եւ ոչընչանալ։„ Ա—ան-հասէր, 1851, թ. 43։

[2] Ա—ան-հասէր, 1850, թ. 16։

ֆէէր թաղթակից, ֆրանֆիսկան եւ աւետարկիչ անուն թերթ մը հրատարակել, որ թէեւ Սինկափորի մէջ միայն 7 բաժանորդ ունէր եւ բովանդակ բաժանորդագրը թիւն էր ր. տարին՝ 30 հոգի, սակայն եւ այնպէս 4 տարի կրցաւ անընդհատ շարունակուիլ:

Ասոր դիրքն էր միածալ թերթ մը, (2 թուղթ) երկիչեան, տպագրութիւնն՝ վիմագրուշմ, լեզուն՝ գրաբար, եւ կը հրատարակուէր ամէն ամսոյ 1ին եւ 15ին: Ճակատը Սինկափորի վիմագրուշմ պատկերը կար, ինչպէս նաեւ ն. տարին քանի մը թուոց մէջ Հնդկաստանի վերաբերեալ քանի մը վիմագրուշմ պատկերներ ունէր: Ի սկզբան կը տպուէր "Յարփի վիմադարանի պր. պ. ն. Սէթի„, իսկ 1852 դեկտ. 27էն սկսեալ՝ սեպհական վիմադարան ունեցաւ "Մասիս„ անուամբ:

Աղեսանէի եւ Բռնասէրի դժբախտ ելքն խոհեմութիւն սորվեցուցած էր ն–ս–ծասէրին, բայց միեւնոյն "ազատական„ ուղղութեան հետեւող էր ինքն ալ, ոճոյ չափաւորութիւն պահել ջանալով: Առեւտրական մասն շատ հարուստ էր. Հնդկաստանի վաճառական նաւերու վրայ տեղեկութիւն, առեւտրական վիճակագրութիւն, ապրանքներու արժէք, եւ այլն, ամէն թուոյ մէջ կը դրուէր: Գրագիտական մասն՝ անուամբ միայն կար: Իսկ քաղաքական մասին մէջ տեղական եւ մերձաւոր հայաբնակ քաղաքաց ազգային առօր-

եայ լրերը կու տար, խմբագրական յօդուածներով ազգային կեանց լաւ ու յոռի մասերն կը քննադատէր, եւ առիթ ալ չէր պակսեր ամէն թուղ մէջ վիճելու իւր հակառակորդաց հետ: Եւ որպէս զի չխրտուցանէ, իւր յօդուածներն Ս. Գրոց վկայութեամբք եւ աղօթական բացատրութեամբք կը մեղմէր: Եւ ի՞նչ էր այս ամէն զգուշութեանց փոխարէն իրեններէն ընդունածն, եթէ ոչ՝ միեւնոյն բանն ինչ որ Բառաէլն կ'ըլլար. "Ումանք հրաժարեցան, կ'ըսէ, 'ի բաժանորդութենէ Ո–ու–ճառէլէն, որոց զպատճառն աստանօր յիշատակելն անարժան համարիմք. սակայն սակաւ առաւրնք յառաջ եւս՝ այլ ումն ստորագիր հրաժարեցաւ...: Համապատասխանի (ըմմ՝ ընդունէց) ումն՝ զորոյ անուն աստանօր յիշատակելն կարեկցաբար խնայեմք՝ գրէ թէ Տրտմութեամբ գրեմ սակս Ո–ու–ճառէլէն, որ տեղս ոչ ով էհաւանեցան. ուր որ դիմեմ, առանց իմ ոչ ինչ ասել, ասեն որ ոչ ինչ մի բանական եւ պիտանի լուր էկայ գրած, մանաւանդ որ անցեալ Թուուն առեւտրական ոչ ինչ բան էկէր գրած, որով չուռանի (°) գրութիւնքն ամենայն տեղն բռնել էր... որպէս քանիցս անգամ գրելամ արդէն որ այդ մասն հատկապէս գրես. ներկայ տես այդ չգրելովդ տեղոյս մեր աղնիւքն շատ վնասի են հանդիպման . . . :„

Ո–ու–ճառէլէն այսպէս կենաց պայքարի մէջ՝ գոհ իւր 30էն ոչինչ աւելի բաժանորդաց վրայ,

կրցաւ ապրիլ մինչեւ 1853: Այս ժամանակներն Աստրալիոյ Մէլպէօռն քաղաքին մօտերն ոսկւոյ նոր հանքեր գտնուած էին, եւ Մէլպէօռն գաղղիներն մեծամեծ դրամոց տէր կ'ըլլային: Ո-ռոբեռէն շատ անգամ յորդորեց Հնդկահայ վաճառականներն որ Մէլպէօռն երթան վաճառականութեան համար, մանաւանդ որ Անգղիացի նաւերն նոյնքին եւ գաղտնի դաշնադրութեամբ Հայոց վաճառքներն տանիլ յանձն չէին առնուր: Եւ երբ տեսաւ որ միտ դնող չկայ, 1853ին Ո-ռոբեռէն Մայիս 27 թուոյն մէջ գրեց, թէ Ոչ ոք կամի "յետեւիլ մերոցս ազգասէր եւ բարեմիտ յորդորանաց... ուստի եւ մեք 'ի սէր ազգիս եւ յառաջադիմութեան նորին՝ յուսացեալ 'ի խնամն եւ յողորմութիւնս նախախնամողին մերոյ՝ ստանձնեցաք զայս դժուարին ճանապարհորդութիւն„: Այսպէս մեր խմբագիրն դադրեցընելով իւր թերթն "... ոչ ի վշտակրութենէ... եւ ոչ յանազգասիրութենէ, տինա եւ ոչ ի պակասութենէ ծախուց, այլ սակս մեծամեծ օգտից վասն մերոցս սիրեցեալ ազգին„ մեկնեցաւ գնաց ի Մէլպէօռն ի խնդիր ոսկւոյ, եւ ո՛ գիտէ թերեւս այսօրս միլիոնատէր մ'եղած է մեր երբեմն-խմբագիրն "ի սէր ազգիս եւ յառաջադիմութեան„:

22. ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ

Երկշաբաթաթերթ, Նիկոմիդիա, 1850 — 1853: Խմբ. Ա. Մուրատեան: Տպ. "Հայրենասիրի,,:

Լրագիր հրատարակելն իբր ազգասիրական գործ նկատելու եւ ազգին պարտաւոր ծառայութիւն մատուցանելու գաղափարն արեւմտեան Հայոց միտքն դարուս կէսէն սկսաւ գրաւել: Այս ժամանակներն, մանաւանդ ասկէ քանի մը տարի ետքն գրիչ բռնել կրցողն "ազգասիրական գործ„ կը ձեռնարկէր, այնպէս որ եթէ 1850էն մինչեւ 1870 հրատարակուած լրագրաց համար ըսելու ըլլանք՝ թէ ընթերցող ազգայիններէն առաւել էին թուով՝ գէթ շատ չափազանց խոսած չենք ըլլար:

Այս կարգի լրագրաց առաջինն էր *Հայրենասէր*, լրջին ոչ-քաղաքական ազգային եւ բանասիրական անուն երկշաբաթաթերթին, զոր Աբրահամ Մուրատեան 1850ին Մայիս 1ին սկսաւ հրատարակել աշխարհաբար լեզուաւ: Ա. Մուրատեան, որդի ժամանակին անուանի Մուրատ վարժապետին, ինչպէս կը պատմուի, 17 տարուան պատանի մըն էր, եւ այնչափ սաստիկ էր "ազգասիրական գործ„ եռանդն՝ որ անկարող ըլլալով մամուլ մը ձեռք բերել, ինքը շարադրելէն ետեւ իւր թերթն, կամ ճշդիւ՝ իւր թուղթն — վասն զի լրագիրն փոքրագիր քառածալ թերթի մը ձեւն էր միայն — կը շարէր,

եւ թղթի կտորն կը դնէր շարածի վրայ, թաղի-
քի կտոր մը կը փռէր, վրան կ'ելլէր եւ ոտքով
կը ճնշէր, կը ճմլէր, եւ ահա "Հայբենասէրի տպա-
րանէն„ դրոշմուած դուրս կ'ելլէր սոյն "ազգա-
սիրական գործն„: Այսպէս կը պատմեն, եւ լրա-
գրին առաջին թերթերն, զոր մեր առջեւ ունինք,
կրնան ասոր նպաստաւոր վկայութիւն տալ: Այս
ընթացքն կ'երեւայ թէ երկու տարի ամբողջ
ամենայն յաջողութեամբ տեւած է, վասն զի
գ. տարւոյ սկիզբն կը ծանուցանէ թէ մամուլ
ձեռք բերած է: Սակայն այս գործն լոկ մանկական
եռանդէ յառաջ եկած չ'երեւար. վասն զի մա-
նուկ խմբագիրն իւր թերթն օրէ օր կատարե-
լագործելու ճիգ կը ցուցընէր եւ կարող եղաւ
նոյնն երեք տարի անընդհատ շարունակել, վայե-
լելով իւր ընթերցողաց համակրութիւնն:

Հայբենասէրի առաջին թուերն երկիլեան էին:
1851ի սկիզբներն "տպարանն„ քիչ մ'աւելի
կարգի դնելով՝ Մայիսին Հայբենասէրի դիրքն աւ-
ելի մեծցուց եւ եռիլեան ըրաւ՝ ճնալով դար-
ձեալ մէկ թուղթ, եւ շարունակեց այսպէս մին-
չեւ 1852ի վերջերն, երբ 54ր թուովն թերթն
աւելի ընդարձակեց եւ ըրաւ երկու թուղթ:
Սակայն կ'երեւայ թէ դժուարամարս եկաւ ա-
սիկայ. վասն զի նոյն տարին Նոյեմբերի սկիզբն
իւր 60ր թերթին մէջ յատուկ յայտարարու-
թեամբ մը ծանոյց՝ թէ իւր վերջը կը մօտենայ
եւ օրերը կը համրուին՝ ըրած ծախուց եւ ոչ

մէկ մասն հանել կարենալուն[1]: Եւ արդեամբք 1853ին Յուլիսի սկիզբը դադրեցաւ երեք տարի տեւելէն ետեւ:

Հայբենասէրի բովանդակութիւնն էր՝ տեղական լրեր, ազգային լրեր կ.Պոլսէն, թարգմանական փոքրիկ հատուածներ եւ մանրավէպեր: Կրնայ յիշուիլ սա ազգային յօդուածն՝ "Աշխարհագրութիւն Կիլիկիոյ[2]":

Հայբենասէրն որչափ ալ մեր լրագրութեան մէջ աննշանակ երեւոյթներէն ըլլայ, սակայն զարմանալի է նիկոմիդիայի մէջ, կարեւոր միջոցներէ զուրկ հրատարակուելուն, բաւական յարատեւ ճնալուն եւ ժամանակակից հայ լրագրաց համակրանքն վայելելուն պատճառաւ: Խմբագիրն 1860ին Բարիզ փոխադրուած՝ հոն սկսաւ նոյն քաղաքին անուամբ Փարիզ անուն լրագիր մը հրատարակել. իսկ 1865ին գահիրէ Աբմաէնի անուն լրագիրը կը հրատարակէր:

23. ԱՐԱՐԱՏ

Շաբաթաթերթ, Տփղիս. 1850—1851: Խմբ. Յարտր. Ք.Պատկանեան: Տպ. Գ. Ք. Պատկանեան:

Տփղիսի կովկասու դպրոցականէն երկու տարի ետքն՝ Տ. Գաբր. Ք.Պատկանեան ի Տփղիս առանձին տպարան մը բանալու եւ հայերէն

---

[1] Մուրճ, 1852. թ. 43:
[2] Հայբենասէր, 1851. թ. 25, 27—:

լրագիր մը հրատարակելու արտօնութիւն առնելով "կառավարչական իշխանութենէ", 1850 Սեպտ. 1ին հրատարակեց Ազդաբ անուն աշխարհաբար շաբաթաթերթի մ'առաջին թիւն:

Ազդարը կռվկասու իբր շարունակութիւն կը նկատուէր, սակայն քաղաքական մաս մ'առնելին չունէր, գէթ ի սկզբան: Դիրքն էր մեծ ութաճակ ամբողջ թերթ մը՝ 8 թուղթ, տարեկանը 6 րբ. տպագրութիւնն՝ շատ խեղճ: Խմբագիրն իւր լեզուն աւելի արեւմտեան աշխարհաբարի մերձեցընել կը ջանար՝ ինչպէս ընդհանրապէս աչքն արեւմուտք դարձուցած էր ուրիշ ամէն մասին մէջ ալ:

Ազդարայ բովանդակութիւնն էր՝ բարոյական եւ կրօնական յօդուածներ, մանր վէպեր, ոտանաւոր բանաստեղծութիւններ եւ հայ գրականութեան վերաբերեալ յօդուածներ: 1851 Մարտ 3ին՝ թերթին երկրորդ վեցամսեկին սկիզբն՝ հետեւելով բաժանորդաց խնդրանաց, սկսաւ նաեւ քաղաքական ուսս լրագիրներէ տեղական եւ քաղաքական լրեր քաղել եւ արեւմտից ազգային լրագիրներու ազգային կարեւոր լրերն հաղորդել: Եւ այսպէս Ազդար օրըստօրէ զարգացում եւ յառաջադիմութիւն կը ցուցընէր: Թէեւ լեզուն ժողովրդեան փոքր ի շատէ մատչելի էր, եւ ինքն առանձինն կը հրատարակուէր Կովկասու Հայոց մէջ, սակայն հազիւ տարի մը կեանք կրցաւ ունենալ, եւ 1851ին Ապրիլի

վերջերը կ'երեւայ արտաքին հարկէ մը ստիպեալ՝ դադրեցաւ ընդ ամէնն 33 թիւ հրատարակուելէն ետեւ:

Աբօթօպայ դադարումն փոքրիկ կայծ մ'ուզրգիւ տուաւ Տփղխի ներսիսեան ուսումնարանի հոգաբարձուաց՝ դադարեալ թերթին տեղ կամ իբր շարունակութիւն՝ էջմիածին անուամբ թերթ մը հրատարակելու [1], սակայն ասիկայ միեւնոյն ցայսօր իբրեւ լուր մը միայն կը մնայ:

24. ՃՈՒԲԱՍՏԱՆ

Ամսաթերթ, կ. Պոլիս. 1851—1853:
խմբ. Աշակերտք Մ. Սահակեան վարժարանի:
Տպ. Ճոխի. Մխիթարեանից:

Կոստանդնուպոլսոյ Սամաթիա թաղին մէջ իբր 1844ին ազգային բարերարաց ձեռօք Ս. Սահակեան անուամբ վարժարան մը հաստատուած էր: Սոյն վարժարանին զարգացեալ աշակերտքն իրենց ցուցուած խնամոց երախտապիտութեան եւ արդեանց իբր նշան՝ 1851ին սկիզբն Յունուարին կը սկսին *Ճուրատուրեան* Ս. Սահակեան, օրաթերթ քաղաքական, քանաքերական, պանթեոական եւ ուսումնական անուամբ ամսաթերթ մը հրատարակել:

Ասիկայ թէ ձեւովն (16 երես) եւ թէ բովանդակութեամբը նմանողութիւն մըն էր այն ժամանակուան Բազմավէպի, եւ կը բովան-

---

[1] Արեւելեան Աբրաթեան, 1852, թ. 406:

դակէր "զանազան ուսմանց եւ գիտութեանց վերաբերեալ եւ տեղեկութեան արժանի յօդուածներ, եւ զանազան լեզուներէ թարգմանութիւններ, գրաբառ եւ աշխարհաբառ ճառեր եւ ոտանաւորներ, հետաքրքրական նիւթեր, բարոյական խորհրդածութիւններ եւ առակներ, զուարճալի հատուածներ եւ պատմութիւններ . . . արհեստական գիւտեր . . ., եւ այլն: Եւ պէտք է ըսել՝ որ իրեն գծած սահմանին մէջ ըստ բաւականի կատարեալ էր եւ հաճոյ ժամանակակցաց: Այսպէս առաջին տարին ամբողջ հրատարակեցաւ ըստ կարգի:

Բ. Տարւոյն՝ 1852ին սկիզբն հարկ եղաւ երկայն ատեն լռել, եւ հազիւ նոյն տարւոյ հոկտեմբերին[1] սկսաւ Բ. Տարւոյ ամսաթերթերն տալ յունուարէ սկսեալ: Սակայն բաժանորդաց սակաւութիւնը կը ստիպէր այս Բ. Տարին անկատար թողուլ, եւ 1853ին փետրուարին[2] քանի մը թիւ ալ հրատարակեցաւ: Նոյն տարւոյ հոկտեմբերին արդէն ի սպառ դադրած էր[3]: Եւ այսպէս, որչափ կրցանք ստուգել, 3 տարւոյ միջոցին մէջ 18 ամսատետր կրցաւ հրատարակուիլ:

Ազգային յօդուածներէն կը յիշենք՝

Յունուար ամսոյն կաղանդչէքին վրայ, 1851, թ. 2:
Հայաստանի ռամկական երգ մը, 1852, թ. 4:
Լուր եւ տես Հայաստանի, 1852, թ. 5, 6:

---

[1] Մ—է—, 1852, թ. 38—:
[2] Ար—ց—, 1853, թ. 440—:
[3] Մ—է—, 1853, թ. 9:

Երիտասարդական եռանդեան սոյն արդիւնքն բնականապէս ընդհանուր ուշադրութիւն գրաւել կարող չէր, եւ ոչ ալ իրական արդիւնք մը կարելի էր սպասել ամսաթերթէն: Սակայն իւր հրատարակած նիւթերն արդարեւ սպասուածէն աւելի էին:

25. ԲԱՆԱՍԷՐ

Ամսաթերթ, կ. Պոլիս, 1851 – 1859:
Խմբ. Մ. Յովհ. Հիւսրեան: Տպ. Հ. Գայոլի:

Կոստանդնուպոլիս հրատարակուած ազգային լրագրաց լեգէոնին մէջէն մարդ հազիւ կրնայ քանի մը թերթ գտնել՝ որ հրատարակման ժամանակիրենց կոչման համապատասխանած ըլլան եւ ապագային համար ալ արժէք ունենան: Կոստանդնուպոլսոյ Բանասէրն այս սակաւաւորաց կարգէն է, եւ համակրանաց արժանացած էր հրատարակման ժամանակ եւ այնուհետեւ:

Մ. Յովհ. Հիւսրեան 1851 Յունուարին սկսաւ հրատարակել Բանասէր ամսական պէսպէս, ազգային, բանասիրական եւ փոլիտիկան անուամբ փոքր ուրաճալ աշխարհաբար ամսաթերթ մը, իւրաքանչիւր տետրն գրեթէ 50 երես: Բովանդակութիւնն էր՝ ազգային յօդուածներ ժամանակակից ազգային կենաց եւ թերութեանց վրայ, ազգին անցեալն եւ նշանաւոր անձնաւորութիւնները, վէպեր, բանաստեղծութիւններ, քննադատութիւն, զուարճախօսութիւն եւ քաղաքա-

կան տեսութիւն: Ասկէ կը տեսնուի՝ որ Խմբագիրն բազմակողմանի եւ հետաքրքրական նիւթեր գիտէր գտնել եւ միտ կը դնէր իւր պարտաւորութեանց: Թող տալով կրօնական մասին իւր անուղիղ կարծիքներն՝ պէտք ենք ըսել որ Խմբագիրն ունէր իւր ժամանակին համեմատ բաւական ընդարձակ գիտութիւն եւ տեսութիւններըը սուր էին, եւ կրնայ ցայսօր Կոստանդնուպոլիս հրատարակուած ուսումնական լրագրաց մէջ բարձրիգլուխ պարծիլ:

Սոյն ամսաթերթին առաջին տարւոյ ազգային կարեւոր յօդուածներն են՝

Ազգային ժամանակակից կենաց, կրթութեան, զարգացման եւ այլն վրայ այլեւայլ յօդուածներ, 1851 էջ 9—541:

Պ. Ֆլանտէն ի Հայաստան, 1851 էջ 9—541:

Քաղաքականութիւն Հայաստանի, ճառ Հ. Ոժէի, էջ 349:

Քլաբրոթի թարգմանութիւն ժամանակագրութեանց Յովհ. Ոսկերչեան, էջ 397:

Տեսութիւն Հայոց վրայ խօսող եւրոպացի մատենագրաց, էջ 401:

Մուրատճա տ'Օհսոն, էջ 14:

կարապետ Մանուկ Օղլու, էջ 74:

Շահան Ջրպետ, էջ 210:

Մկրտիչ Ամիրայ ճեզայիրլեան, 310:

Գողթան երգ (նորագիւտ, կեղծ), 240, 388:

Ռամկական երգեր, 291:

Պուլպուլն Այգեստանի, 338:

Երգ Եարոջ, 434, Գինի, 437:

Յաղագս սրբազան բանաստեղծութեան առ Հայս: — Աստուածաշունչ գիրք, 421: — Շարականոց, 428:

Յաղագս սկզբնաւորութեան թատերական արուեստին յայլեւայլ ազգս, 524:

Կէանդրի Հելլենացւոյ պատմ. Հայոց, 144, 245:

Բանասէրն տարի մը միայն ամբողջ կրցաւ հրատարակուիլ: 1852ին սկիզբն Անրի Գայոլ գաղղիացին, որուն տպարանը կը տպուէր Բանասէրն, Ասիական օրագիր Կ. Պոլսոյ (Journal asiatique de Constantinople) անուն բազմալեզու ամսաթերթ մը սկսած էր հրատարակել: Բանասէրի լեզուագէտ խմբագիրն իւր թերթը թողած՝ յիշեալ ամսաթերթի գլխաւոր խմբագրութիւնը վրան առաւ[1]: Թէ որչափ ատեն ճնացած է հիսարեան սոյն պաշտօնին մէջ, մեզի ծանօթ չէ: 1859ին զինք կը գտնենք դարձեալ իւր Բանասէրին գլուխն: Սոյն տարւոյ Յունուարին Բանասէրի Բ. Տարւոյ առաջին թիւն հրատարակեցաւ, դրիւքն ու լովանդակութեամբ առաջին տարւոյ նման: Այս երկրորդ տարւոյ երկրորդ թիւն լոյս չկրցաւ տեսնել, եւ 1859ի թիւ 1ն Բանասէրի վերստին ծննդեանն աւետեացը հետ՝ մահուանը բօթը տուաւ:

26. ՄԱՍԻՍ

Շահամամերի եւայլն, Կ. Պոլիս 1852—1889: Խմբ. Կ. Մ. Խմիւճեան: Տպ. "Մասիս,, լրագրոյ:

Կոստանդնուպոլսոյ Հայոց հասարակութիւնն արդէն 1846ին իբրեւ յինքեան գործարանաւոր եւ զարգացեալ՝ ունեցաւ իւր սեպհական մամուլն, որ մերթ այս եւ մերթ այն անուամբ եւ խմբագրութեամբ եկաւ հասաւ մինչեւ

[1] Արշալոյս, 1852, թ. 412:

մեր օրերն: Ժամանակի պիտոյքն ծնաւ վէպոյս, ինչպէս տեսանք, նոյն պիտոյքն շարունակեց նոյն թերթն Մ-ոխ անուամբ, եւ ասոր ծերութեան ժամանակ՝ թերթն Ազե-ելէ անուան տակ նոր խմբագրութիւն ունեցաւ: Այս երեք թերթերն այսպէս անընդհատ զիրար յաջորդեցին, թէեւ երեքին ինչպէս անունն, նոյնպէս ուղղութիւնն եւ ոյժն ալ զատ էր:

Երբ 1852 Յնր. 21ին ներքին յարաբերութիւնք ստիպեցին Հայոսպանի խմբագիրն ետ կենալ թերթին խմբագրութենէն, կ. Ս. Իւթիւճեան ազգայնոց յորդորանօքն ու ձեռնտուութեամբը նոյնին շարունակութիւնն յանձն առաւ, եւ նոյն տարին փետր. 2ին հրատարակեց իւր խմբագրութեամբ շարունակուող թերթին առաջին թիւն, որուն անուն տուած էր՝ Մասիս, լրագիր քաղաքական, ազգային, բանասիրական եւ փիլիսոփայական:

Մ-ոխի սկզբանէ հետէ բովանդակութիւնն էր գլխաւորաբար ներքին եւ արտաքին քաղաքական լուրեր, ազգային ու խառն լուրեր, ազգային եւ մատենագրական յօդուածներ, եւ ժամանակակից ազգային եւ կրօնական խնդիրներ: Դիրքն ամէն ժամանակ նոյն չէր, այլ ժամանակին պիտոյից համեմատ՝ շատ կերպարանաց մէջ մտաւ ու ելաւ: Որչափ կրնանք կը համառօտենք հոս այս փոփոխութիւնքն:

Առաջին թուէն սկսեալ, այն է 1852

փետր. 2, մինչեւ 1862 յնր. 2 շաբաթաթերթ էր, միածալ քառիչեան մեծ թերթ մը: 1862 յնր. 2էն մինչեւ 1864 դեկտ. 22՝ նոյն շաբաթաթերթէն զատ՝ շաբաթն երկու անգամ կը հրատարակուէր Մանթալո-ի Մասիս լրագրոյ անուամբ փոքրիկ թուղթ մը, որոյ նպատակն էր լրասէր ժողովրդեան առօրեայ քաղաքական համառօտ լրեր տալ: 1864 դեկտ. 30էն մինչեւ 1866 յուլ. բուն շաբաթաթերթէն զատ, որ 1865 յնր. 2էն սկսեալ աւելի մեծ դիրք առած եւ եղած էր հինգիչեան, կը հրատարակուէր միշակ մէկ թղթոյ վրայ պարզ Մասիս անուամբ շաբաթական թերթ մ՚ալ: 1866 յուլ. 7էն սկսաւ միշակ դրուք թերթ մը շաբաթն երեք անգամ հրատարակուիլ. բայց ասիկայ եւ ոչ ամիս մը կրցաւ դիմանալ: Յուլիսի վերջէն սկսեալ՝ բուն շաբաթաթերթէն զատ, որ նախնական դրից մէջ մտած էր դարձեալ, կը հրատարակուէր շաբաթն 2—4 անգամ Օրընեըր Մասիս լրագրոյ անուամբ փոքրիկ թուղթ մը, որ տեւեց ամբողջ նոյն տարին: 1867 ամբողջ տարին՝ բաց ի գլխաւոր շաբաթաթերթէն, շաբաթն երկու անգամ կը հրատարակուէր միշակ թուղթ մը, պարզ Մասիս անուամբ: 1868 յնր.էն մինչեւ 1869ի վերջը գլխաւոր շաբաթաթերթին հետ կը հրատարակուէր շաբաթն 2—4 անգամ Մասիս օրընեըր անուամբ թուղթ մը: 1870 յնր.էն մինչեւ 1878 դեկտ. գլխաւոր թերթն շաբաթն

երեք անգամ եւ երբեմն աւելի կը հրատարա-
կուէր: Իսկ 1879էն մինչեւ 1884 Յունիսի
վերջը թերթն ամէնօրեայ էր, դիրքն 1880 Ա-
պրիլին քիչ մ՚աւելի մեծցած եւ հինգիչեան
էր, իսկ 1882 փետր.ի սկզբէն աւելի լայնացաւ
երկայնեցաւ եւ եղաւ վեցիչեան: 1884—1889,
երբ Մոխոն նորածին Ազե-Ելէի ընկերութեան
ստացուածն եղած էր, Մոխո թէ դիրքն եւ թէ
հրատարակութեան ժամանակն շատ անգամ
փոփոխեց, եւ եղաւ մերթ ամսաթերթ մերթ
տասնօրեայ եւ մերթ շաբաթաթերթ: Ուրեմն
Մոխո ի սկզբանէ մինչեւ 1862 շաբաթաթերթ
էր, 1862—78 շաբաթն 3—6 անգամ կը
հրատարակուէր, 1879—84 ամէնօրեայ էր,
1884էն մինչեւ մեր օրերն ամսաթերթ եւ եր-
բեմն շաբաթաթերթ էր:

Մոխոի խմբագիրը եւ տէր էր ի սկզբանէ
մինչեւ 1884 Յունիսի վերջը Կ. Ս. Իւթիւճեան:
Նոյն ամսոյն՝ Իւթիւճեան աչաց տկարութեան
պատճառաւ չկարենալով խմբագրութիւնն յա-
ռաջ վարել, ինչ ինչ պայմաններով Ազե-Ելէի
ընկերութեան անցուց Մոխոի տէրութիւնն ու
տպարանն, ուր ի սկզբանէ հետէ կը տպուէր
թերթն: Այնուհետեւ Ազե-Ելէի վարչութեան
տակ Մոխո շատ խմբագիրներ ունեցաւ, թէեւ
մինչեւ 1888 Կ. Ս. Իւթիւճեան արտօնատէր կը
ստորագրուէր: Նոյն տարին Դեկտ.ին ազգային
իշխանութեան դէմ գրուած յօդուած մը պատ-

ճառ եղաւ թերթին դադարման: 1889ին Յունիսի սկիզբն, երբ Աբե-ել առժամանակեայ խափանման վճիռ ընդունած էր, Մոխ վերստին սկսաւ հրատարակուիլ, շաբաթն երկու անգամ, քաղաքական լրագրոյ դրիւք միածալ 2—4 թուղթ, արտօնատէր՝ Կ. Ս. Իւթիւճեան: Կը բաղձայինք որ Մոխ օրինաւոր ձեւ մ'առնուր եւ շարունակութիւնը չընդհատէր, որպէս զի ազգային երկարակեաց թերթերու նուաղ թիւն նուազագոյն չըլլայ:

Մոխի 38 տարուոյ բովանդակած ազգային ուսումնական նիւթերն կարելի չէ ամբողջապէս յառաջ բերել: Մատենախօսութիւնք, ժամանակակից ազգային լրագրոց առթիւ գրուածներ, թղթակցութիւններ՝ որոնք ոչ այնչափ ուսումնասիրութեամբ գրուած են, եւ այլ նոյնպիսիք հարկ է որ գուրս մնան: Սակայն պէտք ենք ըսել հոս՝ որ Մոխ 1870էն մանաւանդ 79էն ետեւ ազգային գրողներու գործին ըլլալով՝ կը բովանդակէ շատ բան, որ կարեւոր են ազգային պատմութիւն, հնագիտութիւն, տեղագրութիւն եւ այլն գրողներու: Մենք ի սկզբանէ մինչեւ 1886 լոյս տեսած յօդուածներն յառաջ կը բերենք: 86է ասդին անկարող եղանք ձեռք բերել:

Ազգային դաստիարակութեան վրայ, Մոխ, 1852, թ. 4—32:

Քննութիւն Սեբէոսի, թ. 13:

Պարսկաստանի հայազգի բնակչաց վրայ տեղեկութիւն, 53:

Ձեռագիրներու խուզարկութեան առաջարկութիւն մը եւ քանի մը հին ձեռագիրներու վրայ տեղեկութիւն, (կը յիշուին ձեռագ. Ս. Բարս. Յղգս. վեցօրէից [գրչ. ֆ. թ. 1187, շատ հետաքրքրական], Սամ. Աննեցւոյ ժամկգրութիւնք. [գրչ. ֆ. թ. 1187°], Խ. Աննձեւ. Մեկն. ժամակարգութեան, Մովս. Վ.ի Մեկն. Ս. Պտրգի., Բշժկրն. Ամիրտոլվաթի) 58—70 (կիսատ թողեալ):

Սերէոսի մասին, 61:

Սերէոսի նորագիւտ մատենին վրայ մինչեւ յայժմ երեւցած դատաքննութիւններուն վրայօք քանի մը խօսք, 64:

Լեւոն կարծեցեալ իշխան Հայաստանի, 198:

Պատկերք նահապետաց եւ թագաւորաց Հայոց Հայկազանց եւ Արշակունեաց, 251:

Պ. Շանշեանցի Եղիշէի ռուս թարգմանութեան առթիւ Դ. Մելիքեանի յօդուածոյն (ի ռուս կովկաս) հայ թարգմանութիւնը, 263—4:

Հայկական տեսարան յՕրթագիւղ, 265—273:

Հայաստանի բռնած տեղը աշխարհի պատմութեան մէջ, 276—278:

Բանասիրական (աշխարհաբարի մասին), 563—4:

Մ. Վ. Մուրատեանի տեղեկութիւնք Լեհահայոց մասին, 1516—7:

Փնջիկ ազգային պատմութեան Հայոց յետին ժամանակաց ի Ռուսաստան, 1518—41:

Ազգային պատմական տեղեկութիւնք քաղեալք ի Ֆիւրուհ իւլ Պօլտան անուն պատմութենէ Ապուլ Ապպաս Ահմէտ իմամի, 1542—77:

Տրանսիլուանիոյ Հայոց վրայ տեղեկութիւն, 1610, 11, 28:

Պարսկաստանի Հայոց թշուառ վիճակը, 1636:

Յովհ. Ալվազովսքի հայկաղն նկարիչ, 1641:

Դաւրէժի Հայոց վրայ խիստ կարեւոր տեղեկութիւնք, 1668—69, 1755:

Նոր-Ջուայու Հայոց վիճակը, 1677:

Մանաւոր տեղեկութիւնք ի վերայ Ներս. Ե. Կաթող. պատմեալք յականատես անձնէ ումեմնէ, 1694—1709:

Շուշէն գրուած նամակ մը, 1720—3:

Հնդկահայոց վրայ տխուր լուրեր, 1725:

Հայկական սեպագիրք ի Շիրակ, 1755:

Պուքրեշի Հայոց վրայ տեղեկութիւն, 1865։
Ռուսիոյ եւ Թիւրքիոյ Հայոց ուսումնական վիճակը, 1884—5։
Ամպերտամի Հայոց եկեղեցին, 1936։
Ասիական սահմանագլուխք եւ Օսմանեան Հայաստան, 1980—9։
Կովկասի Հայոց վրայ կարեւոր տեղեկութիւնք, 1991—5։
Հայկական հնութիւնք ի Բրիտանական թանգարանն Լոնտոնի, 2167։
Հայ ժողովուրդն (թրգմ. «Ընտէր Մակալին» ամսաթերթէն) 2283—4։
Վանայ ընջակայից ստորագրութիւն, 2321—23, 2340, 2426—7։
Թրգմ. Գր. Լէօհէրի «Հայք» յօդուածոյն ի լրագրին Abend-Post ի Վիեննա, 2322—30։
Տրապիզոնէ ի կարին, 2348։
Քարբերդէ յԵրիզա, 2372—3։
Ի-էքիլիսէյի վանքը, 2391—2։
Պարսկահայոց արդի վիճակը, 2405—34, 2666, 2747։
Լուսինեան իշխանք (թրգմ. ռուս. «Ա-ը» լրագրէ) 2414—5։
Յովհ. Վ. ի Տաղ Թռչնոց (պատառիկ) 2478—94։
Տեղեկագրութիւն Սոյ Աթոռոյն, 2499, 2500։
Մերսինէ ի Հալէպ, 2506—7։
Անտիոք եւ Հալէպ 2523—33։
Լատին արձանագրութիւն ի Խարբերդ, 2556։
Ռումանիոյ Հայք, 2558—9։
Լուսինեանք, 2611, 2751։
Ազգային ընկերութիւնք, 2618։
Տնտեսական վիճակ Հայաստանի հայ ժողովրդեան, 2625—2671։
Հայաստանի սովերը (ի սկզբանէ ցայսօր) 2631։
Ուղեւորութիւն ի կարնոյ մինչեւ Պայազիտ, 2634—6։
Տէրսիմ, 2638։
Ցեղակցութիւն Գերմանացւոց ընդ Հայս, 2641։
Քրդահայք, 2650։
Հետազօտութիւնք մի քանի բուսոց անուններու վրայ, 2654—67։

Վասպուրական, 2654։
Եկեղեաց գաւառ, 2736։
Հայք եւ Քուրդք, 2739, 2753։
Գրաբարի եւ աշխարհաբարի լեզուապայքարը (1881), 2798 — 2842։
Ցեղաբանութիւն Հայաստանի սահմանակից ժողովրդոց (Ուտէացիք) 2819 — 21։
Կեանք հայ գիւղացւոյն, 2830 — 1։
Լուրեր Ռումանիոյ Հայերէն, 2831, 2843։
Մելիտինէ, 2846 — 7։
Վիճակագիր Հայոց Ռումանիոյ, 2881, 2։
Արդանուչ, 2962, 3։
Նոր դրութիւն լեզուագիտական, 2991։
Նոր Ջուղայի այժմեան ազգային վիճակը, 2977։
Բաղէշ կամ Աղնուձոր, 2989։
Տոմար եւ թուականք Հայոց, 3043, 4։
Ակնուաց Ձոր կամ Կիւզել Տէրէ, 3048։
Հայերն ու Գնչուները, 3061։
Կաղզուան, 3061, 2, 3։
Նկարագրութիւն Հիւսիսային Հայաստանի, 3109—3129։
Ուղեւորութիւն Պոլսէն ի Հարաւային Ռուսաստան, 3146—55։
Պարտիզակ, 3159, 60։
Նկարագրութիւն Քրդահայաստանի, 3172, 3։
Նկարագրութիւն Հայաբնակ գաւառաց, 3183, 4, 7։
Հայ գաղթականութիւն ի Ռումանիա, 3269, 70։
Հայաստան եւ Հայք (Հեղինակ Պ. Յ. Ա. կաթողիկոս) 3337—79։
Ակնարկ մը Անւոյ եւ իւր գաղթականաց վրայ, 3345, 6։
Լեզուաքննական, Հրեշտակ, 3363, 4։ Ներսէս 3378։ — Դասուան, 3367։
Այցելութիւն մը ի կատուց անապատ, (Մուտք 1884 Օգոստ, — 1885 Յուլ.) երես, 250, 292։
Միացեալ Ընկերութեանց նշանակութիւնը գաւառաց մէջ եւ գաւառացւոց համար, եր. 383։
Հայք Յ Ամերիկա, 388։
Եփրատայ տելտան, 416։
Քանի մը խորհրդածութիւնք Հայոց հողային դրութեան վրայ, 455։

Կարնոյ տնտեսական վիճակը, 647։
Արաբկեր քաղաքը ի Ակն, 655, 870, 917։
Հանելուկք ի հայ գիւղօրէս, 709։
Խուլթիկ գիւղ. Ծննունդ եւ Մկրտութիւն, 734։
Տառապարձ եւ տառաձայն, 743։
Խուլթիկ գիւղ. Ամուսնութիւն. 851։ Զանազան սովորոյթք, 926։
Այցելական պտոյտ ի Հայոն Աղբակու, 939։
Պարսկաստանի Հայերի դպրոցական վիճակը, 959։
Տիգրանակերտ կամ Ամիդ, 967։
Խուլթիկ գիւղ. Տարեկան սովորոյթք, 1020։ Նախապաշարուձներ. 1094։
Ազգային նշխարներ (Գ. Վ. Սրուանձտեանց) 1156, 1178, 1207։
Երգ Մշեցւոց բարբառով "Գավռու կիտուն", առածներ, 1214։
Լրագիր եւ օրագրութիւն, (Մայիս 1885, Օգոստ. — 1886 Յուլ.) երես 75—772։
Տաղ Նախաշ Յովնաթանէ ասացեալ, 208։
Պատրանք, գաւռ. բանաստ. 256։
Տաղ ուրախութեան ի վերայ գինւոյ յԱշըգ Շիրինէ ասացեալ, 279։
Խրատ Յովն(հ°)անու Թուրկուրանցւոյ, 280։
Պարերգ գեղջկուհեաց, 304։
Տաղ Խաչատուրի ասացեալ ի վերայ ուրախութեան, 329։
Բառգիրքներու առթիւ, 339։
Ողբ մեռելի ի Նաղաշ Մկրտիչ եպս.է ասացեալ, 374։
Աննէձքաթուղթ եւ օրհնէնքաթուղթ Պարսկահայոց, 386։
Ծերունի Յարութիւնի պատմած հնքեաթը, 394։
Գաւառական առածներ եւ խօսակցութեան ձեւեր, 422։
Առածներ ի Ղուլթիկ գիւղ, 423, 450։
Ասացուած ի Բասէն, 424։
Երգ սիրոյ ասացեալ ի Յով. Թուրկուրանցւոյ, 469։
Տաղ գինւոյ յԱշըգ Սօղպաթէ ասացեալ, 492։
Ճակատագիր, 520։
Հառաչանք պանդխտին, 521։
Վանէն մինչեւ Պայազիտ, 546։

Բաղէշէն ի Պատուան, 606։
Թիֆլիս կէս դար յառաջ եւ այժմ, 610 — 677։
Տաղ սիրոյ Խաչատուրէ ասացեալ, 615։
1885 տարին Թուրքիոյ հայ գրականութեան համար, 628։
Պայազիտէն մինչեւ կարին, 664 — 708։
Ջրմօն, գաւռ. բանաստ. 687։
Տաղ վան ուրախութեան մարդկան յԱշըգ Սօղպաթէ, 715։
Սուգ եւ կոծ ի վերայ գիւղաքաղաքին Ագուլեաց որպիսի լինելն, 728։
Առածներ ի Լիզ գիւղ Պուլանըքի, 788։
Մեծ պահոց առաջին օրն ի Սղերդ, 799։
Վարդն ու Պլպուլը Աշըգ Շիրինի, 802։
Ճմշկածագ, 816։
Պարմանի աղկէկը, գաւռ. բանաստ. 851։
Տ. Ներս. Հայոց կաթղ. հանելուկք վան ուրախութեան մարդկան, 852։
Տեսութիւն մը Աղձնեաց նահանգին վրայ, 866։
Երգեր Ակնայ շրջակայից, 899։
Խաղասացութիւնք կալաֆկայի եւ Սիւրմէնիոյ բնակչաց, 947 — 994։
Ծոյլ տղուն հառաչանքը, գաւռ. բանաստ. 948։
Անտուան, 949։
Մշոյ Ս. կարապետի վանքը, 953։
Թամզարա, 976։
Պատուան, 988։
Ճանիկու հայ գիւղերու արդի վիճակը եւ նոր մարգարէուհիներ, 1078, 1085։
Ողբ ի վերայ Ուլախաց երկրի Հայերուն, ի թուխաթցի Մինաս սարկաւագէ ասացեալ, 1090 (1886 թ. 3836 — 7։)
Նիքսար եւ Հերէկ, 1091։

Մոռնի ներքին արժէքին վրայ խօսելու համար՝ պէտք է այլեւայլ շրջաններ զանազանել։ Ի սկզբանէ մինչեւ 1870 լոյս տեսած տարեշրջաններն գրեթէ միայն քաղաքական լրեւով լի են եւ ուրիշ նիւթերու՝ համեմատաբար հազիւ 5% տեղ տրուած է։ Ուսումնական յօդուածը-

ներ շատ քիչ են, ուր ընդհակառակն կրօնական
խնդիրները աւելի հետաքրքրած են խմբագրու-
թիւնն. ազգային կեանց հետքեր անցողակի եւ
միայն լրատուական ոճով յիշատակուած են,
իսկ ազգին ներքին կեանց զարգացման եւ տըն-
տեսական խնդիրները յուզելու պիտոյքն անգամ
չէ զգացուած. առանձնական գրողներ շատ ցան-
ցառ կ'երեւան եւ թարգմանական գրականու-
թիւնն միշտ տիրող է: Եւ այսպէս լրատուու-
թենէն եւ ընթերցանութեան նիւթ տալէ զատ
վախճան կամ ուղղութիւն մը չ'երեւար:

Իսկ 1870էն, բայց մանաւանդ 79էն մին-
չեւ 84 Մոսկուայ օրէօր զգալապէս զարգացած է,
այնպէս որ թերթն 79էն մինչեւ 84 իւր պայ-
ծառութեան գլխիվերին վրայ է: Այս միջոցին
թերթն հասարակաց գործի մ'եղած էր, ուր կը
տեսնուէին նոր գրիչներ, որոնք ուսումնական եւ
ընկերական խնդիրներ կը յարուցանեն եւ կողմն
ընդ կողման կը մաքառի: Այս միջոցին թերթն
ազգայնացուցած եւ զարգացուցած են գարա-
գաշեանցի եւ այլ դիւցանուն լեզուայուզից լե-
զուապայքարն, Տէրվիշեանի լեզուաքննական յօ-
դուածները, գրաբէր Ատոմի բանաստեղծական
գրուքիւնները, բայց մանաւանդ Բ. Քէչեանի՝
"Ս. Փրկչի Ազգային Հիւանդանոցի" պատմագրին
հասարակական կարեւոր եւ կենցաղագէտ յօ-
դուածները: Այս գրագէտին Ազգային տեսու-
թիւն, Շաբաթական եւ քաղաքական տեսու-

թիւն, Հայաստանի տնտեսական վիճակն եւ այլ նոյնպիսի գրութիւններն Մոսէսի սոյն միջոցի կատարելութեան կնիքը տուած են: Թղթակցութիւնք, զոր Մոսէս մինչեւ այս միջոցն գրեթէ չէր ունեցած, ընդարձակ ասպարէզ գտած են թերթին մէջ եւ ազգն՝ որ ի սիրտս, Մոսէսի միջնորդութեամբ իրարու ձեռք տուած է: Եւ այսպէս Կ. Ս. Իւթիւճեան 33 տարի անընդհատ աշխատութեամբ կարող եղած է թերթին վերջին տարիներն Մոսէսն կոստանդնուպոլսոյ ազգային թերթերու առաջինն ընել:

Մոսէսի համբաւագրութիւնն Ազե-ելէի անցնելէն ետեւ՝ այն է 1884էն մինչեւ մեր օրերը, թերթին նկարագիրը փոխուած է: Այնուհետեւ քաղաքական իբր լոկ տեսութիւն մը կ'երեւայ. ուսուցչական ինքնագիր եւ թարգմանական գրութիւններ, ազգային ժամանակակից խնդրոց վրայ տեսութիւններ թերթին գլխաւոր մասը կը կազմեն: Նորագոյն գրիչներու շնորհիւ կրնանք ըսել՝ որ Մոսէս այս միջոցին միշտ պայծառութեան մէջ մնաց եւ հասարակաց համակրութիւնն չկորսընցուց:

Հոս նկատի մի անգամ սա խորհրդածութիւնն ընել՝ որ մեր քաղաքական թերթերն իրենց միօրինակեալ նոյնութեան եւ մի անգամ սկսած ճամբուն մէջ յառաջադիմութիւն չցուցընելուն պատճառաւ՝ կարելի չէ երբեք բացարձակ լաւ եւ չինքեան զարգացեալ անուանել:

եթէ իրաւունք չունենանք հին թերթերէն շատ բան պահանջել, իրաւունք ունինք այժմու թերթերէն պահանջել, որոնք ահագին աղբիւր եւ օրինակ ունին իրենց առջեւ: Եւրոպիոյ քաղաքական թերթերն ուսումնական, առեւտրական, արուեստական, դրամական, ընտանեկան, թատրոնական եւայլն բաժիններ ունին, զորոնք առհասարակ ամէնքն իրենց հարկաւոր պիտոյք կը կարդան, թէեւ իրենց մէջ իւրաքանչիւր ճիւղերու համար մասնական թերթեր ալ ըլլան: Իսկ մեր քաղաքական թերթերն այս կէտերու համար բաժին չունին եւ յիշատակութիւնք շատ ցանցառ կ'ըլլան, ուր մեր ընթերցողներն աւելի պէտք ունին ասոնց, քանի որ այս մասերու նուիրուած թերթեր չունինք: Մեր քաղաքական թերթերն՝ ըստ մեզ՝ բազմակողմանի պէտք են ըլլալ, եւ այս մասին ինչպէս Մոսկո նոյնպէս այժմու թերթերն հիմնական նորոգութեան պէտք ունին:

27. ՆՈՅԵՄԲ ԱԳԱԻՆԻ

Շաբաթաթերթ, կ. Պոլիս. 1852—1853:
Խմբ. Գ. Մարկոսեան եւ Մ. Ապօհան:
Տպ. Յ. Միհրևտխեան:

Խարձրագոյն դրան թարգմանչաց սենեկի անդամներէն՝ Գրիգոր Մարկոսեան եւ Սահակ Ապօհան 1851 Դեկտ. 20ին յայտարարութիւն մը հրատարակեցին, որուն մէջ լրագրութեան

օգուտներն յառաջ բերելով կը ծանուցանեն՝ թէ Նոյեան Աղաւնի անուամբ քաղաքական շաբաթաթերթ մը պիտի սկսին հրատարակել: Յաջորդ տարւոյ Փետր. 28 ին նոյն թերթին առաջին թիւն լոյս տեսաւ այս անուամբ՝ Նոյեան Աղաւնի, ընթերցիք քաղաքական, ազգային, բանասիրական եւ տնտեսական:

Նոյեան Աղաւնւոյ դիւրքն էր՝ միաձայն եռիչեան ամբողջ թերթ մը, բովանդակութիւնը՝ քաղաքական ներքին եւ արտաքին լուրեր, ազգային եւ զանազան լուրեր, եւ ինչ ինչ ազգային գրական եւ հնախօսական յօդուածներ: Բաժանորդագինն էր 120 դրշ.: Ի սկզբան կը տպուէր Յովհ. Մուհէնտիսեանի տպարանն, 1852 Սեպտ.ին սեպհական տպարան ունեցաւ "Տպարան Նոյեան Աղաւնւոյ" անուամբ, եւ թերթին դիւրքն աւելի մեծցուեցաւ եւ եղաւ քառիչեան: Բ. Տարւոյ սկիզբն՝ 1853 Մարտ 14, թերթին սեպհական տպարանը փակուած կը գտնենք, եւ այնուհետեւ թերթը կը տպուէր "ի տպարանի Արապեանց", ուր եւ մնաց մինչեւ իւր մահը:

Որչափ ալ խմբագիրք ի սկզբան ծանուցած էին՝ որ թերթին հրատարակութիւնն պարզապէս ազգին ծառայելու համար է եւ առանց դրամական շահի ակնկալութեան երեք տարի անընդհատ պիտի շարունակուի, սակայն շուտով հիւծեցաւ եւ չկրցաւ Բ. Տարին բոլորել: Վերջին թիւն (74) 1853 Օգոստ. 8 ին հրատարակեցաւ:

նոյն տարուդ Սեպտ.ին իբրեւ վերջաբան՝ ցայտարարութիւն մը հրատարակեցաւ, որուն մէջ խմբագիրք կը ծանուցանէին հասարակութեան՝ թէ "երբոր տեսանք որ մեր 'ի սէր ազգիս յանձնառու եղած ծանր եւ անշահախնդիր աշխատութիւննիս այսպէս օրէօր կը դառնանար եւ թանկագին ժամանակնուս կորուստը (՛) եւ մեր քաշած անհանգստութիւնները պարապը ելլելէն զատ՝ անոնցմէ աւելի նիւթական կորուստներ ալ ընելու սկսանք (ինչու որ նոյեան Աղաւնւոյ ընթերցողներէն շատերը ստորագրութեանց գիները չէին վճարեր) այն ժամանակ աւելի ընտիր համարեցինք շաբաթագրիս հրատարակումը մեր յօժար եւ ազատ կամքը առ այժմ դադրեցընել, քան թէ առաջադրուած եռամեայ պայմանաժամը լրացընելու աշխատելով՝ մեր վնասները ծանրացընել:" Եւ այսպէս նոյեան Աղաւնի տրժդոհ իւր գոյութեան վրայ՝ վճարող բաժանորդներն բերաւ յանձնեց նորածին Մասեաց, "եւ ոչ եւս յաւելաւ գառնալ:"

Նոյեան Աղաւնւոյ ազգային կարեւոր նիւթերն են՝

Վիճակագրութիւն Կ. Պոլսոյ ազգային վարժարանաց, 1852, թ. 9—30:

Ի վերայ պատմութեանն Սեբէոսի (ընդդէմ յօդուածոյն Մասեաց, 1852, թ. 13) թ. 15, Յաւելծ.:

Հին աւանդութիւնք Հայոց զոր մինչեւ ցայժմ ի տեղիս տեղիս պահեն. թ. 29:

Մաան ինչ Մ. կաղանկատացւոյ, թ. 36, 37:

Վիճակագրութիւն Կովկասի հայաբնակ գաւառաց, թ. 37, 58:

Եկեղեցական երգք, թ. 38։

Տորագրութիւն Խարբերդի հայ ժողովրդեան, թ. 46—49։

Սխալ տպագրութիւն Սեբէոսի (տպ. 1851,) անհամաձայն ընդ բնագրին եղելոյ ՅԱթոռն Էջմիածնի, թ. 52։

Վ. Լանկլուայի ուղեւորութիւն ի Կիլիկիա, թ. 58։

Տորագրութիւն եկեղեցւոյն Հայոց Կարնոյ քաղաքի, թ. 66, 67։

Նոյեան Աղանդոյ քաղաքական լրերն աւելի ընդարձակ են, եւ պաշտօնական աղբիւրներէ առնլուն՝ աւելի ստոյգ։ Սեպհական ուղղութիւն մը կամ նման լրագիրներէն զատ յատկութիւն մը կամ առաւելութիւն սպասել բնականապէս աւելորդ է։

28. ԱԲՓԻ ԱԲԱԲԱՏԵԱՆ

Ամսաթերթ, Զմիւռնիա, 1853—1856։

Խմբ. եւ Տպ. Տհոհեան Եղբարք։

Տր. Բարսեղ Քրթիկեան ի Կոստանդնուպոլիս 1853 ի սկիզբն լրագրաց մէջ Յայտարարութիւն մը հրատարակեց՝ որ Ափո անուամբ ամսաթերթի մը հրատարակութեան պիտի ձեռնակէ, որ պիտի ունենայ պատմական, բանասիրական, բնագիտական եւ բժշկական մասեր[1]։ Սոյն թերթն բժշկական մասին կոչմանէ առաջին հրատարակութիւնը պիտի ըլլար յայգիս։ Սակայն այս հրատարակութիւնն, որչափ գիտենք, լոյս չկրցաւ տեսնել։

---

[1] Արեւելեայ, 1852, թ. 424։

Նոյն միջոցին Տէտէեան Եղբարք ի Զմիւռնիա ւեպհական տպարան բանալով՝ սկսան այլեւայլ լեզուներէ թարգմանութիւններ հրատարակել, թէպէտ թարգմանելի գործոց ընտրութեան մէջ պէտք եղած զգուշութիւնը կը պակսէր: Հրատարակուեցան նաեւ քանի մը պարբերական թերթեր Տէտէեան Եղբարց տպարանէն: Նոյն տպարանէն 1853 Մայիս 2ին Յայտարարութիւն մը հրատարակեցաւ, որ նոր ամսաթերթի մը մօտաւոր ծննդեան լուրը կը բերէր: Նոյն տարին Յուլիս 1ին լոյս տեսաւ ամսաթերթին առաջին թիւն, այս անուամբ՝ *Արմի Արտասեան*, օրագիր քաղաքական, պզտիկ, ուսումնական եւ փոփոխական: Դիրքն էր ութածալ երկիջեան, տպագրութիւնը խեղճ, գինը՝ 55 զրշ.: Թերթն երկու մաս ունէր. մէկ մասն ժամանակակից ազգային ամսաթերթերու նման՝ այլեւայլ ուսումնական, տնտեսական եւ գիտնական մանր յօդուածոց թարգմանութիւններ եւ ոտանաւորներ կը բովանդակէր, իսկ երկրորդ մեծագոյն մասն էր քանի մը եւրոպական եւ արեւելեան հեղինակութիւններու (Մոլիէր, Շէքսփիր, Օսմանեան պատմ., Հազարումէկ գիշերներ,) թարգմանութիւններ, որ թերթ թերթ ամէն մէկ թուոյն հետ կը տրուէր:

Առաջին եւ երկրորդ տարին առանց փոփոխութեան եւ յառաջադիմութեան անընդհատ շարունակեցաւ: Երրորդ տարին հասաւ մինչեւ

7ր թիւ, եւ որչափ գիտենք սոյն թուով՝ այն է 1856 Յունուար, ի սպառ դադրեցաւ:

Ազգային նիւթոց մէջէն կրնայ յիշուիլ՝ Ազգային յիշատակարան (կէլիպօլիի Հայ գաղթականութեան պատմութիւնը) 1854, թ, 8, 10. 1855, թ. 10: Ապացոյց Հայոց աստուածպաշտութեան առաջնութեան, 1854, թ. 12, 1, 2:

Աւելի Աբգարեանի ինչպէս առաջին մասն՝ նոյնպէս երկրորդն տկար ուժով ողորմելի արդիւնք մըն էր:

29. ԹՈՒԹԱԿ ՀԱՅԿԱԶԵՆ

Ամսաթերթ, Զմիւռնիա, 1854—1855:

Խմբ. Տ. Վրթանէս: Տպ. "Թուխթակի Հայկազեան":

Պարտս վերջին կիսուն սկիզբն Զմիւռնիոյ ազգայնոց մամուլը մեծ գործունէութիւն կը ընար ցուցընել. բայց խոստովանելու է՝ որ մտաց դրութեան արժանի հրատարակութիւն մը չէ տուած այն ժամանակի մամուլն:

Այս անգոյն հրատարակութեանց ներկայացուցիչ կրնայ անուանուիլ Թուխթակ Հայկազեան[1], օրաթերթ քաղաքական, բանաւէրական եւ առաջնական անուն թերթն, զոր կը հրատարակէր

---

[1] Ձայն է Հայկեան թուոյ երկշաբաթաթերթն, որ 1852ի սկիզբն պիտի հրատարակուէր Կ. Պոլիս Միջափուղի "Վերածնութեան Թանգարանի" անդամոց կողմանէ, բայց միայն Յայտարարութիւնը կրցաւ լոյս տեսնել եւ նուն թերթն յարգանդի վախճանեցաւ: Տես Արշալոյս, 852. թ. 409:

Տ. Վրթանէս[1] ի Զմիւռնիա սեպհական տպարանէն: Ասոր գիրքն էր փոքր ուրուագիծ մը, (16 երես) տպագրութիւնն ու բովանդակութիւնը (բանաստեղծութիւններ, ուսումնական մանրիկ յօդուածներ) յետին աստիճանի, այնպէս որ թերթին եւ ոչ առանձինն յիշատակութեան արժանի կրնայ համարուիլ: Անշուշտ այս է պատճառն՝ որ ազգային լրագրաց մէջ հետքն անգամ չի գտնուիր, եւ կ'երեւայ թէ Բ. Տարսոյ (1855) ընթացքին միայն տպուած է մեր լրագրութեան այս գաճաճը:

39. ԸՆՏԱՆԻ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ

Ամսաթերթ, կ. Պոլիս, 1854—1855:

Խմբ. եւ Տպ. Ազգասիրական Ընկերութեան:

Ընչաւէտ ընկերութիւնք կը բազմանային ի Պոլիս, նոյնչափ լրագրութիւնն ալ աճում

---

[1] Վերջերս մեր ձեռքն անցաւ Մարտի 1884 թ. 3731ն, որուն մէջ Մ. Ն. Նորիկեան հրատարակած է ի սկզբանէ մինչեւ այն աւուրն հրատարակեալ հայ լրագրաց անուանական ցուցակը, բաւական խնամով յօրինուած, բայց ունի նաեւ շատ անճշդութիւններ: Թարգման Հայկազեանի խմբագրին անունն իրմէ կ'առնունք, թէեւ մեր ձեռքն եղող Բ. Տարսոյ թ. 3 եւ 5ի մէջ նոյն անունը չենք գտներ: Կայ Փարիզ ազգային լրագրոյ 1863, թ. 96 եւ 97ի մէջ ազգային լրագրաց ցուցակ մը. գժբախտաբար նոյն թուերն մեր առջեւ չեն: Նոյնպէս կայ շատ համառօտ ցուցակ մը պէֆոեան թարգմանի 1863ի առաջին թուոյն մէջ:

Այս երեքէն աւելի նշանաւոր է Ա. Երիցեանցի Արեւելեան (1882, թ. 21, 22) մէջ գրած "Հայ պարբերական հրատարակութիւնները,, վերնագրով հմտալից "պատմական տեսութիւն,,, որ իւր համառօտութեանը մէջ՝ ամբողջական եւ բաւական ճշգրիտ ծրագիր մըն է հայ լրագրութեան պատմութեան:

կ՚առնուր: Մեզի ծանօթ չէ Ազգասիրական ընկերութեան վախճանն, բայց ունինք մեր ձեռքն թերթ մը, որ սոյն ընկերութենէ հաստատուած է: Առաջին անգամ է որ իմաստասիրութիւնն 1854ին մեր մէջ յատկապէս ներկայացուցիչ ունեցաւ:

Ազգասիրական ընկերութեան խմբագրութեամբ, եւ հրատարակութեամբ Վ. Սօֆեաեանի 1854 Ապրիլ 1ին հրատարակեցաւ *Ընտանի իմաստասիր*, օրագիր քաղցկան եւ տոպեռաֆրական կրթութեան անուամբ ամսաթերթ մը: Նիւթն վսեմ, ձեռնարկուն ընկերութիւն մը, սակայն ոչ խմբագրութիւնն այնչափ յաջող կըրնայ ըսուիլ, եւ ոչ ալ նիւթն ժամանակին ընթերցողաց յարմար:

Ընդանէ նմասպասէին դիրքն էր մեծ ուժաձալ ամբողջ թերթ մը, (16 երես) երկիշեան: Նիւթն էր գրեթէ զուտ փիլիսոփայական. այսպէս 2ր եւ 3ր թուերու մէջ կը գտնենք՝ "Բարոյական իմաստասիրութիւն, երջանիկ ընտանիք մը, Դաստիարակութիւն, Շէքսփիր, Մարիամ Մագաւրի, Տնտեսական գիտութիւն„ եւ այլն յօդուածներն:

Թէ երբ դադրած է՝ չենք գտներ տեղ մը յիշատակուած. բայց կրնանք ամենայն ապահովութեամբ ըսել՝ որ տարին հազիւ թէ լրացուցած է:

31. ԱՍՏՂԻԿ ԱԲԵԼԵԱՆ

Ամսաթերթ, կ. Պոլիս, 1855—1856:
Խմբ. Մեսրոպեան Ընկերութիւն:
Տպ. Յ. Միհրևտխեան:

Մեսրոպեան Ընկերութիւնն, որ 1854ին ի կ. Պոլիս հաստատուած էր, նպատակ ունէր "թէ բանաստեղծական եւ թէ զանազան տեսակ լեզուներէ թարգմանուած գրքեր ու տետրակներ տպել:" Այս ընկերութեան մի միակ հրատարակութիւնն եղաւ Աստղիկ Արեւելեան, օրաթերթ քաղաքական, բանաստեղծական, պանդխտական եւ բնական անուն ամսաթերթին, որ 1855ին Յունուար 1ին հրատարակեցաւ:

Ասիկայ թէ բովանդակութեամբն եւ թէ դրիւքն բոլորապէս Ս. Սահակեանի նման էր. տպագրութիւնը մաքուր եւ իւր նման հրատարակութեանց մէջ լաւագոյնն էր:

Ազգային յօդուածներն են՝

Արարատ լեռան վրայ, 1855, թ. 1:
Թումայ Թ. Երեւելի Անգղիացւոյն Հայաստան ըրած ճանապարհորդութիւնը, թ. 23:
Ռամկական երգ ("Ասում ես դիմացիր, ինց դիմանամ...") թ. 2:
Պոլսեցւոց հայախօս առածները, թ. 4—11:
Համառօտ պատմութիւն... Տ. Տ. Թորոսի Սրբ. Կաթողիկոսի... Կիլիկիոյ, որ ի թուին ՌՃՉ, յԱպր. 29, թ. 5:

Աստղիկ Արեւելեան՝ որչափ գիտենք, տարի մ'ամբողջ հրատարակուած է:

32. ՄԱՍԵՆԱՑ ԱԳԱՒՆԻ

Ամսաթերթ, Փարիզ, 1855—1865:
Խմբ. Այվազովսքի եւ Գալֆայեան վ.ք:
Տպ. վ. Ռէմքէ եւայլն:

Ինչպէս ազգային գաղթականութեան պատմութիւնն, նոյնպէս մեր լրագրութեան պատմութիւնն ղմեզ մերթ այս եւ մերթ այն երկիր ու քաղաք կը տանի, եւ կը ցուցընէ՝ որ հայ ազգն գրեթէ ամէն նշանաւոր քաղաքներ ինչպէս գաղթականութիւն մը, նոյնպէս մամուլ մը հաստատել փորձած է: Եւ կրնանք ըսել՝ որ իրեն հասատ եւ նաեւ իրմէ մեծ ազգաց քով՝ մամլոյ այսչափ տարածութիւն չենք տեսներ:

Համբաւաւորն Փարիզ մեզի ջրոս ազգային թերթ տուած է: Առաջին անգամ 1855ին Յունուարին Այվազովսքի եւ Գալֆայեան վարդապետներն ժամանակին եւ պարագայից բերմամբ՝ պատկերազարդ ամսաթերթ մը հաստատեցին ի Փարիզ իբրեւ սեպհական գործի, որոյ անունն էր՝ *Մասեաց Աղաւնի*, Ա-եաոքէբ Հայոսանէայց: Թերթն 1859ին Թէոդոսիա փոխադրուելէն ետեւ՝ վերջին յաւելուածն Օխոձան Հայոսանէայցի փոխուեցաւ:

Ասոր դիրքն են մեծ քառածալ, երկիջեան 12—14 թուղթ: Ի սկզբանէ մինչեւ 1858ի վերջն ամսաթերթ էր եւ կը տպագրուէր Փարիզ, Ս. Տարին մինչեւ 5ր թիւ Ռէմքէի տպա-

րանն, 6՛է սկսեալ մինչեւ Բ. Տարւոյ վերջը վալտէրի, Գ. Տարին վալտէրի եւ Մէյէրի, Դ. Տարին դարձեալ վալտէրի տպարանն, բայց միշտ ճանիկ Ըրամեանի տառերովը: 1859ին Թերթն իւր խմբագրաց հետ Ռուսիոյ Թէոդոսիա քաղաքը փոխադրուելով՝ Ե. Տարին՝ 1860ին Խաչիպեան Ուսումնարանի տպարանը կը տպուէր երեք զատ զատ հրատարակութեամբ. այն է՝ հայերէն, ռուսերէն եւ հայերէն-ռուսերէն: Հոս այսպէս շարունակեցաւ մինչեւ 1865, երբ բոլորովին դադրեցաւ:

Թերթն ինչպէս 1860էն ետքն, նոյնպէս ի սկզբանէ մինչեւ 1859 կը հրատարակուէր երկու լեզուաւ, այն է՝ հայերէն-գաղղիերէն: "Հայերենով մերազնեայց մէջ պիտի տարածուին, կը գրուէր Թ. 1ին մէջ, Եւրոպացւոց քաղաքականութեան հաստատուն հիմունքը, այսինքն ուղիղ բարոյական, հարկաւոր տեղեկութիւնք եւ մարդկային կենաց եւ հանգստեան դիւրութիւն տուող արհեստք եւ ճարտարութիւնք, գաղղիարէն գրուած մասովն ալ պիտի աշխատուի որ օտարազգիները կարենան հայոց հին եւ նոր պարծանացը խելամուտ ըլլալ եւ ըստ այնմ մտադրութիւն ընել այս պատուական ազգին:" Այս էր Թերթին իրեն գծած սահմանն, եւ այս՝ ուղղութիւնն. բայց թէ ատոր համաձայն է՝ մենք չենք կրնար հաստատել:

Սոյն ուրուշման համեմատ՝ ամէն կարգի նիւ-

Թերէ Թարգմանական յօդուածներ Թերթին գլխաւոր բովանդակութիւնն էր: Կը գրուէր նաեւ ժամանակին ազգային խնդրոց վրայ, եւ ինչ ինչ ազգային ուսումնական յօդուածներ, զոր հոս յառաջ կը բերենք:

Լեւոն Զ. վերջին Թագաւոր Հայոց, Մուրճ Ազդ, 1855, Թ. 1, 2, 3, 4. 1856, 5, 6.

Հայկազունք ժԹ. դարուս, (Տիւլորիէ), Թ. 2, 3, 4, 6, 8, 10, 1856, 4, 7, 10, 11:

Աշխարհաբառ լեզուն մաքրելու եւ գեղեցկացնելու վրայ, 3, 6. 1856, Թ. 2, 8. 1861, 12:

Սամուէլ Մուրատ եւ վարժարան նորա, 4. 1856, 5:

Դրամագիտութիւն Հայոց ի միջին դարու (վ. Լանկլուայի), 4:

Առաջարկութիւն Հռովմէական Հայ ժողովրդէն գաղթական տանելու ի Ճէզայիր, 5, 6, 7, 8. 1856, Թ. 1:

Տարսոն Կիլիկեցւոց, 5, 9:

Սիս, 1856, Թ. 1, 6, 8:

Հայոց ազգին ընկերական վիճակն ի Մոլտավիա, Թ. 3:

Թուղթ ի դիւանէ կաթողիկոսարանին Սսոյ, Թ. 3:

Պատմական մատենադարան ազգին Հայոց, 3, 4:

Միրզայեան Մանուկ պէյ, 4:

Թուղթ Աղեքս. կաթղ. ի տո կղեմէս ԺԱ. 5:

Հայք ի Ռուսաստան, 5:

Անուն, մականուն եւ պատուանուն ազգային, 6, 8, 12:

Տորոս լեռան Հայ ժողովուրդները, 617:

Պատմական նկարագիր Լազարեան Ճեմարանի, 8:

Տեղեկութիւն Պարսկաստանի Հայոց վրայ, 9:

Մատենագրութիւն Հայոց, 9:

Սպեր եւ Բագրատունիք, 10, 11:

Հայկազունք Կովկաս լերանց, 12:

Նիկոլ Եպիսկ. 1857, Թ. 1, 3, 4:

Ճանապարհորդութիւն յԱնի, 1, 4, 6, 7, 12:

Համառօտ տեղեկութիւն Մոլտավիոյ Հայկազանց վրայ, 5:

Վարք գերահռչակ Հայկազանց Լեհաստանի, 8։
Մոլտաւիոյ Հայկազանց իրաւունքները, 12։
Ապրոյեան Աբրահամ Աղա, 10։
Ուղեւորութիւն Փարիզէ ի Կ. Պոլիս, 1858, 3—7։
Ի վերայ Ազատ անուն քաղաքին, որոյ աւերակն տեսանի ի Գելարքունիս, 1858, թ. 3։
Տէր եւ Աղա բառերուն գործածութեանը վրայ, 4։
Հայկաւանի նորագիւտ հնութիւնները, 5։
Անցք եւ ստորագրութիւն քաղաքին Գանձակայ, 6, 10։
Աւերակք մայրաքաղաքին Անւոյ, 8։
Հայք Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի, 12։
Ղուկաս ապաշխարող Հայկն, 1861, 5։
Նորագիւտ նշխարք նախնեացն մատենագրութեան, (Հարցումն Արձանայ եւ. պատասխանի Եղնկայ կողբացւոյ), 11։
Տաճկաստանի աշխարհաբառի մէջի նէ, նէդ եւ նէն մասնիկներուն վրայ։ Մի մասնական անունին սխալ եւ ուղիղ գործածութիւնը, 13։
Գեղարդայ վանք, 14։

Եթէ Մասեաց Աղաւնւոյն ամբողջ շրջաններն ի միասին նկատենք, կը ստիպուինք ըսել՝ որ թէ բովանդակութեանն եւ թէ յօդուածոց ներքին արժէքին կողմանէ շատ տկար է, եւ ընդհանրապէս աննպատակ եւ պատահական յօդուածոց ժողովածոյ մըն է։ Իսկ ի թէոդոսիա հրատարակեալ մանաւանդ վերջին շրջանները՝ մեծաւ մասամբ թարգմանական եւ ինքնագիր ոտանաւորներու հրատարակութիւն մըն է, եւ ոչինչ աւելի։

33. ԱԻԵՏԱԲԵՐ

Երկշաբաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1855—1890։
Խմբ. Յովհաննէս Միսիոնարք։
Տպր. Ձըրճիլի, եւն։

Ամերիկացի բողոքականաց 1839ին ի Զմիւռնիա հաստատած Ընտմարան պէտքէ ետոյ ամսաթերթին 1854ին ի Կ. Պոլիս փոխադրուելով՝ յաջորդ 1855 տարին դիւքն ու անունը փոխեց, եւ անուանեցաւ Առաւօտեր[1] Ըրեմտան պէտքէ ետոյ, որ յաւելուածն յետոյ մէկդի թողուեցաւ։

Ա–ենոքեբէի առաջին թիւն լոյս տեսաւ 1855 Յնր. 3ին Ձըրճիլի տպարանն, որմէ փոխադրուեցաւ յետոյ Արամեան, եւ ասկէ պէյաճեան տպարանն, եւ վերջնոյս քով կը ճնայ ցայսօր։ Թերթն ի սկզբանէ մինչեւ 1861 երկշաբաթաթերթ էր, ասկէ ետեւ ամսաթերթ՝ երկու թուղթ, որ 1864ին քառածալ (4 թուղթ) դիւք առաւ։ 1877ին արդէն շաբաթաթերթ էր, որ ձեւով կը հրատարակուի մինչեւ ցայսօր։ 1872–էն սկսեալ խմբագրութիւնը կը հրատարակէր բաց ի գլխաւոր թերթէն՝ երկու պատկերազարդ ամսաթերթ (2 թուղթ) հայերէն եւ հայատառ տաճկերէն լեզուներով, որոց անունն է՝ Առաւտեր պէյոց համար։

---

[1] Տես էջ 40։

Ա-ԵՓՓԵԷԻՆ ԻՆՉՊԷՍ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՆՈՅՆՊԷՍ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ ՆոյՆ Է Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ՄԻՆՉԵՒ ցայսօր: ԹԵՐԹՆ ԻՐՐԵՒ Հայ ԲՈՂՔԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ գործի՝ Նպատակ ունի ԲՈՂՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՏԱՐԱԾԵԼ ԵՒ ԱրծարծԵԼ, ուստի ԵՒ Իր ՈՒՂՂՈՒԹԵԱՆ ԿԷՏԸ ԿրօՆԱԿԱՆ Է: Ա.ՅՍՆպատակաւ ԹԵՐԹԸՆԱԽապատուՈՒԹԻՒՆ կու տայ Միշտ ԿրօՆԱԿԱՆ-ՎԱՐԴապետականՆիւԹԵրու, իսկ ԿրօՆԱԿԱՆ-ՎԻճԱԿԱՆ ՅօդուածՆԵր ՄիայՆ պատահական ԵՆ: Ա.ուանձինՆ ՄտադրուԹիւՆ կ'ԸլլուԻ ՆաԵ գիտՆական՝ ԵՒ աւելի աշխարհագրական ԵՒ բՆապատմական ՅօդուածՆԵրու, որոնք ամէնքն ԱՆգլիական ԹԵրԹԵրէ ԹարգմանուԹիւՆք ԵՆ: ՎԵրջին ժամանակներս ՆաԵ քաղաքական բաժին մը տրուեցաւ ԹԵրԹին, որ ամբողջական լրատու մըն է շաբաթական քաղաքական դէպքերու:

Ա-ԵՓՓԵԷԻՆ ցայսօր վարած կեանքը նկատելով՝ պէտք է ըսել՝ որ այս ԹԵրԹը ԹԷեւ ՀայԵրէՆ լեզուաւ է, բայց ազգային չէ: Իրեն Համար ազգին ոչ անցեալն ԵՒ ոչ ներկայն հետաքրքրական է, ազգին ոչ ցաւն ԵՒ ոչ ուրախուԹիւՆն: Իբրեւ զգայուԹեՆէ զուրկ ԹԵրԹ մը կը գրէ՝ ինչ որ կը գրէր 50 տարիէ վեր:

34. ԸՐԹՈՒԻ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

Ամսաթերթ, կ. Պոլիս, 1855—1863։
Խմբ. Մկրտ. վ. Խրիմեան։
Տպր. Արապեան եղբ։

Ընչաւի օգտակար եւ կարեւոր, նոյնչափ դժուարին գործ էր ազգին բնաշխարհին մէջ թերթ մը հրատարակել, քանի որ ամէն նեւթական միջոց ու դիւրութիւն կը պակսէր։

Եւ ահա Մկրտիչ վ. Խրիմեան ի վան՝ բնիկ գիւղացի ժողովրդեան պիտոյքն լաւ ըմբռնած՝ կը համարձակի ձեռնարկել այս գործոյն։ Տեղական լրագրոյ մ'անհրաժեշտ մնամուլը ձեռք բերելու համար՝ խմբագիրը կը դիմէ Կ. Պոլիս, եւ հոն այս նպատակաւ Արապեան տպարանին մէջ 1855 Յունիսին կը հրատարակէ Արձագ-ի վաստակաւոր անուամբ քառածալ ամսաթերթ մը (16 երես), որ ըստ ինքեան "Թուղթակալ հայրենասէր թեւօք Արծրունի գահէն իվանտոսի՝" պիտի սլանար ուրիշ երկիրներ։

Բոլորքեալ սրտէ խմբագրուած թերթին ջրոս Թուերն կը յաջողին համոզել կարող ազգայիններն, եւ Արձագ-ի վաստակաւոր 5ր թիւն (Հոկտ.) լոյս կը տեսնէ թերթին սեպհական տպարանին մէջ, որ առ ժամանակ մի հաստատուած էր Յուսկիւտար Կ. Պոլսոյ։

Խմբագրին դիտաւորութիւնը չէր թերթ մը հրատարակած ըլլալ, այլ ինչպէս 5ր թուոյն

մէջ կ'ըսէ, համոզուած թէ "անհրաժեշտ պարտք է բոլոր քաղաքացի իշխանաց, որոնք կարող եւ ձեռնհաս են՝ բարիք ընելու համազգի դիւղացւոց կրթութեան համար ըստ ամենայնի հոգ տանիլ, վան գի գպրոց, ուսումն, վարժապետ, ազգասիրութիւն միայն քաղաքացւոց համար չէ", իւր մի միայն փափաքն էր "հայրենակից գիւղաբնակ եղբարց լուսաւորութեան համար" աշխատիլ:

Այս ջերմ անձուկն չթողուց որ Աբծո-է վաղապետական մնայ ընդ երկար յեսակիւտար: Թերթին Ա. Տարին ամբողջ (մինչեւ 1856 Ապր.-Մայիս) իսկիւտար հրատարակուելէն ետեւ՝ Ե. Տարւոյ առաջին թիւն 1858 Յնր.ին լոյս տեսաւ բնաշխարհի կենդրոններէն միոյն մէջ՝ ի վանտոսպ, "ի տպարանի վաղապետական Աբծո-ոյն ի վարագ": Այս տեղ առաջին երկու տարիներն (1858—9) անընդհատ շարունակեցաւ թերթն: 1860ին խմբագիրն ուղեւորի, կամ ինչպէս ինք կ'ըսէ "պանդխտի" գաւազանն ի ձեռին՝ ստիպեցաւ ընդհատել թերթին հրատարակութիւնն եւ մեկնիլ: Յաջորդ տարին Օգոստոսին կարող եղաւ թերթին Դ. Տարին հրատարակել: Ե. Տարին՝ որ 1862ի վերջերն սկսաւ, չկրցաւ բոլորիլ: 1863ի սկիզբը՝ խմբագրին կրօնակիցներն "Անհաճոյ գայ միւս թարգմանն" աղաղակը փակեց տպարանն[1] եւ Աբծո-է վաղապետական լուեց ընդմիշտ: Բարեբախտաբար քիչ ետքն իւր սակաւ-

[1] Մեղու, 1863, թ. 203:

ակեաց "ձագուկն„ Լ-ոտ-ը Ար-ե-էկ Տ-ը-ն-ոյ պահեց առ ժամանակ մի անոր յիշատակն:

Ար-ե-է վ-ոտ-ը-ան-ի բուվանդակութիւնը կարելի է ըսել՝ զուտ ազգային էր. այն է՝ ճառասացութիւններ, ազգասիրական ըղձեր ու հառաչանքներ բանաստեղծական ձեւերու տակ, տեղագրական եւ պատմական ոչ այնչափ ուսումնասիրուած յօդուածներ: Ասոնց մէջէն յիշատակութեան արժանի կը համարինք հետեւեալները:

Ճանապարհորդութիւն ի Սիս, 1855, Թ. 3—5:

Ողբ ի վերայ մեծի քաղաքին Սոյ, հանեալ ի հին ձեռագիր յիշատակարանաց, Թ. 5:

Մայրաքաղաք մենաստանաց Վարագ, 1858 Թ. 1—5:

Վան կամ Շամիրամակերտ, 7—9:

Վիճակագրութիւն Վանայ կուսակալութեան, 11—12:

Արտամետ գիւղ, 1859, Թ. 1:

Ս. Խաչի վանք, կենդանանց եւ կուռուպաշ գիւղեր, 4:

Կենդանանց գիւղի գրչագիր աւետարանի վերջաբանութիւն, 4:

Կարմրաւոր Ս. Աստուածածնի վանք եւ Շուշանայ գիւղ, 6:

Վերջաբանութիւն Սալնապատու վանից գրչագիր աւետարանին, 7:

Յաղագս արշաւանաց եւ մեծի պատերազմին Թահմազղուլի խանին ընդ Օսմանցիս, որ ի դաշտին Եղիվարդու, հանեալ ի գրոց Աբրահամու Կաթուղիկոսի Կ-ի, 7:

Ջորոյ վանք, 8:

Յիշատակարան Լամգկերտ գիւղի հին գրչագիր ճաշոցին, 8:

Շահպաղ գիւղի գրչագիր Մաշտոցի վերջաբանութիւն. վասն օգտելոյ ի կեանս ի սրբոյ պատարագէն եւ ի սիրոյ. (հանեալ ի թարգմանութեանց Տ. Ներս. Լամբրոնացւոյ,) 8:

Լէկք կամ Լիզկ գիւղ, 9։
Էրեւան քաղաք, 1861, թ. 1։
Վանեցւոց քանի մի առածներ, 1։
Գերեզման Արծրունեաց Սենեքերիմ թագաւորին, 2։
Տփխիս քաղաք, 3—4։
Շինական Հայոց կեանք ի Հայաստան, 1862—3 թ. 3։
Սիւնեաց աշխարհ եւ Շուշի քաղաք, 4։
Բաղէշ, 5։

Խրիմեան, Արուանձտեան եւ Րաֆֆի՝ (այն ժամանակի Յակովբ Միրզայեան Մէլիք-Յակովբեան վարժապետն) այս երեքնուկն թերթին շունչն ու ոգին էր, երեքն ալ նոյն ոգւով տոգորեալ։

Պէտք է ըսել՝ որ ոչ միայն ալ յիշեցեալ երեքն էր թերթին իւր վեմ կոչումն՝ տեղացի ժողովրդեան կրթութիւն տալու. սակայն կերպին կողմանէ պէտք եղածն չէր գործադրուեր, եւ այս պատճառաւ կարելի չէ ըսել՝ որ այնչափ ցանկալի նպատակին ըստ մասին հասնուած ըլլայ։ Վան ալ թերթին համբաւական լեզուն՝ գէթ մինչեւ 1861, եւ յօդուածոց մէկ մասն գրաբար էր, որ անշուշտ անմատչելի էր ժողովրդեան. իսկ բովանդակութիւնն՝ գիւղացի ժողովրդեան կրթութեան յարմար նիւթ ամենեւին չունէր։ Սակայն միշտ անմոռաց պիտի ճնայ՝ որ ազգն գէթ առաջին փորձն ըրաւ լրագրի ձեռօք գիւղացի ժողովուրդը կրթելու։

35. Ա Բ Ե Ի Ե Լ Ֆ

Երկշաբաթաթերթ, Փարիզ, 1855—1856։
Խմբ. Ս. Ոսկան։ Տպր. վալտեր։

Ուշալի գլուխ այնչափ կարծիք։ Մինչդեռ ի Կ. Պոլիս ազգային թերթերն հազիւ երբեք սովորական ճամբէն քիչ մը կը շեղէին ազգային "կենսական„ խնդիրներու վրայ մեղմով եւ ակնածութեամբ խօսելու, անդին արեւմտից լուսաւորութեան կենդրոնին մէջ՝ ի Փարիզ 1855 Յունիս 1ին երբեմն-ուսանող Ստեփան Ոսկանեան Աբե-Եէ անուն կիսամեայ թերթի մը (8°, երես 32, տարեկան՝ 26 ֆր.) լոյս տուաւ, եւ անմիջապէս յառաջաբանին մէջ վրդովեցաւ յայտնել՝ թէ իւր ուղղութիւնը բոլորովին հակառակ է մինչեւ այն ժամանակ հրատարակեալ թերթերու. "Յուսամք թէ, կը գրէր երիտասարդ խմբագիրն, ազգը քան տարիէ վեր իմաստակներու ստոտումուտ գովեստը եւ անամօթ շողոքորթութիւնը լսելէ ետեւ, քիչ մ'ալ ճշմարիտ քննութեան եւ անշահասէր խրատի ականջ պիտի դնէ, եւ իր էական պակասութիւնները պիտի շտկէ . . . : Աբե-Եէը այն աստիճան մեղը բերան չը պիտի ըլլայ, եւ քանի մը մարդերու հաճելի ըլլալու համար ճշմարտութեան երեսը չը պիտի թքնէ կամ մրոտէ։"

Խմբագրին համբաւն[1], թերթին աղքատին

---

[1] Տես՝ 1859, թ. 387։

բանեղակութիւնը՝ միացեալ խրոխտանաց հետ՝ նախատուր նշաններ էին տար երկար կենաց: 1856 յուն. 15ին թերթին 14ր թիւն վերջին եղաւ, ի տակաւութենէ բաժանորդաց, կամ՝ ի հնարից հակառակորդաց[1], եւ կամ ինչպէս կ'երեւայ՝ առ ի չգոյէ նիւթոյ[2]: Եւ իրօք այնչափ սաստիկ սպառնացուած "ճշմարիտ քննութեան եւ անշահասէր խրատի„ հետքը չկար լոյս տեսած այն 14 թերթերուն մէջ: Կ'երեւայ թէ ազգին բոլոր պակասութիւնները եւ ուղիները "Առաքեան կտակի„ խնդիրն էր, որմէ զատ խնդրոյ մը վրայ չի խօսիր այս խրոխտաձայն թերթն:

36. Ս Ե Գ Ո Ի

Երկշաբաթաթերթ, կ. Պոլիս, 1856—1871:
Խմբ. Յ. Գ. Սրվանձեան եւն:
Տպր. Արտյեան եւն:

Յ. Գ. Սրվանձեան ի կ. Պոլիս 1855 Սեպտ. 15ին Մեղուաննուն կիսամսեայ թերթի մը (8°, երես 24) հրատարակեց, որ էր "հասարակաց բարոյական, բանասիրական, գրագիտական, տնտեսական, առեւտրական եւ զուարճալի գիտելեաց„: Այս բովանդակութեամբ եւ նոյն գրութեամբ շարունակեցաւ մինչեւ Բ. Տարւոյ վերջն՝ 1858 Սեպտ. 31: Գ. Տարին 1859 յնր.ին սկսաւ փոխուիլ, մեծ քաւածալ (4 թուղթ) գրութ,

---

[1] Արեւմուտք, 1859, թ. 17:
[2] Մուրճ, 1859, թ. 404:

տասնօրեայ: Թերթին վերջին էջը մերթ ընդ մերթ ազգային օրական խնդիրներուն կամ իւր յօդուածներուն յարմար եւ շատ ճաշակաւոր խայթիչ ծաղրապատկերները կը զարդարէին:

Թերթին ինչպէս հրատարակութեան ժամանակներն, նոյնպէս խմբագիրն ու տպարանը միշտ նոյն չէր: Ի սկզբանէ մինչեւ 1859 երկշաբաթաթերթ էր. 1859—62ի վերջը՝ տասնօրեայ, 1863էն սկսեալ՝ շաբաթական: 1865 Յունիսին խափանեցաւ ազգային իշխանութեան կողմանէ: Եւ թէեւ յետոյ 1870ին իբր եռօրեայ թերթ վերստին սկսաւ շարունակուիլ, սակայն հազիւ տարի մը կարող եղաւ ապրիլ [1]:

Յ. Գ. Սրվաճեան ի սկզբանէ մինչեւ 1862ի վերջը խմբագրութիւնն առանձին կը վարէր: 1863ին սկիզբն ապրուստի նեղութեան պատճառաւ՝ խմբագրութիւնն յանձնեց Յովհ. Հովսեանցին, որ նմանապէս երեք ամիս ետքը՝ Ապրիլ 9ին նոյնն Աբրահամ Գ. Մուրատեանին անցընել պատշաճ տեսաւ: 1864 Յնր.ին խմբագիրը էր Ա. Հ. Հայկունի, որ 1865ի սկիզբն վերստին տեղի տուաւ Յ. Գ. Սրվաճեանի, որուն հետ թերթին գործակալ է Գր. Պարտիզպանեան:

Այս եղանակաւ տպարանն ալ շատ անգամ փոխեցաւ: Ա. Տարւոյ ինը թուերն լոյս տեսան Արապեան տպարան. այնուհետեւ Ո.

---

[1] Արշալոյս, 1882, թ. 22:

Քիւրքճեանի տպարան մինչեւ 1860, երբ ապաւինեցաւ Յ. Մուհէնտիսեանի տպարան: Իսկ 1863 փետր.ին կը տպուէր Քիւրքճեանի տպարան, Ապրիլին՝ Մուհէնտիսեանի, Յունիսին՝ Համազգային տպարան: 1864 Յնր.ին Ն. Քիւրքճեանի տպարանն հաստատուն ապաւէն գտաւ:

Մեղու արդէն առաջին տարիէն սկսեալ իւր էջերուն մէջ կը զետեղէր երբեմն երբեմն ազգային ինքնահաւանութիւնն անհնայ խայթող յօդուածներ, որոնց համար "ազգասէր„ անձինքներ կ'ընդունէր: Բայց խմբագիրն այսպիսի զգուշութիւններ չէր գիտեր. եւ մանաւանդ 1859էն ետեւ՝ ազգային հաստատութեանց, նաեւ անձնաւորութեանց պարսաւելի եւ ուղղելի մասերն յօդուածներով եւ ծաղրապատկերներով կը խայթէր, եւ այս պատճառաւ ինչպէս ժամանակակից քանի մը թերթեր՝ նոյնպէս անձնաւորութիւններ իրեն դէմ յարոյց, որոնք յաջողեցան վերջապէս զայն խափանել:

Սակայն Մեղու ողջամիտ անձանց քով միշտ ունեցաւ իւր յարգն եւ ունի:

37. ՋՈՒԱՐԹԱԽՕՍ

Շաբաթաթերթ, կ. Պոլիս, 1856:
Խմբ. Զուարթասիրաց Ընկերութիւն:
Տպր. Արտաշեան:

Նպատակն դէպք մըն է՝ որ վերյիշեալ երկու յուեաես թերթերուն քով կարող ենք դնել վերջին աստիճանի լաւատես թերթ մը:

Հայոց ընկերութեանց պատմութեան մէջ անշուշտ կ. Պոլսոյ "ազգային„ ընկերութիւնները թուական մեծ առաւելութիւն պիտի ունենան: Ամենէն ընկերութեանց շարքին՝ օր մ'օրանց կ'ելլեն ոմանք "Զուարճասիրաց ընկերութիւն„ մ'ալ կցել, որոյ նպատակն ըլլայ զուարճանալ եւ զուարճացընել: Կ'երեւայ թէ այսպիսի ընկերութեան մը "պիտոյքն շատ զգալի էր„: Ընկերութիւնը 1856ին կը կազմուի եւ կարող կ'ըլլայ նոյն տարին Հոկտ. 25ին սեպհական շաբաթաթերթ մ'ալ հրատարակել՝ *Զուարճախօս*, օրաթերթ պարկեշտապէս, ձաղրաբանական եւ քանաքեական անուամբ:

Այս թերթն միածալ երկու թուղթ էր, կէսն հայատառ տառկերէն եւ միւս կէսն հայերէն: Խմբագրութիւնն վերնագիրներէն արդէն կարելի է գուշակել. պատկերն, ձաղրն ու բանաստեղծութիւնն երբեմն բոլորովին յարմար: Թերթն իւր 3ր թիւը "կատարեալ„ համարեցաւ, եւ 4ր թիւն լոյս չկրցաւ տեսնել, որով զուար-

ճասէր խմբագրութիւնն հատաւ եւ կը հասնի իւր նպատակին:

38. ԵՐԵՒԱՆ

Երկշաբաթաթերթ, կ. Պոլիս, 1857—1866:

Խմբ. Յովհ. Պ. Տ.-Կ. Տէրոյենց:

Տպր. Տէրոյենց:

Հայոց լրագրոյն դադարմանէն ետեւ[1] Յովհ. Տէրոյենց հրապարակագրական ասպարիզն մեկնեցաւ: 1855ին, Յուլիսի սկիզբն սեպհական տպարանի մէջ սկսաւ հրատարակել զօհալ անուն հայատառ տաճկերէն կրօնական շաբաթաթերթ մը, որ մէկուկէս տարի անընդհատ շարունակեցաւ:

Խմբագիրն իւր այս թերթին տաճկերէն լեզու ընտրած էր, վասն զի այս լեզուաւ կրօնական թերթ չկար, եւ կը յուսար բաժանորդաց ստուար գումար մը գտնել: Կամ վերջին նպատակին հասնիլ չկարենալուն, եւ կամ՝ ինչպէս ինք կ'ըսէ, բաժանորդաց խնդրանաց հետեւելով՝ նոյն շաբաթաթերթը 1857ին Յնր. 1ին Երէ–ոյ անուամբ եւ հայերէն լեզուաւ սկսաւ հրատարակել, սկսելով նոր շրջան մը (8°, 16 թուղթ):

Երէ–ոյ՝ ի սկզբանէ մինչեւ 1860ի վերջը կանոնաւորապէս հրատարակեցաւ: 1861ի սկիզբն վեցամսեայ հանգստանէ ետեւ՝ նոյն տարւոյ

---

[1] Տես վերն էջ 93—:

Յուլիսին շարունակեցաւ տարի մ՚ալ, եւ 1862ին Յուլիսին դադրեցաւ: Սոյն միջոցին մէջ խմբագիրն 1860ի վեցամսեայ պակասեալ թուերն ալ հրատարակել սկսաւ:

Ա.յս երկրորդ հանգիստը մէկուկէս տարի տեւեց: 1864ին Յնր.ին Եփե–ոյ "Նոր շրջան" սկսաւ, մեծ քառածալ գրիք (4 թուղթ), եւ եղաւ շաբաթաթերթ, եւ այս կերպարանաց մէջ 1866ի վերջն անհետացաւ:

Տէրոյենց կրօնական իրաց մեծ համբաւն ունէր, եւ ինք զինք բոլորովին կրօնական գիտութեանց նուիրած էր: Ինչպէս մեծաւ մասամբ թարգմանական բազմաթիւ գրութիւններն առ հասարակ, նոյնպէս իւր հրատարակած թերթերը գրեթէ լոկ կրօնական են: Եփե–ոյի մէջ լոյս տեսած յօդուածոց մեծագոյն մասը թարգմանութիւն էր, եւ ութ տարուոյ կենաց միջոցին հազիւ տասնուութ ազգային ինքնագիր յօդուած տեսնուեցաւ, զորոնք հոս յառաջ կը բերենք:

Մարզուանու Զարխափան Ս. Աստուածածնի վանքը, Եփե–ոյ, 1858, Հտր. Դ. էջ 7:

Մովսէս Խորենացի, էջ 363, 1859, Հտր. Ե. էջ 11:

Արմաշու վանքին պատմութիւնը, 1859, Հտր. Ե. էջ 104, 138, 165, 208:

Կարապետ կաթուղիկոս Ուլնեցի, 1859, Հտր. Զ. էջ 294, 326, 358:

Հայոց ոստիկանութեան վրայ, էջ 15, 40, 73:

Մովս. Խորենացիին վրայ նոր քննութիւն, 1860, Հտր. Ե. էջ 12:

Հայոց վանորայք ի Սբ. Եղմ. Տն. Աննաստասայ Վ.ի գրեալ ի խնդրոյ բարեպաշտ իշխանին Համազասպայ Կամսարականի պահպանուոյ, 1860, Հտր. Ը. էջ 296:

Թաղթ արիստան հայ քարոզիչ մը, 326։
Հայագգի կին մը Զինաստան, 329։
Հայ գունդատապլի մը նամակ առ Թգրն. Կիպրոսի յամին 1248. էջ 361։
Ներսէս Մեծ սբ. Հայրապետին աջը, 359։
Տ՚՚ն բառին մէկ նշանակութիւնը, 1865, էջ 119։
Ափն բառը ի՞նչ լեզու է, 188։
Կաթողիկոսութիւնք Հայոց, էջ 195, 202, 219, 227, 243, 250, 259, 266, 275, 283, 291, 298, 304, 312, 322, 330, 338։
Ամիքա հայ իշխան եւ Սարգանաբաղ, 199։
Պրուսա եւ բնակիչները, 1866, էջ 86, 96։

Տէրոյենցի կրօնական տեսութիւնները շատ քիչերու ճաշակին յարմար էին, եւ այս պատճառաւ ժամանակակից ազգային ամէն թերթերէ եւ նոյն իսկ ազգային իշխանութենէ յարձակում եւ ազդարարութիւն կ՚ընդունէր, փոխարինելով ըստ պատշաճին իւր պատասխանները։ Անշուշտ այս էր պատճառն՝ որ եէ–ից երբեք գործակից չունեցաւ, որով բովանդակութիւնը միակողմանի էր, եւ ընթերցուածը ձանձրանալի։

39. ՓՆԱՐ ԱԲԵԻԵԼԵԱՆ

Ամսաթերթ, կ. Պոլիս 1857—8։

Խմբ. Ա. Յովհաննէսեան եւ Գ. Երանեան։

Յամին 1857 Սեպտ. ի սկիզբն Արիստակէս Յովհաննէսեան եւ Գաբրիէլ Երանեան միաբար Արեւելեան անուամբ ամսաթերթ մը սկսան հրատարակել, որուն նիւթն ուսպատակն էր՝ արեւելեան, եւ ի մասնաւորի ազգային երգերն եւրոպական ձայնագրութեան առնլով՝ արեւմտեայց

հաղորդել[1]: Առաջին թուին բովանդակած երգերն էին՝ տաճիկ, պարսիկ եւ արաբացի. իսկ բնագիրք՝ հայերէն, գաղղիերէն եւ յունարէն[2]: Իւրաքանչիւր ամսաթերթը կ'արժէր 40 ղրշ. տարեկանը՝ 400 ղրշ.:

Ուշադիր մեզի ծանօթ է այս թերթը տարին չբոլորեց:

40. ՄՈՒՍԱՅԻ ՄԱՍԵԱՅ

Շաբաթաթերթ, կ. Պոլիս, 1857—1858:

Խմբ. Ա. Հ. Ճիվէձեան:

Տպր. Արեւելեան:

Ազգային թատերաց պատմութեան մէջ անշուշտ աննշանակ պիտի չճնայ, որ 1857ին Արամ Հ. Ճիվէձեան պատանին՝ բաւական աշխատելէն ետեւ ազգային թատր մը հաստատել նուիրատուութիւններով, եւ որն ձեռնարկութիւնն յուսահատ՝ սկսած է հրատարակել նոյն տարւոյ Սեպտ. 7ին Մուսայք Մասեաց, շաբաթաթերթ մը: Ասոր նպատակն էր թատերգութիւններ հրատարակելով "թուրքիոյ ցեղին հարազատ զաւկներուն սրտերը յընթերցասիրութիւն գրգռել": Զարմանալին այն է՝ որ ինքն խմբագիր-հրատարակիչն իւր այս օգտա-

---

[1] Մուսայ 1857, թ. 296:
[2] Անդ, 1858, թ. 328:

կար ձեռնարկութիւնը "տարօրինակ„ կը գտնէ, որ անշուշտ ներելի էր այն ժամանակները:

Մ-ա-ա-յ+ Մ-ա-ե-ա-յ միածալ մէկ թերթ (2 թուղթ) էր. բովանդակութիւնը լոկ թարգմանական թատերգութիւններ եւ թատրներու վրայ տեղեկութիւններ: Իբր մանագիտական թերթ՝ տարակոյս չկայ որ կարող չէր երկար կեանք ունենալ. եւ արդէն թերթն 3^ր թուոյն սկսաւ ողբեր ընել եւ հրաւէրներ կարդալ:

"Տարի մը„ վճռուած էր ատոր ալ կեանքն, եւ 1858ի վերջերն ինքնիրմէ մարեցաւ[1]:

41. ՃԷՐՏԷՍ ԹՒՃՆԱԾԹ

Երկշաւամեայ, կ. Պոլիս, 1857—8:

Տպր. Ի. Քիւրքճեանի:

Ասոր վրայ տեղեկութիւն ունինք միայն Մ-ա-ե-ա-ն, որ կը գրէ[2]. "Անցեալ շաբթու Ճ'էրիտէի Թիւնարխի (Առեւտրական լրագիր) անունով առեւտրական նոր լրագրի մը առաջին թիւը տեսանք: Այս լրագրին նպատակն է առեւտրական գործոց մէջ տգիտութենէ պատճառեալ դժուարութիւնները փարատելու միջոցները ցուցընել. առեւտրական ատենին մէջ եղած որոշումները եւ մայրաքաղաքս եկած գացած վաճառքներուն չափն ու գիները հրատարակել: Այս լրագիրը

---

[1] Ջամո է Մ-ա-ե-ա-յ Մ-ա-ե-ա-ն, Հայն ընկերութիւն. որ 1863ին հրատարակուեցաւ: Տես ըստ կարգին:

[2] Մ-ա-ե-ա, 1857, Դեկտ. 12, թ. 307:

15 օրն անգամ մը կը հրատարակվի չորս լեզուաւ, տաճկերէն, հայերէն, յունարէն եւ գաղղիարէն: Հայերէնը կը տպվի մայրաքաղաքիս մէջ ... Քիւրքճեան պ. Ռուբէնին տպարանը: Տարեկան գինը մայրաքաղաքիս համար 150 ղրշ. է:„

Յամին 1858, փետր. 27 (թ. 318) կը գրէ նոյն լրագիրը. "Անցեալներս մայրաքաղաքիս մէջ չորս լեզուով հրատարակվիլ սկսած ճէրիթօէլ-թիֆթօէլ լրագիրը քանի մը շաբաթէ ի վեր չհրատարակվիր:„

42. ՀԻՍՈՒՍԱՓԱՅԼ

Ամսաթերթ, Մոսկուա, 1858—64:

Խմբ. Մ. Նազարեանց:

Տպ. Լ. Պարթքևիխող, Գրաչով եւ Ընկ., եւ Լազարեան Ճեմարան:

Ինչպէս պատմութեանս ընթացքէն կ'երեւայ՝ մեր լրագրութիւնը միշտ այս ժամանակները՝ եթէ քանի մը հատն ի բաց առնուս, այնպիսի անձինքներէ կը խմբագրուէր եւ կը հրատարակուէր, որոնք ընթերցողներէն բարձրագոյն կրթութիւն եւ տեղեկութիւն մը չունէին: Եթէ եղան ինչ ինչ լրագիրներ, որոնք կարող եղան օգտակար շարժում մը՝ հետեւաբար արդիւնք մը յառաջ բերել, — ինչպէս Արշալոյս Արեւելեան, Բազմավէպ, Աղբիւր, Հայ-

ապան, Եւրոպա, Ռուսաստէր, Բանասէր, (Մատրասի) Մասկո, Մեղու, — լսելագրաց առաւել կամ նուազ կրթութենէն եւ ընդունակութենէն էր: Եթէ ուննայինք հասարակութեան առաջնորդ ըլլալու պահանջուած յատկութեամբք օժտեալ լսելագիրներ, անշուշտ ամէն մէկն իւր շրջանն ապարդիւն կատարած չէր ըլլար:

Այս ուսեալ լսելագիրներու մէջ էր եւ շատերէն բարձր դիրք մ'ունէր պետական խորհրդական Ստեփանոս Նազարեանց, որ Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրանոցն ուսումն աւարտելով՝ Տրէպատի համալսարան անցաւ 1832ին եւ տաս տարին անցնելով Դազանայ համալսարանն՝ ստացաւ այնտեղ Արեւելեան լեզուաց ուսուցչութեան (docteur) աստիճանը, եւ 1849էն ետեւ Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանի ուսուցիչ կարգուեցաւ, ուր եւ վարեց ցմահ († 26 Ապրիլ 1879), միայն երկու տարի (1869—71) Ներսիսեան դպրանոցի վարչութիւնն ունենալով:

Ս. Նազարեանց 1857 Մայիս 30ին Յայտարարութիւն մը հրատարակեց Մոսկուայէն[1], ուրուն մէջ ի մէջ այլոց կ'ըսէր.

---

[1] Տես այս Յայտարարութիւնը Մասիս 1857, թ. 287: Հէ-նէ-ֆէյլի վրայ գրած ժամանակ՝ միայն Ա. Տարին ամբողջ ունէինք մեր առջեւ, շնորհիւ Պր. Առաքել Սարուխանեանի՝ որ իրրեւ նուէր մեր մատենադարանին ուղարկեց մեզ իւր մատենադարանէն հանելով, որուն այստեղ նաեւ հրապարակաւ կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնը: Միւս տարիներէն քանի մ'ամսատետր միայն ունինք: Պր. Ա. Երիցեանցի "Ստեփաննոս Նազարեանց եւ նորա գրականա-

"Մեր պատուելի եւ շատ սիրելի Հայերը Ռուսաստանի մէջ զուրկ լինելով մինչեւ այժմ մի գրաւոր միջնորդից, որ իւրեանց մէջ եւ իւրեանց դրութեանը յարմար հոգաբարձու լինէր նոցա իմացական եւ բարոյական պիտոյքին, քաջայոյս ենք, թէ ուրախութեամբ կը ողջունեն մի օրագիր որ յանձնառու է մայրենի քաղցր լեզուով զրուցել նոցա հետ բնութեան կարգերի, մեր երկրաւոր բնակարանի որպիսութիւնների եւ նորա մէջ եղած տեսակ տեսակ ազգերի եւ առարկաների, այլ եւ աշխարհիս մէջ անցած արժանայիշատակ անցքերի, երեւելի մարդերի, հանրաշահ գիւտերի եւ յայտնագործութիւնների մասին: Քաջայոյս ենք որ մեր Հայրենակիցքը քաղցրութեամբ կ'ընդունեն մի օրագիր որ պիտոյ է բազմամանեայ կերպով ձեռնտու լինի նոցա դաստիարակութեանը, մի մտաւորական կամուրջ ձգելով ասիացի Հայերի եւ եւրոպական ազգերի մէջ, մի հոգեղէն հաղորդակցութիւն հաստատելով հայկական եւ եւրոպեական մարդերի մէջ:"

Ս. Նազարեանց Յայտարարութեանս մէջ իւր նպատակն այսպէս կը բացատրէ.

"Սորա խորհուրդը լինելու է, ռուսիաբնակ Հայերի մէջ տարածել այնպիսի տեղեկութիւնք եւ գիտելիք, որ անհրաժարելի հարկաւոր են մեր օրերումը ամենայն մարդու որ եւ իցէ պաշտօնի վիճակից, թէ ուսումնականի եւ փոքր ի շատէ բանիմացի, թէ վաճառականի եւ արուեստաւորի, թէ հոգեւորի եւ թէ աշխարհականի, որ կամք ունէին մասնակից լինել մեր լուսաւորեալ դարու յառաջադիմութեանը, օգուտ քաղել նորանից թէ նիւթապէս եւ թէ հոգեպէս:"

կան գործունէութիւնը" (Փորձ, 1879, Nr. XI, էջ 31—83, 1880 Nr. I, էջ 53—87, եւ 1881 Nr. V—VI, էջ 211—264) "Դարձեալ Ստեփաննոս Նազարեանցի դրականական գործունէութեան մասին (Պատասխան պ. Ս. Շահազիզեանին)", նոյնպէս Ս. Շահազիզեանի "Հրապարակախօս ձայն" (Մոսկուա, 1881) ընդդիմաբանութիւնը գործածեցինք՝ հանդերձ կարեւոր գործութեամբք: Նաեւ մեր ձեռքն անցած ազգային քանի մը թերթերու կը պարտինք տեղեկութիւններ:

Իւր օրագրին լեզուին մասին կը գրէ սա նշանաւոր խօսքերը.

"Ուրեմն մեր տպելի օրագիրը յանձնառու լինելով ծառայել ժողովրդի օգտին նորա ժամանակի հանգամատ, պարտական է խօսել ազգի բազմութեան հետ, ինչպէս սա կարող էր հասկանալ, այսինքն այնպիսի ոճով, որ առաւել մօտ է Հայոց կենդանի, ընկերական բարբառին, առանց լինելու խաժամուժ ամբոխի գռեհկաբանութիւն: Աւելորդ էր կրկնել այս տեղ մեր մտածող եւ բանագէտ եղբայրակիցներին, թէ որպէս մեր տպած աշխարհաբառ գրքերի, նոյնպէս եւ այս օրագրի մէջ, մեր աչքի առջեւ դրած ունինք մի հատ վճռելի խնդիրը, որ է՝ ներդաշնակել հին եւ նոր լեզուն այժմեան ընկերական լեզուի մէջ, պատրաստել մի այնպիսի լեզու, որ եւ նախնական հին ոճ արմատը հաստատ պահելով գործակատար լինէր նոր ժամանակի կենդանի հայախօսութեան ձեւերով ու ոճերովը. մեր խորհուրդը եւ ձգտողութիւնը միշտ եղած է, եւ է այժմ. Հնարաւորին չափ, ինչպէս այդ բանը կարելի, պատշաճաւոր եւ հարկաւոր է մեր ժամանակներուն. մեր դիտողութիւնը շինութիւն է, բայց ոչ երբէք կործանութիւն եւ աւերանք, որոնցից հեռի պահէ մեզ Աստուած եւ բոլոր երկնային զօրութիւնը: Այս հիմքերի վերայ, որպէս մի անխախտելի ամուր ապառաժի վերայ ոտք հաստատելով մենք եւ մեր օրագիրը, երկու տեսակ պաշտօն կայ մեզ կատարելու միանգամայն, այսինքն օգտակար տեղեկութիւնք տարածել ազգի մէջ եւ մշակագործել հայկական կենդանի լեզուն:"

Եւ արդեամբք այս ուղղութեամբ խմբագրուած Հիւսիսափայլ, Օրաթերթ ընդհանուր ազգային լուսաւորութեան եւ պատկառանաց անուամբ ամսագիրն մը սկսաւ հրատարակել Ս. Նազարեանց ի Մոսկուա 1858 Յունուարին, մեծ ութաժալ 80 երեսէ բաղկացեալ մաքուր տպագրութեամբ՝ ամիսը մէկ "ամսատետրակ" (բա-

ժանրդագին 8 րուբլ.): Այս առաջին տարուըն ծածկն ու ճակատը կար պատկեր մը՝ որ կը ներկայացընէր Հիւսիսային բեւեռի ժայռուտ մէկ երկրամասը, որուն վրայ կը հանգչէր առագաստաւոր նաւակ մը, առջեւը ծով, եւ յանհունս՝ հիւսիսացգ: Բնաբանն էր "Այսուհետեւ ոչինչ Եգիպտոսեան խորամանկ քուրմեր, որ կամէին լինել գիտութեան միայնակ պահապանքը. այսուհետեւ ոչինչ Զինէական պարիսպ, որ պիտոյ է փակէր լուսաւոր գաղափարներուն մուտքը ազգերուն մէջ: Այսուհետեւ լոյս եւ ճշմարտութիւն եւ ազատութիւն խաւարի բանբերներեան գերութիւններից:" Այս "տարեգնացքը" (՛ գերմ. Jahrgang) տպուեցաւ Մոսկուայի Էնէդ պարիքնէկոդի տպարանը: Բ. Տարին նոյն գրիւք եւ ծաւալով կը տպագրուէր Գրաչով եւ Ընկ. տպարանը: Ճակատի պատկերը փոխուած էր պարզ հիւսիսացգի մը երկնից վրայ, որ եւ ճնաց յաջորդ տարիներ մինչեւ դադարումը: Այս տարիներն ալ նոյն ծաւալով կը տպագրուէին Լազարեան ճեմարանի տպարանը: Բաց ի Ս. Նազարեանցէ՝ առաջին տարիները գլխաւոր աշխատակից էր Մ. Նալբանդեանց (որ եւ կոմս Էմմանուէլ), գարձեալ Յ. Համասիւռ եւ պ. Նահապետեանց: Վերջին տարիները Ս. Նազարեանց գրեթէ առանձին էր ճնացած:

Հ-ԽՈՓՈՅԼ առաջին տարին գրեթէ 300 բաժանորդ ունեցաւ: Այս թիւն տարէ տարի

նուազեցաւ. այնպէս որ 1862ի վերջերը ստիպուեցաւ դադրիլ "ընթերցող հասարակութեան շատ սակաւաթիւ լինելու պատճառով", ինչպէս կ'ըսէ ինքն խմբագիրը:[1] Այս նկատմամբ արդէն երրորդ եւ չորրորդ տարիներն յայտարարութիւններ կը գրէր խմբագիրը, եւ "սիրելի հայերը կարդացին, կ'ըսէ Ս. Նազարեանց (Անդ), գրած յայտարարութիւնքը եւ վարուեցան միշտ նոցա ներհակ:" Տարակոյս չկայ որ աստր մէջ առանց գլխաւոր գործակցութեան չէին հէ-ռէ-փոյլի հակառակորդները,[2] որոնց մէջ էր Մեղր-ի հայասպանէ խմբագիր-հրատարակիչ Ստեփանոս Քնյ. Մանդինեանց, որոնք երբ հէ-ռէ-փոյլ առաջին թուով էջմիածնի վանքի դէմ սաստկութեամբ քալեց 1860ին, Մատթէոս կաթողիկոսին ձեռօք տէրութենէ խնդրեցին դադրեցընել տալ հէ-ռէ-փոյլը, սակայն տէրութիւնը մերժեց իրենց այս խնդիրքը:[3] "Իւր թշնամիներ-

---

[1] հէ-ռէ-փոյլ, 1862, թ. 10, էջ 196:

[2] Անդ, 1860, թ. 1:

[3] Հրապարակախօս ձայն, էջ 210, 226: Ուրախարկութեամբ Յովսեփայ Զաքարեան Ընդբէզեանց ի Մոսկուա (Հառբա-ոբէր Ռո-ոէյ, 1860, թ. 1, Օգոստ. 10) հէ-ռէ-փոյլի 1860, թ. 10 տեսրակն ազգին դաւանութեան հակառակ վարդապետութիւններ բռվանդակելուն համար՝ էջմիածնի Սինօդի 1861 Յուլիս 8 վճիռը դատապարտեց հէ-ռէ-փոյլն եւ Ս. Նազարեանցի "Վարդապետարան կրօնի" գիրքը, եւ կաթողիկոսին կոնդակին համեմատ՝ Տէրութենէ խնդրեց որ հէ-ռէ-փոյլը դադրեցուի (Տես այս վճիռը՝ Ընտրայր Արարատեան 1862, թ. 667 որ եւ Մատենադարան Մեղր-ի հայասպանէ, կռռնի եւ ճռռոցող լրագիրներու մէջ հրատարակեցաւ): Սակայն էջմիածնի Սինօդն ստիպեցաւ թոյլ տալու հէ-ռէ-փոյլի շարունակութիւնը, "այնու պայ-

րին, կը գրէր Ս. Նազարեանց,[1] — ո՜հ, իւր մոլորուած սիրելիներին, թշնամիք չունի հիւսիսային հրատարակողը, — կամէր նա խաղաղութիւն տալ այդ խղճալի մարդերին որ մինչեւ այժմ իւրեանց մի հատ պարծանքը որոնել են այն բանի մէջ, որ հրատարակողի ամենայն խօսքը, ամենայն գաղափարը թիւր մեկնեն, կեղտոտեն եւ աղաւաղեն տկարամիտ ժողովրդի առաջեւ, խռովութիւն ձգեն դորա մէջ, դորան յարուցանեն ընդդէմ հրատարակողին — որպէս եւ արդարեւ յարուցին իսկ մի մասնով, բայց ամօթ ու խայտառակութիւն հնձելով թէ ինքեանք եւ թէ իւրեանց պարագլուխքը։„

Այս հինգ տարուց միջոցին՝ ինչպէս թերթին ուղղութեան հակառակ, նոյնպէս համակրող կողմնակցութիւն մը կազմուած էր արդէն։ Վերջինս 1863ին նիւթական ձեռնտուութիւն մը մատոյց խմբագրին, որով 1864ին Մարտին վերստին սկսաւ հրատարակուիլ.[2] սակայն այս ձեռնտուութիւնն ալ կարող չեղաւ թերթին նիւթական բեռը թեթեւցընել՝ եւ նոյն տարուըն

մանաւ զի մի տպիցին ի նմին հոգեւոր յօդուածք, այսինքն այնպիսի յօդուածք որք վերաբերին առ հասանն կամ առ ձեսս Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ„ (Ազատ. Աբոթեան, 1862, թ. 674)։ Այս թոյլտուութեամբ Հէոէոթոյլին 1862 տարւոյ առաջին թիւն Մայիսին լոյս տեսաւ։ Բայց Ս. Նազարեանց "Ազնիւ բարեկամներու„ ուղղած խօսքերով՝ իւր ուղղութեան մէջ անսասան մնալիքը ծանոյց (Ազատ. Ա., 1862, թ. 679)։

[1] Հէոէոթոյլ, 1862, թ. 10, էջ 199։

[2] Համբոյրեր Ռոէոյ, 1864, թ. 60 (Մարտ 14)։

վերջը ի սպառ դադրեցաւ հէ–ռէ–ոփ–այ, տարւոյն 12 ամսատետրներն ամբողջացընելէն ետեւ:

Հէ–ռէ–ոփ–այն, ինչպէս վերոյիշեալ Յայտարարութեան մէջ կը ծանուցուէր, այնպիսի յօդուածներ կը լուանդակէր գլխաւորաբար՝ որոնք նպատակ ունէին անցեալ կամ ժամանակակից Եւրոպան Ասիային ծանօթացընել, կամ ինչպէս ինքը Ս. Նազարեանց կ'ըսէր, "ձեռնտու լինել նոցա (Հայոց) դաստիարակութեանը մի մտաւորական կամուրջ ձգելով ասիացի Հայերի եւ եւրոպական ազգերի մէջ, մի հոգեղէն հաղորդութիւն հաստատելով հայկական եւ եւրոպական մարդերի մէջ:" Այնպէս որ Հէ–ռէ–ոփ–այի ամբողջ վեց տարիները ժողովածոյք մըն են թարգմանական յօդուածներու, որոնցմէ կէսն աւելին չենք կարծեր որ ազգին օգուտ մ'բերած ըլլայ: Իսկ առաջին թուոյն առաջին յօդուածին այն գեղեցիկ գաղափարներն Հայոց ուսումնական, բարոյական եւ կրօնական կրթութեան եւ վերանորոգութեան մասին՝ միայն ըստ պատահման շօշափուած են՝ աւելի նոր տարւոյ առթիւ գրուած ճառերով, իբրեւ մշակելի նիւթեր. սակայն նոյներու յօրինուածական (systématique) զարգացման մտադրութիւն եւ նպատակին հասցընելու յարատեւ ուղղութիւն չէ տեսնուած: Ընթերցողք կարող են գէթ աղօտ գաղաբար մը կազմել հետեւեալ ազգային յօդուածներէն, որոնք թերթին վեց տարւոյ ըն-

թացքին մէջ երեւցած են, թէ արդեօք կարելի էր մեծ արդիւնք յառաջ բերել: Ա յս յօդուածներն են՝

Հայկական լեզուի խորհուրդը, 1858, թ. 1:
Հայաստան (երկրագրական եւ բնագիտական նեբածութիւն) թ. 3:
Մխիթար Սեբաստացի եւ Մխիթարեանք, թ. 5, 6, 11:
Երկու խօսք, թուն Հայկական եկեղեցու մէջ երգեհոն գործ ածելու մասին, թ. 10:
Հայերի կոչումը մարդկութեան մէջ, 1859, թ. 1:
Հէ-ռէ-ռա-փոյլն. առ ճշմարիտ ազգասէրս, 1860, թ. 1:
Պատմութիւն Հայոց ազգի, թ. 1:
Սուրբ թարգմանիչների գարը, թ. 2, 9:
Ազգային մտածութիւնք, 1864: թ. 1, 4:
Հայկական թատրոնը Մոսկուայի մէջ, թ. 9:

Ս. Նազարեանց, թերեւս իբրեւ "ուսուցիչ լեզուաբանութեան", կը համարէր թէ ազդին անկեալ վիճակը ծոյլ լեզուի մշակմամբ կարելի է բարեփոխել. "Հայոց ազգի տունը պիտոյ է եւ կարող է միայն շինվիլ նորա լեզուի շինութեամբը...: Հայոց ազգի տունը, կրկնումենք խիստ շեշտելով, պիտոյ է շինվի նորա լեզուի շինութեամբը," կ'ըսէ Նազարեանց:[1] Եւ այս ուղղութիւնն արդեամբք կ'երեւայ Հէ-ռէ-ռա-փոյլի մէջ, որ իւր լեզուն յընթացս վեց տարուոյ աւելի մշակեց եւ Ռուսահայոց այժմու գրաւոր լեզուին սկզբնական հեղինակներէն եղաւ: Աշխարհաբարի զարգացման մասին Նազարեանց

---

[1] Հէ-ռէ-ռա-փոյլ, 1858, թ. 1, էջ 5—6:

այն կարծիքն ունեցողներէն էր, որոնք կ'ըսեն թէ աշխարհաբարը գրաբարի հիման վրայ պիտի զարգանայ, եւ գրաբարը իբրեւ աղբիւր աշխարհաբարի պիտոյից պիտի նկատուի: Բաց ի վերն յառաջ բերուած Յայտարարութեան խօսքերէն, Ս. Նազարեանց Հէ-ԽոՓէյլի առաջին թուղթին մէջ աշխարհաբարի մասին խօսելով կ'ըսէ. "Գրոց ասած լեզուն որ այժմ մեռած է եւ կարող է միայն պիտանի լինել գիտնական հային, լեզուի նորաշինութեան համար աշխարհաբառ լեզուի թերութիւնքը լցուցանելու մայրենի աղբիւրներից (էջ 6): . . . Եւ մեր Հայոց գեղեցիկ աշխարհաբառ լեզուն պիտոյ է իւր փոքր ի շատէ անարատ գրութեան մէջ յառաջ գնայ, մի ոտքը պահելով միշտ հին նախնական հիմքի վերայ, օր աւուր լցուցանելով իւր պակասութիւնքը հին լեզուի ճոխ գանձարանից . . . : Հայոց նոր հայկաբանը, լինելով տեղեակ իւր լեզուի ճոխ գանձերին, տեղեակ եւ կենդանի ժողովրդական լեզուի բնաւորութեանը պարտական է խելացի տնտեսութեամբ գործ դնել լեզուի ընդհանուր նիւթը, պահպանել հին լեզուից, ինչ բան կարելի էր պահպանել, փոխ առնուլ հնից ինչ որ պակաս էր նորին, եւ պիտանի կացուցանել, ինչ որ արդէն պատրաստ էր այժմեան լեզուի մէջ, հետեւելով իւր ընտրողական ճաշակին: Նոր լեզուն կամաւ եւ գիտութեամբ ձգձգել եւ մօտեցնել հին գրոց լեզուին եւ այդպէս մե-

ուռցանել կենդանի աշխարհաբառի ինքնաշարժ հոգին, ինչպես տեսանվում է նոր յունական լեզուի մէջ, անպատշաճ է ամենևին, որովհետև այդպէս յառաջանալու էին խորթ եւ անսովոր ձեւեր, որ չէին բղխում ազգի սրտի խորքից։„ Եւ սակայն ինքն Ս. Նազարեանց, մանաւանդ Թարգմանական գրութեանց մէջ, ինչպէս միտ դնել կու տայ նաեւ Ա. Երիցեանց,[1] գրաբարէ փոխառութեան մէջ շատ անգամ գրաբարի վերադառնալու ըղձացող խմբէն աւելի ազատութիւն ցոյց է տուած եւ "անզգալի կերպիւ մօտեցած է գրաբարին„ (Ա. Երիցեանց, անդ)։

Ո՛րչափ տարբեր է իրականութիւնն այն ոմանց կարծիքէն՝ որոնք իրենք զիրենք Ս. Նազարեանցի լեզուական ուղղութեան հետեւող հռչակելով հանդերձ՝ գրաբարի եւ նաեւ գաւառաբարբառներու անտեղեկութեամբ ստիպուած են թուրք ու թաթար եւ ուրս բառերով ու աստեամբք իրենց լեզուին աղքատութիւնը ճոխացընել — եւ կը յօժարին նաեւ պարծիլ որ լեզու ստեղծած են։

Հ֊ախոփոյլի յօդուածներէն կ'երեւայ՝ որ խմբագիրը պատմութեան եւ աշխարհագրութեան մէջ կաղ էր եւ աւանդածները՝ մուռացածոյ. իսկ ժամանակակից Հայոց կենաց, ինչպէս նաեւ Տաճկահայոց վրայ տեղեկութիւն

---

[1] Փ-ոյ, 1880, V—VI էջ 253։

ունէր եւ ունենալու հոգ ալ չէր ցուցընել։ Անշուշտ խմբագրութենէ զատ շատ գործերու զբաղած ըլլալով՝ ծրագրի մը համեմատ թարգմանական յօդուածները կարգելու, ամսատետրներու բովանդակութիւնը հարստացընելու վրայ չէր ցուցըներ։ Բայց որչափ հէ-ռեաֆէյլի գլխաւոր գործակից Ա. Նալբանդեանցի յօդուածներուն մէջ կիրք ու կողմնակալութիւն կ'երեւար, նոյնչափ բուն խմբագիրն անկեղծ էր, անկողմնակալ եւ առանց ակնածութեան. ա-ռիթ հանդիպած ժամանակ գիտէր անաչառութեամբ յանդիմանել անհոգութիւնը, անտարբերութիւնն յազգային կրթութեան, նախանձը, անընթերցասիրութիւնը, իւր վիճակին բարձրութեան ելլելու անհոգ գտնուող եկեղեցական դասը, բայց առանց բնաւ անհատները շօշափելու։ Այս կողմանէ հէ-ռեաֆէյլ ճշմարիտ լրագրութեան պաշտամանն հաւատարիմ մնաց, թէեւ այս վարմունքն՝ որ նոր էր Ռուսահայոց մէջ (— նախորդ երկու թերթերէն կովկաս ուսերէնէ թարգմանութիւն էր, իսկ Արտօտ Հայոց նախնեաց քաջագործութիւններն անմեղօրէն կը պատմէր —) եւ անվարժ ընթերցողներու հաճոյ չէր կրնար ըլլալ։ Հէ-ռեաֆէյլի այս ընթացքն ինչպէս Հնդկահայոց լրագրութեան մէջ տեսանք, նոյնպէս Ռուսահայոց թերթերու վրայ միշտ երեւցաւ՝ առաւել կամ նուազ աստիճանաւ. ուր Տաճկահայոց քով, որոնք անհամեմատ

աւելի թերթեր ունեցան, նոյն իսկ այսօր շատ ցանցառ է:

Հէ-էեոփոյլն Ռուսիոյ Հայոց համար նոր դպրոցներ ինքնաճանաչութեան եւ ինքնավարութեան մասին տուաւ՝ ուսուցանելով ազգին միութիւնը թէեւ յայլեւայլ կրօնս բաժանեալ ըլլայ, դաստիարակութիւնը պէտքը, ընթերցասիրութիւնը, ընկերութիւններ կազմելու հարկաւորութիւնը, տգէտ եկեղեցականաց վնասակար ազդեցութենէն ազատելու կարեւորութիւնը: Այս գաղափարներն, զորոնք Ս. Նազարեանց միայն առարկապէս կը շօշափէր եւ որոնք անհատական թշնամութեանց բնաւ հետք չունէին, ինքնին գրաւեցին անկողմնակալ ընթերցողները: Եթէ Հէ-էեոփոյլն այսպիսի գաղափարներու իրագործման անխոնջ հետամուտ ըլլար, դէտ կապնէր ազգին եւ երկար ատեն եւ յարատեւութեամբ խրատէր, յանդիմաներ հաստատութեամբ, եւ առաջնորդէր շատ տարիներ, մեծագոյն կ'ըլլար Ս. Նազարեանցի արդիւնքն:[1]

---

[1] Ս. Նազարեանց 1870ին վերջերը Լոպէր անուամբ լրագիր մը կ'ուզէր հրատարակել, բայց իրմէ անկախ պատճառներէ արգիլուեցաւ: (Մեղու Հայոսդանէ, 1879, թ. 32:)

43. ՄԵՂՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Տփղիս, Ընտանեաց, եւ այլն, 1858—86:
Խմբ. Սո. Ֆհնց. Մանդինեանց, Պ. Սիմեոնեանց:
Տպր. Ներսիսեան Հգր. Դպր. Հայոց:

1858 տարին Ռուսահայոց լրագրութեան բեղմնաւոր տարին էր: Հէ-նոսփոյլ, Մեղու Հայոց պանէ եւ ճռռոզ միեւնոյն ժամանակ սկսան հրատարակուիլ: 1857 Սեպտ.ին արդէն ծանուցած էր ի Տփղիս Ստեփանոս Ֆհնց. Մանդինեանց, որ 1858ին սկիզբն աշխարհաբար շաբաթաթերթ մը պիտի հրատարակէ Մեղու Հայոպանէ անուամբ, որուն նիւթը պիտի ըլլայ քաղաքական եւ բանասիրական լրեր, բաժանորդագինը 6 րուբլ:[1] Եւ արդեամբք 1858 Յնր. 1ին հրատարակեցաւ Մեղու Հայաստանի, լրագիր տպաւոյն, քանասիրական եւ տնտեսական անուամբ 4 թուղթ քառածալ թերթ մը, որ շաբաթ օրերը Տփղիսի Ներսիսեան Հոգեւոր Դպրոցի տպարանը կը տպագրուէր: Ս. Ֆհ. Մանդինեանց ի սկզբանէ մինչեւ 1862ի վերջը թերթին խմբագիր-հրատարակիչն էր. նոյն տարւոյ վերջը հրատարակեց թէ ինքն այլ եւս կարող չէ նիւթական վնասներուն պատճառաւ՝ թերթը շարունակել, զոր կը յանձնէ "աշխատասէր եւ ազգասէր ուսումնականաց„:

---

[1] Մուտք, 1857, թ. 298:

եւ գտնուեցան այսպիսիք: 1863ին՝ հրատարակութեամբ Հ. Էնֆիաճեանցի եւ խմբագրութեամբ պետրոս Սիմէօնեանցի կը տպուէր ի տպարանի "Հ. Էնֆիաճեանց եւ ընկ.", իբրեւ "լրագիր քաղաքական եւ բանասիրական:"[1] Սոյն տարւոյ Յունիսէն սկսեալ իւրաքանչիւր Թուոյն հետ պիտի տրուէր, ինչպէս 1862ի վերջերը կը ծանուցուէր, կէս թերթ յաւելուած մը՝ "Բեպերտուար Հայոց Թէատրոնի", Միքայէլ Պատկանեանցի Թատերական գրուածքները: 1874ին արդէն դիրքը փոխուած էր. սովորական քաղաքական լրագիրներու դիրքով՝ հինգշեան 2 Թուղթ կը հրատարակուէր, ճեալով շաբաթական "լրագիր քաղաքական, ազգային եւ բանասիրական", բաժանորդագինը 7 րբ.: 1879էն սկսեալ շաբաթին երկու անգամ կը հրատարակուէր՝ 8 րբ. բաժանորդագնով: 1881 Յնր.ի վերջը Մեղու Հայոստանի բաժանորդագրական կամ "Հաւատարմական ընկերութեան. սեպհականութիւն եղաւ, եւ սկսաւ շաբաթը վեց անգամ հրատարակուիլ (բաց ի Բշ. եւ տօնի օրերէն), 10 րբ. բաժանորդագնով ի տպարանի Մ. Ոսկեանցի եւ ընկ.:" Իւր վճարող բա-

---

[1] Մեր ձեռքը սոյն թերթէն շատ սակաւաթիւ համարներ միայն կան՝ 1864էն մինչեւ 1883. հակառակ մեր երկար ջանից կարող չեղանք ամբողջական տարիներ ձեռք բերել: Այս պատճառաւ թերթիս վրայ մեր կազմած կարծիքն առաւել չեցած է ուրիշներու գրութեանց վրայ:

ժանրոպաց թիւը, որ 1879ին 450 էր,[1] այս ամին նորոթեամբ ալ չաճեցաւ, եւ արդէն նոյն 1881ին վերջը նիւթական կորուստներ ունեցաւ, որով հրատարակութիւնը շաբաթն երեք անգամի վերածուեցաւ: 1882ին թերթին 25 ամեայ յոբելեանը կատարուեցաւ: 1886 դեկտ. 28ին Մեղու Հայոցի վերջին անգամ լոյս տեսաւ. սոյն վերջին թուոյն մէջ խմբագիրը կը ծանուցանէր, թէ բաժանորդաց սակաւութեան եւ իւր անձին տկարութեան պատճառաւ հրատարակութիւնը ըոլորովին կը դադրեցընէ:

Ստ. Քհնյ. Մանդինեանցի խմբագրապետութեան ժամանակ, որ 5 տարի տեւեց, թերթին բովանդակութիւնն էր գլխաւորաբար քաղաքական տեսութիւն, կրօնական յօդուածներ, թարգմանական գրութիւններ, թատերգութիւններ, առակներ, եւ այլն, յաճախ Ս. Գրոց խօսքերով համեմատ: Այնպէս որ իրմէ 8 տարի յառաջ հրատարակուող Ազբարէն շատ տարբերութիւն չունէր: Իբրեւ "ըստ հին օրինի քահանայ՝ Ստ. Մանդինեանց Ստ. Նալբանդեանցին հակառակ ուղղութիւն առած էր կամ ունէր, եւ անոր գլխաւոր հակառակորդներէն էր: Իրմէ շատ տարբեր չէր իրեն յաջորդը Պ. Սիմէոնեանց, որ 1863էն սկսեալ մինչեւ դադարումը կը խմբագրէր թերթը: Այնպէս որ Մեղու Հայո-

---

[1] Մեղու Հայոցի, 1879, թ. 12:

մինչեւ 1870՝ առաջին տարիներէն տարբերութիւն չունէր: Հազիւ այս թուականին կը սկսին ազգային լրեր, պատահական եւ աւելի համարատուական թղթակցութիւններ. բայց ինքնին խմբագրութիւնն ազգով զբաղելու այնչափ ախորժակ չէր ցուցըներ: 1871ին թերթին սկսան գործակցիլ քանի մ՚ուսեալ երիտասարդք, եւ թերթը քիչ մը կենդանացաւ: Բայց երբ 1872ին սկիզբը Գր. Արծրունի Մշոյ լրագիրը հրատարակելով՝ սկսաւ արձակ համարձակ գրել հայ հասարակութեան ուսեալ դասուն անտարբերութեան, հոգեւոր դասուն եւ աւագանւոյն վարմանց վրայ, իրենք զիրենք վերաւորեալ համարող անձինք անմիջապէս կազմեցին "մեղուական խումբը„, վերանորոգեցին Մեղու Հայոցն ի ներքուստ եւ յարտաքուստ, եւ թերթին խիստ պահպանողական դիրք տուին՝ ամէն յառաջդուգն յարձակմանց դէմ: Թերթն այս ժամանակէն սկսաւ խմբագրական յօդուածներ, տեղական լրեր, թղթակցութիւններ հրատարակել, միով բանիւ թերթն ազգայնացաւ եւ մասնաւորեցաւ: Սակայն կոյր պահպանողական ուղղութիւնը՝ նորակազմ "ազատ կուսակցութեան„ առաջարկութիւններն առանց ընտրութեան մերժելով՝ ոգիներն իրեն դէմ գրգռեց, եւ ժամանակին թերթերէն հալածուած՝ 29 տարուց հասակին մէջ մաշեցաւ անտուաղ:

Իր մահն ամենեւին զգալի չեղաւ. մա-

նաւանդ թէ ամէն կողմանէ գերեզմանին վրայ քարեր տեղացին: Աբյոֆանէի „Քաջբերունի„ յօդուածագիրը (1887, թ. 1) Մէղո- հայոփանէ լրագրոյ մահը ծանուցանելով՝ անոր կենաց մասին հետեւեալը կը գրէ. "պատանեկութեան մէջ ծանօթացաւ նա մոլի կեանքին եւ ապա, մինչ իւր կենաց վախճանը, բարեկամաց եւ ազգականաց խրատները այլ եւս չկարողացան յետ պահել նորան աննախանձելի վարք ու բարքից: Ընկեր եւ կուսակից եղաւ վատ մարդկանց, պաշտպան հանդիսացաւ անարդ անձնաւորութեանց, մեղսակից եղաւ մեղաւորներին, արտաքսուեցաւ ամէն պատկառելի տեղերից եւ խառնակիչ դարձաւ իւր ընտանեաց մէջ: Կեանքի այդ զազրելի ընթացքը բնականապէս պիտի ներգործէր երիտասարդի առողջութեան վրայ, եւ արդէն բարակացաւի նշաններ երեւցան: Ժողովեցան այն ժամանակ նորա ճարահատեալ մայրը եւ ազգականները, եւ ըստ նախնական սովորութեան, վճռեցին՝ պսակել նորան, որ դուցէ թէ փոխէ իւր վարքն ու բարքը: Քանի եւ հինգ տարեկան հասակում կարմիր ու կանաչ կապեցին տրան, բայց պսակի օրհնութիւնը եւս չ'օգնեց տգեղ երիտասարդին: Անձնատուր լինելով իրանից աւելի սեւերես եւ տուն, տեղ, դերդաստան Թողած ընկերներին, նա հասաւ այժմ յուսահատութեան եւ վերջ դրեց իւր մաշուած կեանքին:„

Ոչափ ալ չափազանցութեամբ գրուած կարելի ըլլայ համարիլ այս եւ նման "դամբանականները„ սակայն միեւնոյն ատեն չափ մը կարելի չէ առանց հիման համարիլ: Թող յորդորէ այս օրինակը մեր խմբագիրները՝ իրենց օրերն տնօգուտ, եւս առաւել ի վնաս հասարակութեան չանցընել:

44. ՃՈՒԿԱ

Ամսաթերթ, Մոսկուա, 1858—1862:

Խմբ. Մ. եւ Զ. Մանդեանց:

Տպր. Լազարեան Ճեմարանի:

Մեր Մագիստրոս եւ Զարմայր՝ Հայր եւ ուղի Մանրեանք 1858ի սկիզբը 40 երեսէ բաղկացեալ մեծ ութածալ տետր մը հրատարակեցին "արդեամբք եւ ծախիւք Պ. Յովսէփեայ Աստուածատրեան Իզմիրեանց Պզարեցւոյ„, որուն յաջորդեց նոյն տարուըն երկրորդ կիսին Բ. տետրակն՝ 32 էջէ բաղկացեալ: Այս տետրակներուն անուն գրուած էր՝ Ճոպաքաղ յոբյակ ե- է ըֆճաձոյ բանէց հին ե- նոր հաթենափրաց, վասն զի թէ առաջին եւ թէ երկրորդ տետրակին մէջ կար նախնեաց անտիպ գրութիւններէն հրատարակութիւններ, գրաբար հատուածներ ու ոտանաւորներ, եւ ի վերջոյ աշխարհաբար քանի մը տեղեկութիւններ:

Յաջորդ տարին՝ 1859ին այս կիսամեայ

թերթն եղաւ ամսաթերթ բանասէրական, նոյն ճոխտով անուամբ: Իւրաքանչիւր ամսաթերթն 16—26 թուղթ էր, բաժանորդագինն՝ 5 րբ: Բ. Հատորն՝ 1860—1861ին հրատարակեցաւ, ամիսն երկու թերթ: Գ. Հատորն (1861—1862) միասին հրատարակեցաւ 1862 Յուլ. 1ին, եւ Հատորիս ճակատը զրուած էր Ադդ մը, որ կը ծանուցանէր՝ թէ սոյն Հատորով կը դադրի ճոխտոյի հրատարակութիւնն առ ժամանակ մի՝ գրաքննութեան հետաւորութենէն ծագած դժուարութեանց պատճառաւ[1]:

ճոխտոյի երեք տարուց միջոցին հրատարակած նիւթերէն՝ հետեւեալները կը յիշենք:

Թէոդորոսի Միայնակեցի Գովեստ ի Ս. Աստուածածնին, ճոխտոյ, 1858, Տետր. Ա. 7:

Գասպար Թագաւորի գերեզմանն, 29:

Գրիգորի Սքանչելագործի եպիսկ. Նէոկեսարիոյ Գովեստ ի Ս. Աստուածածնին, 1858, Տետր. Բ. 3:

Գահ կայսեր Ռուսաց, ընծայեալ ի հայազգի հասարակութենէն Նոր-Ջուղայոյ, յամի Տեառն 1659. (պատկերաւ), էջ 21:

Թուղթ Ներս. Արքեպ. Կիլիկ. Տարսոնի, Պտղհնի. Յուսկանն, 1859, էջ 3, 37:

Սովորութիւն ողջոյն տալոյ եկեղեցւոյ մէջ Պտրգի. ժամանակ, էջ 24:

Տեառնընդառաջ, 47: Սովորութիւն ճրագավառութեան ի Տեառնընդառաջի երեկոյին, 50:

---

[1] Կը յայտնեմ նաեւ հրապարակաւ իմ խորին շնորհակալութիւնս ընծ. Գարմայր Մսերեանցին, որ ճոխտոյի 1858 եւ 1860-61 տարիներն Միսիթարեանց մատենադարանին նուիրել հաճեցաւ զատ, նաեւ նոյնին Գ. Հատորն եւ Հոմէրոսէ Ոդիսէոյ լրագիրն հետազօտելու շնորհեց ինձ:

Յովհաննիսիկ Վ. ի համառօտ պատմ. անցից անցելոց ի վերին կողմանս Հայաստանի ըստ կարգի ժամկգրութեան. սկսեալ ի ՈՒԱՆ թուականէն Հայոց ցՈՒԽԹ (Յ. Ք. 1572—1600), 69, 105։

Տեղեկութիւն ի վերայ նշանակութեան ... բառիս ԱՂՆ, 79։

Յովհ. Վանական Վ. ի Տաւուշեցւոյ բացատրութիւն աղօթից, 147, 195, 227։

Ջենոբ Գլակ, մատենագիր Դ դարու, 167, 300, 1860, էջ 30։

Պատմ. գիւտի եւ փոխադրութեան նշխարաց Ս. Գր. Լուսաւորչի հանդերձ քննութեամբ, 199, 230, 272։

Աննանիա Նարեկացի, 259։ Երանելւոյն Աննանիայի հոգեշնորհ փիլիսոփայի ներբողեան ասացեալ ի սբ. կաթողկէ. եկեղ. որ է ի նոր քաղաքի, որ այժմ կոչի Վաղարշապատ. 265, 291, 323, 358, 399։

Ագաթանգեղոս, 310։

Պատմութիւն կենաց, նշխարաց եւ եկեղեցւոյ Ս. Գրիգորիսի, 332։

Ընտաւազ Հայկազն, 406։

Ստուգաբանութիւն բառիս Դչոխք, 427։

Գր. Մագիստրոսի թուղթ ի պտսխնի. գրոյ Սարգսի Վ. ի, 1860-61, էջ 8, 28։

Տեղեկութիւն ի վերայ շրջանին Հայկայ, 14։

Հատուած յեկեղ. պատմ. Եւսեբեայ, Դպրութ. Ա. Գլ. ԺԳ., 21։

Նամակ Յովհ. Օրպէլի եւ այլոց վարդապետաց եւ եպիսկոպոսաց Սիւնեաց ի պտսխնի. թղթոյ Կոստանդնի Բ. կաթողիկոսի Հայոց, 39։

Թուղթ Յովհ. Օրպէլի Արքեպ. Սիւնեաց առ Զաքարիա Ծործորեցի, 55։

Մովսիսի Խ. կաթղկսի. թուղթ դրեալ առ Վստիշւաւ արքայ Լեհաց ի թուին Հյց. ՈՀԱ (1632), 72։

Տեղեկութիւն ի վերայ Ջուանշիր իշխանի եւ Դաւթակ ճարտասանի, 76։ Դաւթակայ քերթողի Ողբ ի մահն Ջուանշիրի, 79։

Գերեզմանք անդամոց տանն մեծի իշխանաց Օրբելեանց, 83։

Փիլիպ. ի կաթղկսի. թուղթ առ Վստիսլաւ Դ արքայ Լեհաց յամի Տն. 1644, էջ 90։

Դաւանութիւն ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց ըստ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, զոր խնդրեաց Պօ.

գոս Աստուածաբան Տօքտօրն եկեալ դեսպան ի մեծաւ փառ պապէն, 102։

Տեղեկութիւն ի վերայ երգոյն "Փառք ի բարձունս„ 117։

Թովմայի Վ.ի Վանանդեցւոյ ի խնդրոյ Սահակայ եւ Ալանի բան չափեալ ի սրբազան տեղիս աշխարհին Հայոց, 121, 135։

Յիշատակութիւն ինչ ինչ ազգօգուտ գործոց Տ. Ներս. Ե. կաթողկոսի. զոր գրեաց նա յընթացս 16-ամեայ առաջնորդութեան իւրոյ, 123, 138։

Թուղթ Եսայեայ Վ.ի առ Տէր Մատթէոս, 157, 205։

Հանդէս ջրօրհնեաց, 189։

Երգ ողբական ի վերայ Տփխիս քաղքի. ասացեալ ի Տէր Մելքիսէթ քհնյէ. Տփխիսեցւոյ, 198։

Տաղ ուրախութեան ասացեալ ի Նաղաշէ (Մկրտիչ եպ. Բաղիշեցի, յամի 1430) 216։

Յովհ. Վ.ի Տարբերունեաց Դաւանութիւն հաւատոց, 221։

Հաստատութիւն ատուգութեան Դաշանց թըղթոյն, 237, 253։

Գր. Մագիստրոսի թուղթ առ Գր. եպս. Մոկաց, 271։

Հացի ծառն տնկեալ ի Գր. Լուսաւորչէ, 281։

Աղօթք Գր.ի Նարեկացւոյ (նորագիւտ) 301։

Գրիգորի Մագիստրոսի Պատխնի. Թղթոյն Թուայեցեաց ճնացելոց ի նորոց Մանիքեցւոց Թոնդրակեցեացն, 1861-62, էջ 11։

Գրիգորի երիցու յիշատակարան, 17։

Գր. Մագիստրոսի Յաղագս Շապհոյ կրօնաւորի 27։

Գր. Մագիստրոսի Յաղագս նուանց բան կատակական, 38։

Տեղեկութիւնք յաղագս անուանց քաղաքաց եւ գաւառաց յորս բնակին Հայք ի Պարսկաստան, ի Հընդիկս եւ ի Ջաւայ, 56, 71, 99։

Զաքարիայի ուրուճն երգ ի Ս. Կոյսն Մարիամ, 62։

Գր. Մագիստրոսի բան յաղագս ձկանց, 64։

Գր. Մագիստրոսի թուղթ առ իշխանն Մամիկոնեան, 67։

Բան ղՀՃական երգեալ յումեմնէ ի վանեցի քօչակէ, 69։

Տօնակատարութիւն Ագուլեաց, 85։
Հայոց ազգի քաղաքական վիճակը, 73, 89։
Շապուհ պատմագիր, 127։
Տոհմագիր նախարարութեանց Հայոց, 131, 137։
Մովսէսի Բճնեցւոյ Առեղծուած ղգրոց, 134։
Յովհ. Ոսկեբերանի ներբողեան ի Ս. Գր. Լուսաւորիչ, Յաւել. 1861-62 ամին ՃՒՒՒՊի, էջ 1—33։
Ներսէսի Շնորհալւոյ Մեկնութիւն "Բարձրացուէք դառի, Անդ, 35—40 (կիսատ)։

Ինչպէս սոյն ցուցակէն կ'երեւայ՝ ՃՒՒՒՊը պէտք է նկատել աւելի գործի մը նախնեաց համատ գրութիւններն հրատարակելու, եւ այլ նոյն կարգի գրութեանց ժողովածոյ մը։ Իբրեւ այսպիսի՝ ունի ազգային մատենագրութեան համար իւր յատուկ նշանակութիւնը։ Քանի մ'ինքնագիր հետազօտութիւնք, որոնք միայն ներքին աղբիւրներէ քաղուած են, չեն այնչափ քննական եւ հիմնական։ Իսկ ժամանակակից եւ հասարակութեան վերաբերեալ յօդուածք շատ ցանցառ են։ Պէտք ուրեմն ըսել՝ որ ՃՒՒՒՊի թէեւ բովանդակութիւնը ժողովրդեան համար նշանակութիւն եւ ազդեցութիւն մ'ունեցած է, սակայն ուսումնականաց համար հետաքրքրական է, եւ միշտ իւր յարգը պիտի ունենայ, ոչ այնչափ ուսումնասիրուած, որչափ ուսումնասիրելու մատակարարած առատ նիւթովը։

45. ԱԲԵՒԱՓՈՒՏՔ

Երկշաբաթաթերթ, Փարիզ 1859—65։

Խմբ. Մ. Ոսկանեան։

Տպ. Արամեան եւ Վաղտէր։

Փարիզի Աբէ-ելէի դպրոցականէն երեք տարի ետքը՝ 1859 Յնր. 1ին Սուրիան Ոսկանեան նոյն տեղ հրատարակեց *Արեւմուտք*, Աբրահամեան Եւրոպայի լուսաւորութեան անուամբ երկշաբաթաթերթի մը, քառածալ երկիջեան 8 երես (20 ֆր. բժնրդգին.)։ Այս հրատարակութեան կը ստորագրէր "Համարատու Տըէդր", իսկ ինքն Ս. Ոսկանեան էր թերթին "շարագիրն"։ Դարեալ Աբէ-ելէի համակրող 11 "հիմնադիրք" Աբէ-մո-փի հրատարակութեան ծախքերն յանձն առին։ Եւ սակայն թերթը նոյն տարին միայն կրցաւ բոլորել։ 1859 Դեկտ. 15ին հրատարակեալ 24ե. թիւն վերջինն եղաւ. վասն զի շարագիրն իւր հրաժարականը տուաւ "հիմնադրաց",[1] որ թոյլ չէին տար ազատասէր շարագրին գրչին սանձերը։

Անցաւ չորս տարի, եւ ահա Աբէ-մո-փ 1864 Փետր. 1ին վերստին լոյս տեսաւ (Ե. Տարի)։ Շարագիրը նոյն էր, Համարատուն՝ Ա. Թրիքիէ։ Այս երկրորդ տարին կարելի չեղաւ ամբողջացընել. նոյն տարւոյ վերջը դադրելէն

---

1 Մ—է, 1860, թ. 416—7։

եաեւ՝ 1865 Յնր.էն սկսեալ քանի մը թիւ միայն լոյս տեսաւ։[1] 1866 Մայիսին Լամբագիրն իւր Հայրենիքն Զմիւռնիա դարձած էր, ուր իւր եռանդուն գործունէութեան եւ կարողութեան արժանի ազգային պաշտօններու Հասաւ, եւ 1869ին La Réforme գաղղ. լրագիրն սկսաւ Լամբագրել, զոր եւ ցայսօր կը հրատարակէ։

Ս. Ոսկանեան որչափ Աբե-Եէի Լամբագրութեան մէջ տակաւին տհաս կ'երեւար, նոյնչափ սկսած էր աւելի հասուն եւ սուր գրիչ ստանալ Աբե-Մո-պէի հրատարակութեան ժամանակ։ Սակայն Աբե-Մո-պէ առ Հասարակ՝ պէտք է ըսել, որ շատ աղքատ էր եւ նպատակի մը չէր կարող Հասնիլ։ "Եւրոպայի լուսաւորութեան արձագանգ" ըլլալ ուզղող թերթը քանի մը ժամանակակից քաղաքական եւ մանր լրերէ զատ՝ ունէր քանի մը թարգմանական աննշանակ յօդուածներ։ Ազգին վերաբերեալ յօդուած մը եթէ վիճտուի այս Ա. Տարւոյ մէջ՝ մարդ կը գտնէ 4—5 հատ կծու նախադասութիւններով Համեմեալ՝ բայց սրամիտ յօդուածներ Կոճիկեան Յակոբայ, Գ. Այվազովսքի եւ Կ. Շահնազարեան Վարդապետներու դէմ, որոնք կ'ըսուի թէ իւր գրչին ազատութեան արգելք կ'ըլլան, եւ Կ. Պոլսոյ Աղայից եւ Էֆէնտիներու դէմ քանի մը լոկ բառերով սպառնալիքներ։ Անոր Համար մեզի

---

[1] Աբե-, 1865, թ. 255։

անըմբռնելի է թէ ինչո՞ւ Կ. Պոլսոյ Մեղու-ն այնչափ խռոված եւ խռովեցուցած էր իրենները, Աբէ-մո-պէի Կ. Պոլսոյ մէջ գտած ընդունելութիւնը գրով եւ պատկերով հեգնօրէն ստորագրելով եւ հաւաքելով խռովեալ ժողովրդեան բերնէն յոռետես եւ սպառնալից Աբէ-մո-պէի յառաջ բերած ազդեցութիւնը:[1]

Մինչեւ 1864 շատ ալիքներ անցած էին արդէն Սէնի եւ Վոլտորի ափերէն եւ իրաց կերպարանքը փոխուած էր: Աբէ-մո-պէի խմբագիրն հասուն միտք մը եւ աւելի հանդարտ սիրտ մը ստացած՝ առաջին թռուով իւր հակառակորդաց երեսը դարձընելէն ետեւ, սկսաւ աւելի լրջօրէն դիտել արեւելքը եւ Կ. Պոլսոյ հայ հասարակութեան, հրատարակութեանց, Սահմանադրութեան ըմբռնելով՝ խռոված միտքերն աւելի անդորրացուց եւ յինքն յանկոյց: Ափսո՜ որ այս ընթացքն ի սկզբանէ չէր սկսուած եւ ոչ ալ երկար տեւեց:

Ս. Ոսկանեանի գրութիւնքն կը ցուցընեն գրողին սուր միտքը, զգացմանց ազնուութիւնն ու դատողութեան անկեղծութիւնը, վիճական ճարտար ձեւեր, եւ բաւական մաքուր աշխարհաբար:

---

1 Մեղու, 1859, թ. 18: Ժողովրդեան յուզումն այնչափ սաստկացած էր՝ որ 1859ին (Յուլիս) Պոլիս Յայտարարութիւն մը հրատարակեցաւ, ուր կ'ըսուէր "Աբէ-մո-պէ լրագիրը երեցէք, մրկեցէք, փոչի դարձուցէք, որպէս զի ուրիշ մէկն ալ անոր ոճէն կամ յանդգնարար զրուցուածքէն չխաբուի:,,

Արե-մո-պ հայ լուսաբանության պատմության այս շրջանը փակելով՝ կը ձնայ իբրեւ առաջին նշան, որ ինչպէս Հնդկահայոց եւ Ռուսահայոց, նոյնպէս Տաճկահայոց լուսաբանիչները պիտի սկսէր աւելի օգտակարապէն նկարագիր մ'առնուլ. թէեւ այս նորութեան հակառակող կիրթ եւ անկիրթ ամբոխին առաջին ուժեղ հարուածներուն թէ՛ ինքը եւ թէ՛ իր նախորդները զոհ ինկան:

ՈՒՊՊԵԼԻՔ ԵՒ ՅԱՒԵԼԼԻՔ

ՈՒՊՊԵԼԻՔ ԵՒ ՅԱՒԵԼԻՔ

Յընթացս տպագրութեան մեր ծանօթութեան հասան հինգ ազգային լրագիրներ, որոնց վերայ գործոյս մէջ ըստ կարգին չէ խօսուած: Նոյնպէս արդէն մեզի ծանօթ թերթերէն ոմանց վերայ նորագոյն տեղեկութիւններ ստացանք նոյն թերթերը ձեռք բերելով եւ կամ ուրիշներուն տուած ծանօթութիւններէն: Անոր համար յիշեալ հինգ նոր թերթերու վերայ մեր ստացած ծանօթութիւնները եւ միւսներուն վերայ նոր տեղեկութիւններ եւ ուղղելիքներ այս տեղ կը դնենք:

1. ՕՃԱՆՍՓՕԵԱՆ

Պոլսէ:

2. ՁՏԵՄԱՐԱՆ

Կալկաթա:

Այս երկու հնդկահայ լրագիրք, որոնք բոլորովին անյիշատակ ճնացած են այն ամենէն, որ ազգային լրագրաց վերայ խօսած են, կը յիշատակուին կալկաթայի Ազգասէր Ընկերա-

լսագրին մէջ[1] այսպէս. "...եղեն այս լսագիրք ազգիս մերոյ ի Հնդիկս, որպիսի են... Օծանօթեան լսագիրն Բումբայոյ, Շբեմատքանն կալկաթայ... այլ ոչ ոք ի նոցանէ հաս ի հասակ մանկութեան:" Ասկէ առնլի տեղեկութիւն պիտի հաւնենայինք ասոնց վրայ, եթէ Սինկափորի ո-ռոճեաւէն[2] Աղբասէրէ սոյն խօսքին առթիւ ուրիշ կարեւոր պարագայ մ'ալ չյիշէր: "եղեն արդարեւ, կ'ըսէ, լսագիրք ազգի մերոյ ի Հնդիկս, այսինքն Աղբարոն, Օծանօթեանն եւ Շբեմատքանն, որք մեռեալ դադարեցան ի մանկական հասակի. բայց այնքիկ քառասուն եւ հինսուն (այսպէս) ամօք յառաջ քան զԱղբասէրն էին, յորժամ զկնի յառաջադիմութեան մակացութեանց՝ դեռ չէր տակաւին արծարծեալ ի սիրտս հասարակութեան ազգիս:" Ուրեմն Օծանօթեան եւ Շբեմատքան լսագրաց հրատարակումը դարուս սկիզբն եղած է՝ 1800ին եւ 1810ին մէջերը: Մենք պոհ ենք առ այժմ այսչափին ալ իմանալով:

---

[1] 1851 թ. 66: Տես վերն էջ 84, ծան. 1:
[2] 1851 թ. 43:

3. ԱՆՈՐԱԽՈՒԹԻՒՆԸ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ընդհանրապէս, Վիեննա, 1819:

Խմբ. Մխիթարեան Միաբանութիւն:

Տպր. Մխիթարեան:

Վիեննայի Մխիթարեանց կողմանէ 1819 Հոկտ. 16/28 թուականաւ քառածալ 4 երես շաբաթաթերթ մը սկսաւ հրատարակուիլ, *ծանօթութիւնք վաճառականութեան* անուամբ, որուն նպատակն էր Վիեննայի հրապարակին առեւտրական տեղեկութիւնները ծանօթացընել արեւելք: Այս առաջին թուոյն մէջ, որ իբր փորձ հրատարակուած է, կարդացուածէ առաջին երեսն հետեւեալ ազդարարութիւնը կը կարդանք: "Հիմայ փորձի համար կէս թերթ միայն տպեցինք, թէ որ սկսելու ըլլանք նէ, ան ատենը ամեն շաբաթ մէկ ամբողջ թերթ կ'ընենք, ու ալ շատ արեւելքէն հոս եկած, ու հոս տեղէն արեւելք գացած վաճառելու բաներուն գիները, ու պէտքէս խապարներ կըգրենք:" Ուշադիր մեզի ծանօթ է՝ այս փորձն յաջողութիւն ունեցած չէ եւ առանց շարունակութեան է մնացած:

4. ԳԵՐՄԱՆԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԴԻՊՈՒԱԾՆԵՐՈՒ

Զմիւռնիա, 1846:

Այս տիտղոսով 1846ին, ոչչափ կ'երեւայ ի Զմիւռնիա հրատարակեալ՝ քառածալ 24 եւ ըեսէ բաղկացեալ հրատարակութիւն մը մեր ձեռքն անցաւ, զոր կարելի է իբրեւ լրագիր նկատել: Այս թերթին մէջ 1845ին վերջերը Լոնտոն եւ Բարիզ հրատարակուած այն յօդուածներու թարգմանութիւնք կան, որոնք նոյն տարւոյ գերմանիոյ եկեղեցական դիպուածներու (գերմանական-կաթոլիկեայց) վրայ կը խօսին: Ասոնց կը յաջորդէ "Զմիւռնիա, Մարտ 12, 1846, վերնագրով "Երեւելի լուր մը Ջինաստանէն:"

Թերթին բովանդակութիւնը կը վկայէ՝ որ հայ-բողքական հասարակութեան կողմանէ հրատարակուած է նոյնը: Ուրիշ տեղեկութիւններ կը պակսին:

5. ՍԻՆԿԱՓՈՐ

Սինկափոր, 1847:

Պէֆասեան Ընծայէ լրագիրը կը յիշատակէ (1861 թ. 1) 1847ին ի Սինկափոր հրատարակեալ համանուն թերթ մը: Այս մասին ուրիշ յիշատակութիւն մը չենք գտներ, եւ կը կասկածինք Պէֆասեան Ընծայէի սոյն տեղեկութեան ճշդութեան վրայ:

Էջ 16, տող 19 երկու կոչե՛ երեք։
„ „ „ 28 Հայերէն „ Հայկական։

Էջ 18, տող 7 ցո՛ւցել՝ Հայ լրագրաց պատմութիւն մը գրած է նաեւ Վիկտոր Լանկլուայ Փարիզի Revue de l'Orient լրագրոյ 1863 Ապր.-Մայիս տետրակին մէջ, ուր 1812—1863 հրատարակեալ 60է աւելի լրագրաց վրայ կը խօսի։[1]

Էջ 23, տող 7 1. Աղէքսէր անգրանիկ լրագրոյ վրայ գրած ժամանակ՝ թերթը տեսած չէինք եւ հազիւ քանի մը տեղեկութիւններ կարող եղած էինք քաղել։ Այժմ Աղէքսէրի Ա. եւ Բ. տարիները ձեռք բերած ըլլալով՝ կարող ենք այս առաջին թերթին վրայ աւելի մանրամասն խօսիլ։

Աղէքսէրի ձեռնարկողն, խմբագիրն ու հրատարակիչը՝ Տէր Յարութիւն Շմաւօնեան Շիրակեցի Ուսագ Քահանայն Մադրաս հաստա-

---

[1] Փոյէդ 1863, թ. 94։ Այս յօդուածը (Les journeaux chez les Arméniens) վերջին րոպէին Փարիզի Հայագէտ Ուսուցչապետ Ա. Գարիեերի ձեռօք մեր ձեռքն հասաւ։ Շնորհակալութիւն Ուսուցչապետին՝ որ նոյնը Փարիզի Ecole des langes orientales vivantes ուսումնարանի մատենադարանէն առնելով ուղարկեց մեզ ի գործածութիւն։ — Փոյէդ լրագրոյ 1863, թ. 97ի մէջ եղած Հայ լրագրաց ցուցակն՝ անշուշտ ասոր թարգմանութիւնն է։

տուելով իբրեւ հովիւ տեղւոյն՝ 1789ին տպարան մը կը բանայ,[1] ուր հետզհետէ կը տպագրուին "զանազան տետրակք, պատմութիւնք, բարոյական առաստելութիւնք, գիրք պորփիւրի եւայլն, եւայլն:„[2] Սոյն տպարանին յարատեւ գործ մը գտնելու եւ միւս կողմանէ ազգին ընթերցանութեան օգտակար հրատարակութիւններ տալու նպատակաւ՝ տէր Յար. Շմաւոնեան 1794 Օգոստ. 7/19ին[3] յայտարարութիւն մը հանեց "Բարեպաշտ պարոնաց եւ Մաքրակենցաղ տիկնաց Մատրասիս Հայոց:[4]„ Այս յայտարարութեան վերջը կը ծանուցուէր, որ եթէ բաւական ստորագրուող գտնուի՝ պիտի սկսի հրատարակութիւնը: Սոյն 1794 տարին[5] Թիրայ

---

[1] Տպարանի տառերն ինքնին փորագրած եւ ձուլած էր, ինչպէս նաեւ չարտողն ու տպողն ինքն էր ի սկզբան: Տես Մուրճեան Խոսք վիպասիրաց, Մատրաս, Տպր. Ցարութիւն քհնյի. որդւոյ Շմաւօն Շիրազեցւոյ, 1789—90, Ցիշատակարան:

[2] Աղբար, 1795, էջ 372:

[3] Վերն էջ 25՝ Մանկավարժանոցի (1887, թ. 1) մէջ Ս. Գուլամիրեանցի գրած տեղեկութեանց վստահելով՝ "Մայիս 20„ գրած էինք Ցայտարարութեանս հրատարակութիւնը, իսկ թերթին ցուլիսին հրատարակուած կը դնէինք, եւ հետեւաբար կը յանձնէինք հայ լրագրութեան հարիւրամեայ ցոբելեանը տօնել 1894 Մայիս 20ին: Այժմ որ թերթը մեր ձեռքն ունինք, կը տեսնենք՝ որ նոր Ջուղայի յառուկ Ազարիայի թուականը կը գործածէ Աղբարը, հետեւաբար "ի Ղամար ամսոյ 20„ հրատարակեալ Ցայտարարութիւնը մեր Օգոստ. 7/19 է. իսկ թերթին առաջին թիւը "Թիրայ ամսոյ 30„ին հրատարակուած է, որ է մեր Հոկտ. 16/28, հետեւաբար մեր առաջարկած ցոբելեանը կատարելի է 1894 Հոկտ. 16/28ին:

[4] Տես զայս վերն էջ 24, սկսելու է՝ "Նկատելով իմով եթէ . . .„

[5] Ա. Երիցեանց (Հայ պարբերական հրատարակութիւնները, Վիեննա, 1882, էջ 328) սխալմամբ կը դնէ

ամսոյ 30ին, որ է Հոկտ. 16/28, լոյս տեսաւ առաջին տետրակը՝ 25 թուղթ (16×19 սանդ.):

Թերթին սկիզբն է "ԱԶԴԱՐԱՐ ԹԻՐԱՑ ամսոյ, 1794,„ որուն տակ վերոյիշեալ Յայտարարութիւնը վերստին կը տպագրուի[1] յաւելուածով՝ թէ "Ձեռնադրօղք թղթոյս 28 Հոգիք,„ այսինքն թէ Յայտարարութեամբ 28 Հոգի թերթին բաժանորդ գրուած են: Ասոր կը յաջորդէ "Առաջաբանութիւն,„ ուր ի մէջ այլոց կ'ըսուի՝

"...Քանզի բարեկարգ անգլիացիք քաղաքիս մի ամսով յառաջ քան զայս սկսեցին տպագրել տետրակ մի, ի վաղճանի ամսոյ իւրեւ զմեզ, եւ որպէս ծանեայ ոչ այլ ինչ գոյ ի նմայ՝ եթէ ոչ զվարս համբաւաւոր արանց յազգէ իւրեանց, պատմութիւն իրաց ինչ, որպիսութիւն գործոց, եւ արժանաւոր գրուածք ումանց... եւ յաւարտ տետրակին առ ի քաղցրացուցանելոյ զգործս իւրեանց հասարակութեան, տպագրեն զինս զանազան վաճառելի իրաց աստ եւ գումարան նաւահեկութեան եւ նաւագնացութեան: Առնելով զայս տետրակ ինձ օրինակ՝ եւ ես առաջադրեցի այսպէս նախ տպագրել յայսմ

Ազդարարի հրատարակութիւնն՝ ի կալկաթա 1795: — Գր. Վ. Աղեքսեանց 1862ին Ազդարարի Ա. Տարին ի կ. Պոլիս Մ. Մխայէլ Աղայի քով տեսած է: Տես Պէշտըմէն Ըլլնի, 1863, թ. 1:

[1] Տես այս երեսը կիսով չափ փոքրկացուած գործոյս սկիզբը լուսատիպ գրուած:

վերատեսական բանք ինչ, կամ թարգմանեալք յայլոց ազգաց (որ եւ ուրախակից իմ երիտասարդք տեղոյս խոստացան օգնել ինձ) եւ կամ հատորք ինչ հանեալ ի գրեանց մերոց, նա եւ ջանալ առ ձեռս ունել զլուրս ինչ ի տանէ հայոց եւ պարսից զայնպիսի որ չէին ձեր լուեալ, եւ ի զանազան տեղոյ կազէթաց այնպիսի լուր ղոր հարկաւոր է ճնալ, եւ բազմաց ուրախս առնել (յեւանալով ի մանրամասն լրոց նոյն գազէթաց որք ոչ են հարկաւոր երբէք, եւ կամ զոմանս լսելոց էք յառաջ քան զժամանակ տետրակիս, զոր յետ լսելոյ ձեր կրկին ընթեռնելոց աստ ոչ է թուելոց ձեզ քաղցր եւ ընդունայն է լինելոց զաշխատանս գրողաց) նաեւ զարժանաւորութիւն նոյն աւուր ամենայն վաճառելի իրաց՝ զի եւ այս է օգնական լինելոց վաճառականաց, եւ առաջիկայ ամսուն զօրացուցն յայտնելով զտօնս սրբոց՝ զթիւս լուսնոյ զպահս, զհանդիսաւոր աւուրքն, թէ ի անգլեացիս, եւ թէ այլոց ազգաց՝ իւրաքանչիւրոց յատկութեամբ դնել առաջի ձեր նա եւ եթէ իցէ կարելի զհամարան նաւագնացութեան եւ այլոց...: Գոլով զտետրակս զայս նորոգ ոգուածք եւ յամարձակիմ ասել ամենայնիւ նոր յայտիկ դարոջ ընթերցողք չպարտին ոտնել քանոնիւ իմաստութեան զսղալանս ձեռնարկութեամբ, քանզի խոստովանիմ յայտնապէս զի ոչ ես եւ ոչ օգնականք իմ ոչ են հմուտ իսկապէս քերթութեան արհեստի եւ ոչ բուն յմուտ գրոց...:

Յաղագս այսորիկ հայցեմ արժանի առնել յուղարկելով որոք լուր, ախորժ շարադրութիւնք, ոտանաւորք, եւ որոք գրուածք որ ինչ պիտանի եւ հաճելի հասարակութեան, խոստանամ տպել զայն ամենայն (որ չինչ անպատեհ գրուած) որքան զկարս իմ խոստանայ առ ի պարծանս շարադրողաց եւ երջանկութիւն ազգին մերոյ։„

Ասոր կը յաջորդեն՝

Տեսիլք Միրզային, նշանակիչ բնութեան Մարդկային կենաց։

Թարգմանութիւն գրոյ միոյ գրեալ պարոն Շամիր Սուլթանումեանէ առ մեծ բժիշկն քաղաքիս պարոն ջիմս Անդրեան (որ կը գրէ Հայոց ծագման վրայ ծանօթ տեղեկութիւններ)։

Արղութեան Յովս. Արքեպիսկոպոսի Թուղթ առ Հնդկահայս գրեալ "1793 Յունիսի 20 ի Սանկթպետրբուրգ„ որ 1791ին Տաճկաց եւ Ռուսաց պատերազմները եւ Հայոց անցքերը կը պատմէ։

Ուրիշ Թուղթ մ'ալ նոյն անձէ։

Կատարինէ կայսրուհւոյն Գրիգորիպոլ քաղաքին շինութեան համար տուած հրովարտակն յամին 1792 Փետր. 23, եւ նոյն քաղաքին հիմնարկութեան, օծման եւ հանդիսութեանց ստորագրութիւնը Արղութեան Արքեպիսկոպոսէ։

Նամակ մը եւ քերթուած մը։

Ծանուցում մ'աշխարհաբար լեզուաւ։

Տօնացոյց առաջիկայ ամոյ։

Այս տետրակին մէջ Հայոց, Արղութեանց Արքեպ. ի եւ կատարինէ կայսրուհւոյն զինանշանները կան:

Երկրորդ տետրակին մէջ կան թարգմանական պատմութիւններ եւ առածներ, նամակ, քերթուած, գաղղիական յեղափոխութեան լրեր, լրագիրներէ եւ առանձնական նամակներէ քաղուած լրեր, վաճառաց ընթացք, տօնացոյց: Այս տետրակին մէջ կայ մտադրութեան արժանի համբագրական ազդ մը՝ թէ համբագրութիւնը եւ կեղեցւոյ զանգակատան տակ գանձանակի ձեւով արկղ մը հաստատած է, ուր կարող է ամենայն ոք Աղաւոլի մէջ հրատարակուելի լրեր եւ յօդուածներ ձգել: "Մեք բանալոց եմք, կ'ըսուի, զընդունն ամենայն աւուր եւ զոր ինչ գտանիցեմք անդ գրեցեալք յուղարկելոց եմք վաղվաղակի առ ի վեր կարգեցեալք վերակացուս որպէս զի նոքայ վերահաստս լեալ գրուածոյն զոր ինչ ի նոցանէ հարմար վարկցեն առաքեսցեն ի տպարանն զի տպեսցուք:"

Յաջորդ տետրներու բովանդակութիւնը նոյնպիսի է:

Այս 1794 տարին չորս տետր հրատարակուած է՝ 21—28 թղթէ բաղկացեալ: Չորրորդ տետրին վերջը քերթուած մը կարմիր գունով տպուած է. նոյնպէս 1795ի վերջը: 1795ին նոյն ընթացքով շարունակուած է եւ 12 տետր հրատարակուած է՝ 24—36 թղթէ բաղկա-

ցեալ: Սոյն տարւոյ 253 եւ 254 էջերու մէջ կայ Մադրասի խանին պարսկերէն հրովարտակին վիմատիպ պատճէնը. խանը թոյլ կու տայ Շմաւոնեանին նաեւ պարսկերէն եւ արաբերէն գրքեր տպելու: 1795ի յօդուածներուն մէջ մտադրութեան արժանի է Խաչատուր աբեղայի նոր ջուղայեցւոյ գրած պարսից պատմութիւնը՝ որ պարսկահայ եւ հնդկահայ գաղթականութեան պատմութենէն շատ տեղեկութիւններ կը բովանդակէ, եւ ի մասնաւորի նոր ջուղայի հայոց եւ Ամենափրկչի վանաց վրայ: Նոյնպէս շատ կարեւոր է մեր հին մատենագրութեամբ զբաղողներու համար՝ նախնեաց հեղինակած եւ թարգմանած գրեանց ցանկը,[1] զոր անշուշտ գրողն ինքնին կազմած է առջեւը ձեռագիրներ ունենալով: Այս ցուցակը կը դնենք այստեղ անփոփոխ.

Նախապէս պատմութիւնք

1 Ագաթանգեղոսի զոր վասն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին Հօրն մերոյ, եւ Տրդատայ Թագաւորին, ի ժամանակս նոցա գեղեալս պատմէ:

2 Մեսրոպ Էրէցն պատմէ վն Սբոյն Ներսեսի Հայրապետին:

3 Մովսէս Խորենացին չորս հատոր յադամայ

---

[1] Ընդ. 1795, էջ 188—192: — Հ. Գարեգին Զ. իւր Հայկազն հին Դպրութիւն (Վենետիկ, 1886) աշխատասիրութեան մէջ յիշատակած է այս գործքը՝ "տեղ մը, կը յիշատակուի, յետին գարուց նորագոյն յիշատակագիր մը,, եւ այլն ըսելով (Համմ. էջ 278, 446, 485 եւ այլն): Այս ցուցակին մէջ կը յիշուին խնդրոյ նիւթ եղած եւ այսօր կորուսեալ մատենագրութիւններ: Ցուցակագիրն Հ. Շամչեանի պատմութենէն չէ առած այս ցուցակը:

մինչեւ զենոն կայսր որպէս վկայէ Թովմաս արծրունեաց պատմագիրք, բայց այժմ զերիս հատորս միայն տեսանեմք:

4 Կորիւն Թարգմանիչ որէ պատմութիւն Սրբոյն Մեսրոպայ Հայրապետին:

5 Խոսրով Թարգմանիչ որէ պատմութիւն Սբոյն Սահակայ Հայրապետին:

6 Եղիշէ վարդապետ որէ պատմութիւն Սրբոց Ղեւոնդեանց, եւ վարդանանց:

7 Ղազար Պարպեցի ճարտասան պատմագիրք՝ 'ի մահուանէ Սրբոյն Սահակայ մինչի զենոնի կայսերն:

8 Բիւզանդ որ զեղեալ իրս պատմէ՝ Հայոց աշխարհիս, իբր զվնասոցդս նախկին պատմագրաց, հատոր վեց:

9 Զենոբ պատմագիրք որէ պատմութիւնն Տարօնայ, Սուրբ կարապետին, եւ յաղթութիւնք իշխանացն տարօնայ որ առ Խոսրով պարսից արքայն:

10 Հերակլ յեւսեբիոսէ եպիսկոպոսէ՝ ասացեալ սակս պատերազմացն Հերակլի եւ Խոսրովու, եւ այլ բանք պիտանիք:

11 Անանիայ շիրակացին սկիզբ արարեալ յադամայ համառօտ գաւազանաւ իջանէ՝ մինչեւ 'ի ժամանակս Անաստասայ կաթուղիկոսին:

12 Ղեւոնդ պատմագիրք որէ պատմութիւն անօրէն ազգի չարի:

13 Շաբուհ պատմութի՞ որէ գիրք Սբոյն Սմբատայ ստրատելատին. եւ այլ սուրբ նահատակացն Թուին Հայոց ՈՃԲ:

14 Յովհաննէս կաթուղիկոս ազգական սրբոյն Մաշտոցի սկսեալ յադամայ մինչեւ 'ի թիւն ԳՃԿ 'ի կատարումն սմբատայ թագաւորին:

15 Մովսէս կոշան կտուեցի որէ 3 հատոր աղուանից պատմութի՞:

16 Ուխտանէս որէ պատմութիւն բաժանման վրաց եւ Հայոց:

17 Թովմաս պատմագիր որէ Բ հատոր պատմութի՞ արծրունեաց սկսեալ 'ի նոյէ մինչեւ 'ի կաթուղիկոսութիւնն ախթամարայ:

18 Ստեփանոս տարոնեցի որ եւ կոչի ասողիկ Գ հատոր, սկսեալ Յաբրահամէ մինչեւ 'ի մահն Գրիգորի դարեկացւոյն 'ի ԳՃԾԲ թուականին:

19 Արիստակէս լուսաւորդացի սկսեալ 'ի

Գ՚Ծ՚Ը թուականին մինչ Ե՚Ձ՚Լ թուին ողբերգական դիմօք:

20 Յոհան կոզեռն արարար ՚ի ժամանակս իւր զոր ինչ եղեւ:

21 Յոհան տարօնեցին՝ որէ պատմութիւն բագրատուեաց:

22 Սարկաւագ վարդապետն սուրբն Յոհաննէս արար յեկեղեցական պատմագիրք:

23 Մատթէոս ուռահեցի պատմութիւն աւերման աշխարհիս հայոց՝ սկսեալ ՚ի Գ՚Ձ՚Լ թուէն մինչ Զ՚Ճ թուականն:

24 Սամուէլ էրէց արար կքնիկոն գաւազանագիրքն:

25 Մխիթար անեցի որէ պատմութիւնն Անւոյ քաղաքին, եւ այլ ինչ բանք պիտանիք:

26 Ներսէս շնորհալւոյն որք վիպասանական վասն նախնեացն եւ վասն առաքելոյ, եւ երուսաղէմի:

27 Վահրամայ որդւոյ տիգրանայ, եւ որք զկնի բանից Սրբոյն Ներսեսի՝ ՚ի նոյն ոճս առեալ սակս տանն ռուբենեանց:

28 Սմբատ պատմագիրքն եւս վն թագաւորութեն ռուբենեանց:

29 Մխիթար գոշն արար պատմութին պիտանի սակս հեւուածողաց:

30 Յոհաննէս վանականն որ ինչ ՚ի ժամանակս իւրոյ եղեալէր սակս թաթարացն:

31 Կիրակոս պատմագիրք՝ եւս վասն ազգին թաթարաց եւ այլոց պիտանեաց բանից:

32 Գրիգոր պատմագիրք, եւս վասն թաթարաց՝ մինչեւ ՚ի ժամանակս կոստանդնու մեծին կաթուղիկոսին:

33 Վարդան վարդապետն սկսեալ յադամայ մինչեւ Է՚ճ՚Ե թուին:

34 Ստեփաննոս սիւնեցին՝ որէ պատմութիւն, եւ կոչի տաթեւու կոնդակ:

35 Մխիթար այրի վանեցի՝ համառօտ գաւազանաւ մինչ Է՚ճԿ թուին:

36 Թոմաս մեծոփեցի՝ աշակերտ Սրբոյն Գրիգորի տաթեւացւոյն երկու հատոր պատմութի՛ վն թամուր կաղին, եւ չարախաղաց նորին, եւ միւսն վասն նորոգութեան կաթուղիկութեան Սրբոյ Էջմիածնին:

37 Առաքել դավրէժեցին՝ պատմութիւն պարսից բռնաւորաց եւ գերութեանն հայոց, եւ վարք կաթուղիկոսացն:

38 Զաքէոս պատմագիրք երկու հատոր, սկսեալ ՚ի բանից զկնի առաքելի պատմագրին, մինչև ՈՒՃԾ թիւն:

39 Տէր Յովսէփ Ջուղայեցւոյն պատմագիրք՝ որ կոչի քնիկոն, յադամայ մինչի ՚ի ՈՒՃԶ թիւն, յորս գոն զանազան աստուածիւնք ՚ի վերայ ածայնոց արանց. եւ պատմութիւնք հայոց իշխանաց եւ թագաւորաց. եւ վն ամ անցից անցելոց զոր տեսողացնէ յայտնի:

40 Խաչատուր վարդապետէ պատմագիրք՝ վան բռնակալութենէն պարսից, եւ թագաւորացն նետողաց. եւ վան ժառանգութենէն հայոց, եւ նահանգաց նոցին, այլեւ գետոց, եւ լերանց ՚ի հատորս արարեալէ՝ վան անցելոցն, եւ ներկայիցն, զոր ունի պարտականեալս յինքեան, զբազում եւ զանազան պատմութիւնս:

41 Յակոբ Շամիրեանէ Ջուղաեցւոյ՝ պատմագիրք յորդորակ կոչեցեալ, յորս գոն պատմութիւնք, յադամայ մինչեւ ՚ի ՈՃՄԻՆ թիւն, վան հակայից թագաւորաց, եւ իշխանաց, եւ մանաւանդ վան ժառանգութեանցն հայոց, եւ բնակութեց նոցայ, աշխարհագրութիւք, լերանց եւ դաշտաց, եւ գետոց:... Եւ զինչ ասացից սակս պատմութեցն այնոքիկ որք ՚ի մերմէ բանասիրաց թարգմանեցեալք գոն յալոց լեզուաց ՚ի մեր լեզուս:

1 Յովսէփոս ՚ի յունաց լեզուէ եղեւ թարգմանեցեալ, սկսեալ յետ Մակաբայեցւոց մինչի ՚ի ԽԲ ամն քի, վն կործանման հրէից եւ քակման տաճարին, ԻԸ հատորք:

2 Երանոսի հետեւողի առաքելոցն, ՚ի յունաց լեզուէ սակս առաքելոցն գործոց, եւ վան բանից հերձուածողացն:

3 Եւսեբի պատմագիրք էկլէսիաստիկոյ՝ Գ հատոր. առաջին սկսեալ յադամայ մինչեւ ՚ի քն, երկրորդն ՚ի քէ մինչեւ ՚ի մեծն կոստանդիանոս, եւ երրորդն վարք Սքն կոստանդիանոսի թագաւորին, գիրքս այս թարգմանեցեալ եղեւ ՚ի յունական լեզուէ:

4 Ագաթանգեղոս Հայրապետն զվարս միանձանց, եւ խոստովանութենն զուղղափառաց թարգմանեցեալէ ՚ի պատոց լեզուէ:

5 Եպիփան Կիպրացի՝ Ե գիրք ՚ի յունաց լեզուէ՝ Ա պատմութի՛ն նախահարց, եւ մարգարէից, եւ Ե բացայայտուա՛ն բանից՝ ուր Աստուն հերձուածողաց, որք երեւեցան մինչեւ ՚ի ժամանակս իւր:

6 Արեւելեան վկայից՝ պատմութիւնք՝ զոր թարգմանեցաւ սքն Յարբհամու խոստովանողէ մինչ բանդարկեալ կայր ՚ի պարսիկս սակս խոստովանութե՛ն Սքոյ հաւատոյ ՚ի պարսից լեզուէ:

7 Սոկրատ սկսեալ ՚ի կոստանդիանոսէ մինչեւ զմահն Թէոդոսի փոքու հատորս է եւ զայս եւս յունաց լեզուէ թարգմանեցաւ զոր համառօտեցաւ վասն խնդրոյ ներսեհի իշխանին ՚ի ժամանակս կաթուղիկոսութե՛ն Աննաստասայ, եւ այժմ գերկուան միայն երեւի զոր ասեն մեծ սոկրատ, եւ փոքր սոկրատ, զայս է գիրքն եւս ՚ի թարգմանչացն եղեւ թարգմանեցեալ:

8 պատմութիւնք Սքոյն Յոհաննու Ոսկեբերանին այսինքն վարքն եւ կեանքն նորին ՚ի ծննդնէ մինչեւ ՚ի մահն, ՚ի Սքոյն Գրիգորէ վկայասիրէ թարգմանեցեալ եղեւ ՚ի յունաց լեզուէ:

9 պատմագիրք Սքոյ Թեոդոսի Եփեսոսի, եւ քաղկեդոնի նա եւ ամ թուղթք, որպէս որ ՚ի նոսա ընթերցան եւ թարգմանեալ եղեւ, ՚ի լատինացւոց լեզուէ ձեռամբ Գէորգեայ կոստանդնու պօլսեցւոյ ՚ի ժամանակս ՈՃԿ թուականութեանն հայոց:

10 պատմութիւն Սրբոց Հայրապետացն, եւ վկայից որ այժմ ճառընտիր կոչի այլ եւ այլ լեզուէ թարգմանեալ եղեւ ՚ի ձեռն բազմաց բանասիրաց, իսկ յետոյ Սքոյ Հայրն Սողոմոն՝ մատենգրեց հաւաքելով ՚ի մի տուփ եւ անուանեց տօնական որէ յայսմ աւուրք:

11 Հարցումն Գրիգորի պապուն Հռօմայ՝ որէ Ե հատոր պատմութի՛ միանձանց թարգմանեցեալ եղեւ ձեռամբ Ներսէսի լամբրօնացւոյ:

12 Մխայէլ պատմագիրք յատորոց՝ թարգմանեալ եղեւ՝ հրամանաւ կոստանդի մեծի կաթուղիկոսի:

13 վէրք պատմութիւնն եղեւ թարգմանեցեալ ՚ի վրաց յապամայ մինչեւ ՚ի ՋՃ թիւն հայոց:

14 Գաւազանագիրք լատինացւոց՝ որք են պատմութի՛ք յունաց եւ լատինացւոց կայսերաց ՚ի ժամանակս ռուբենեան:

15 վէմ գայթակղութեանն Ե հատոր, առաջին պատմէ զպատահումն եկեղեցեաց արեւելականի, եւ

արեւմտականի, եւ երկրորդն պատմէ զխռովութիս փափիճն ընդ թագաւորացն գալլիացւոց. եւ այլոցն եւրոպէականաց, Իգ գլխով, եւ Ի յօդուածովք բաժանեցեալ ՚ի յունական լեզուէ։

16 Պատմութիք Սինէացւոց թարգմանեալ ՚ի Մարգարէ Շահրիմանցւոյ նոր ջուզայու, լեզուէ յանկլիականէ ՚ի հայս Իգ գլխով որպիսութիւն քաղաքաց, վարուց նոցա, եւ պետութեանց կառավարմանց նոցա, ելից եւ մտից բնական օրնաց, եւ քաղաքական աւանդութեանց նոցա, եւ բնաւորութեանց եւ կայսերականանցն պերճութեանց. ՚ի ՌՄԽԲ թուին հայոց։

17 Պատմագիրք Նապիր շահին թարգմանեալ ի Պողոսէ միրզայեան համիթեցւոյ ՚ի յանգլացւոց լեզուէ ՚ի հայս։

18 Պատմագիրք ինչ՝ Զամչեանց Միքայէլէ Պօղոսեցւոյ, յապամայ մինչեւ ՚ի ՌՄԼԵ թիւն գիրք երեք, եւ 6 հատոր, զոր ճշմարտութիւնն յայտիէ բազում տեղիս։

Բայց որովհետեւ գիրն յազգիս մերոյ իբր սեռ գոլ երեւի, ոմն պատմագիրն տեսակ համաթուի, վասն որոյ զոման զանյայտս յիշել մարթ վարկայ՝ վասն ծանօթութեանց եւ խնդրոց ոմանց։

Աղբատի 1796 տարին չենք տեսած, բայց Արժ. Տ. Յ. Մկրտիչեանի ամբողջական օրինակէն կ՚իմանանք, որ այս տարին՝ միայն երկու ամսատետր հրատարակուած է, այն է Ովգոստոս եւ Նիւհան ամիսները, որ է մեր Յունուար եւ Փետրուար։ Ուրեմն Աղբատ 1794—6 միայն 18 ամսատետր ունեցած է։ Պ՚երեւայ թէ ծերունի խմբագիրն այս միջոցին վախճանած է, վասն զի այս ժամանակէն ետեւ իւր տպարանէն գիրք չէ հրատարակուած։

Կրնանք իրաւամբ Աղբատը հնգհայոց գործին անուանել. վասն զի գրեթէ ամէն տե-

տրի մէջ կան ազգային տեղական լրեր,[1] Ամուսնութեան, մահու եւ ծննդեան տեղեկութիւններ,[2] եւ որ զարմանալին է՝ կան ազգային վաճառականներու ծանուցումներ (annonces),[3] ոմանք գրաբար եւ ոմանք աշխարհաբար: Թէեւ Թերթին լեզուն գրաբար է, սակայն կան նաեւ քանի մը աշխարհաբար թղթակցութիւններ եւ յօդուածներ:[4] Ճաշակ մը տալու համար յառաջկը բերենք կտոր մը.[5]

"Շատ ժամանակայ ես ազդարարն կարդալով ցանկամանի էս էլ մին բան գրեմ, բան չի գտամանի, էս անհասարակ պատահմունքն արժան համարեցի գրել, եւ իմ ցանկութիւնն կատարել ինդրեմ եթէ ժամանակ ունենաս՝ տաս վերակացուացն որ սրբագրին, եւ գրոց լեզուաւ գրեն, թէ ոչ՝ էսպէս տպիր հասարակութիւն իմանայ ում գրածնայ՝ կների աշխարհաբար գրելէս, վանի որ իմ կենօք մին սաղմոսից էլ ոչինչ յաւել չեմ կարդացել, եւ էս էլ ողջ իմ մոկի հնաբանն չի, թէ ոչ էս էլ կզարմանի իմ գիտութեանվերայ:"

Տէր Յար. Շմաւօնեան խմբագրելու մէջ ընդունակութիւն կը ցուցընէ. զոր օրինակ՝ Ղզլար քաղաքին ստորագրութիւնը գրողին կը պատաս-

---

[1] Այսպէս՝ 1794 էջ 181, 183, 1795 էջ 48, 49, 80, 82, 94—5, 151, 211, 258, 455, 503:

[2] Այսպէս՝ 1794 էջ 91, 137, 149, 1795 էջ 40, 103, 152, 221, 314, 442, 495, 503, 551, 664:

[3] Այսպէս՝ 1794 էջ 47, 89, 133, 139, 1795 էջ 48, 86, 146, 150, 210, 213, 269, 325, 381, 425, 442, 455, 490, 546, 602, 606, 661:

[4] Այսպէս՝ 1794 էջ 184, 1795 էջ 23, 36, 83—4, 203—4, 602, 606, 661:

[5] 1794, էջ 184: Նոյնպէս աշխարհաբար՝ 1795 էջ 23, 36, 83—4, 203—4, 602, 606, 661:

խանէ.[1] "Յուսամք զի ներեսցէ մեզ դրողն պատմութեան եւ որպիսութեան զգալոր քաղաքին զի թէ եւ եգիտ զայն զհաճութիւն վերակացուածն այլ որով հետեւ զկարգ խօսից ազդարարիս այժմ չէ՛ի վերա քաղաքաց վասն այնորիկ պահեցաք զայն այսուհետեւ եթէ հանդիպեսցի ժամանակ հարմար տպելոց եմք եւ զայն:" Նոյնպէս հրատարակութեան համար զրկուած թարգմանութեան մը համար կ'ըսէ.[2] "Ջմեան թարգմանութեանդ տեսի, եւ հաւանեցայ, եւ ցուցի երիտասարդաց ընկերակցաց քոց որք խնդացին վաստութեան, որոյ վասն զայս քեզ ծանուցանել փութամ: Նախ որով հետեւ իբրեւ պատմութիւն է թարգմանութիւնդ, եւ այսօր ազդարարն մեր ունի երկուս պատմութիւնս աւարտելոյ՝ արտաքոյ է մերոց սահմանադրութեանց կրկին մուծանել այնպիսի բանք: Երկրորդ որով հետեւ դեռ չէ աւարտեալ զթարգմանութիւնդ, կասկածին վերակացուք ազդարարին, քանզի մինչ ոչ տեսանիցեն զկատարած իրի իմիք՝ ոչ ձեռնարկել առաջադրեցին իսկզբանէ: Երրորդ հարկաւորէ զգիրն բովանդակ առաջի մեր լինիլն, զի բաժանեսցուք չափաւորապէս, զի մի՛ի միում յաւելի լինիցի, եւ՛ի միւսում պակաս, եւ կամ ոչ աւարտից իրնթացս տարցին: զայսոսիկ ըստ կարգադրութեան մերոյ:"

---

[1] Ընդ, 1794, էջ 76:
[2] Ընդ, 1795, էջ 377—8:

Ուրախ ենք որ մեր անդրանիկ լրագիրը այսպէս կանոնաւոր եւ լաւ կը խմբագրուէր:

Էջ 26, ձան. 2ի վերջը յաւել՝ "Ցանկ ընդհանուր գրոց տպագրեալ ի վէնէտիկ, 1810„ կը գնէ Տօէէռ-ին հրատարակեալ 1799—1802:

Էջ 30, տող 12 յաւել՝ Յիշատակարանը միայն մէկ տարի հրատարակուեցաւ: "Ցանկ ընդհ. գրոց տպագրելոց ի վէնէտիկ, 1810„ էջ 21 կ'ըսէ. "Յիշատակարան, ասոր մէջը աշխարհաբառ լեզուաւ կպատմվին երեւելի պատմութիւններ, ու պատերազմունքներ, որ հանդիպեցան Փրէնկիստան 1807 տարուոյն մէջը, տպեալ յամին 1807:„

Էջ 37, ձան. 2, տող 5, 1847 ի՛ւրէ՛ 1840:

Էջ 46, տող 14, ժառանակակից ի՛ւրէ՛ ժամանակակից:

Էջ 51, տող 17, յաւել. Ղ. Պալդալեան վախճանեցաւ 1878 Մայիս 28ին[1] եւ ոչ ազգային խմբագրին յուղարկաւորութիւնը կատարուեցաւ մեծ փառաւորութեամբ՝ պետական եւ եւրոպական պաշտօնական մարմնոց մասնակցութեամբ:

Տ. Հ. Թ. Սահակեան Ղ. Պալդալեանի

---

[1] Մ՛ըէ՛ 1878, թ. 2135:

յաջորդեց իբրեւ խմբագիր Արշալոյս:[1] Այս օրէն սկսաւ Արշալոյս եւ Մամուրեան-Մուրատեան կռւսակցութեան կռիւները:[2]

Սաւալանեանին յաջորդն եղաւ Կ'երեւայ Պ. Պալդազարեանի օրդին:[3]

Էջ 55, տող 1էն յառաջ յաւել՝ Իզմիրի Հայոց ամուսնութեան սովորութիւններն, **1847**, թ. 298:

Էջ 55, տող 5 յաւել՝ Ամպերտամի Հայոց եկեղեցւոյն շինութեան հանգանակութեան շրջաբերականը յամի 1714, **1851**, 400:

Էջ 55, տող 7, ն. Շնորհալւոյ հանելուկք, **1857**, 572:

Էջ 55, տող 8 յաւել ի վերջ՝ 650:

Ազգային հնութիւն: Յաղագս Հայոց գՍբ. Աստուածն խաչեցարիւ ասելոյ (ի հին ձեռագրէ) **1861**, թ. 652:

Էջ 55, տող 19, **1887** կարդ՝ **1867**:

„ 61, „ 12, առաջալ կարդ՝ առաքեալ:

Էջ 61, տող 25, "եւ կը շարունակուի այսպէս մինչեւ ցայսօր, ընդէ ե- յաւել՝ 1889ին եւամնեայ տետրն փոխանակ մի անգամն հրատարակելու՝ իւրաքանչիւր ամիս 2 թերթ եւ-

---

[1] Մամուլ 1878, թ. 2151:

[2] Մամուլ 1879, թ. 2235: Արեւելեան Մամուլ, 1878, էջ 90, 152, եւն.:

[3] Ընծաղանդ, 1882, էջ 329:

ամենայ տեսրէն կ'ուզարկուէր: Նոյն տարին Ա-պրիլէն սկսելով եղաւ ամսաթերթ, իւրաքանչիւր ամսատետրն 2—3 թերթէ բաղկացեալ, եւ այսպէս կը շարունակուի մինչեւ ցայսօր: 1892ին բոլմաձեպ իւր 50ամեայն բոլորեց, եւ թէեւ Յոբելինի պատրաստութիւնք տեսնուեցան, սակայն թերթն ինքնին չտօնեց (տես Բոլմաձեպ, 1892 էջ 95, 555):

Էջ 76, տող 15 յետ՝ 1888 էջ 31, 118, 217, 313:

1888

Հրատարակութիւնք ազգային տպարանաց Ս. Էջմիածնի 1887 տարւոյ. 5: — Ս. Յակոբ Մծբնայ. 8: — Քննագատութիւն Ատոլֆ Բառմգարտնէրի Ա. Խոբենացւոյ Պիտոյից գրոց վրայ. 20, 203, 289, 323: — Աստուածաշունչ գիրք. 97, 193, 1889. 104, 134: — Արձէշ գետ, քաղաք եւ եկեղեցի ի Ռումինիա. 211: — Առաջին դարատարձ կամ 100ամեակ Մխիթարեան տպագրատան. 329:

1889

Ագաթանգեղոս եւ իւր բազմադարեան գաղտնիքն, Ներածութիւն, էջ 6: — Եզնիկ եւ իւր երկասիրութիւնն. 14, 108, 199, 313, 385: — Տեսութիւն տառադարձութեան խնդրոյն եւ Հայերէն նշանագրոց վրայ. 21, 97, 129, 161: — Թէոդոսիոյ Նորաշէն ջրմուղին բացման առթիւ. 43, 113, 181: — Հին քնար. Տաղ ի յարութիւն Տեառն. 110: Ի սուր խաչն. 143: Ի Սբ. Աստուածածին. 171: Տաղ ի Ս. Հոգին. 234: Տաղ փոխման Աստուածածնին. 235: — Լուծումն բանաքաղութեան կորեան կամ Ագաթանգեղոսի, հանդերձ վաւերաբանութեամբ ընդարձակ պատմութեան Ս. Մեսրովբայ. 193, 225: — Նախկին ազգային սովորութիւնք Հարսանեաց. 232: — Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Մասիս. 257, 361. — Կենդանիք Կիլիկիոյ աշխարհին. 265: — Տն. Ներսիսի

կթղկսի. ի Սբ. Խաչն տաղ խոսրովային. 269: — Պատգային ժառաջադիմութիւն ի Սիմֆերոպոլ. 290: — Մ. Խորենացւոյ կարծեցեալ վարդավառի ճառն եւ Ս. Յովհ. Դամասկացի. 305, 353: — Ասորերէն ժամանակագրութիւն Միքայէլի Ասորւոյ. 319: — Եղնակառ Սբ.ն Մաշտոց. 321: — Ելք ի փոքրն Մասիս. 363: — Կոստանդեայ կթղկսի. Առածք կամ սահմանք. 364: — Կողբայ աղահանքն. 390, 1890, 12, 112: — Նկարագիր Արդուին քաղաքին. 392:

1890

Մը անորոշ յօդին գործածութիւնն. 15: — Հին քնար. Տաղ ի Ս. Աստուածածին. 17: — Պատմութիւն միութեան Լեհաստանի Հայոց ընդ Հռովմէական եկեղեցւոյ ի ԺԷ. Դարու. 58, 105, 171: — Աշխարհաբարը գրաբարի ձեռքով զարգացնելու եւ կանոնաւորելու եւ գրաբար լեզուն աշխարհաբարի մէջ կենդանացնելու խնդիրն. 81, 129, 161: — Առաջին դար հայկական տպագրութեանց. 90: — Վեցօրեայք Պլխիգեայ իմաստասիրի. 109, 144, 220: — Գեղամայ ծոփն եւ Սեւան կամ Սեւվանք. 138, 209: — Հայ լեզուի կէտադրութիւնք. 167: — Ջուր ջան, անօգուտ վաստակ, (Ոսկեփորիկ) 174: — Ալրի վանք. 215, 249: — Տեսութիւն Յովհ. Մանդակունւոյ եւ նորա երկասիրութեանց վրայ. 241: — Որդան կարմիր Մոսէս լերան վրայ. 273: — Կիրառութիւն Ն եւ կամ Դ անորոշ մասնկին. 277: — Եւ թէ էր. 294: — Հայ-Վենետ. 305, 337, 369, 418, 1891, 3, 17, 33, 66, 81, 97. 1892, 10, 104, 145, 193, 225, 273, 333, 429, 491. 544, 1893, 120, 235: — Մասիք. 313, 345, 385, 425. 1891, 45, 49: — Դէզա խաչացի հայագիտին բանախօսութիւնը. 376:

1891

Յուցակ հայերէն գրչագրաց մատենադարանի ուխտին Մխիթարայ ի Ս. Ղազար Վենետկոյ. 33, 65, 97. 129, 209: — Ոսկ. Եզուարդ Ղարամեան. 38, 61. 88, 126: — Հայկական ուսումն յարեւմուտս. 55, 76. 93, 120, 142, 157, 164, 1892, 3, 49, 236, 296, 338. 390, 487, 525, 1893, 127, 177, 231: — Ուրուագիծ պատմութեան Թէոդոսիա-Կաֆա քաղաքին Տաւրիոյ

եւ ազգիս գաղթականութեան. 71, 130, 145, 160 (կարդա՛ 161), 1892, 26, 97, 204, 254: — Քերովբէ Պատկանեան. 139, 176: — Հայկական տպարան ի Մարսէյլ (1673—83). 161, 193: — Դրանսիլուանիոյ եղիսաբեթուպոլիս քաղքին Հայոց օրէնսդիր իշխանութիւնն. 104, 172, 176 (173): — Փարիզու ազգային թանգարանին մէջ հայկական դրամք. 109, 113, 136, 153: — Ընդ հայս Ռուսիոյ. 241, 285, 1892, 56, 151, 243, 344, 482, 1893, 241: — Արհեստական կղզիք Բարձր Հայոց ծովակներու մէջ. 247: — Մ. Խորենացի եւ նահապետական ծննդաբանութիւնք. 273, 305, 337: — Հայկական տպարան ի Լիվոռնոյ. 292: — Սիսական կամ Ցեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհին. 321: — Երկու խօսք Ա՛ռօրէօյ Հ՛անդէսէ թ. 8 Մատենախօսական յօդուածին առթիւ (Յաւելուած Դեկտ. տետրին):

1892

Աշխարհին., քղքին. եւ գիւղա-տնտեսական ստորագրութիւն Նախիջեւանու, Արդուատու եւ Դարալագըզի վիճակաց. 15, 109, 157, 220, 261, 278, 409, 436, 533: — Խոսրովիկ թարգմանչին եւ Մխաբանի ըրած մի նոր գիւտի առթիւ. 203: — Գիրք մանկութեան Յեի. 247, 290: — Մանիքէա-Պաւղիկեան Թոնրակեցւոց աղանդն եւ Գր. Նարեկացւոյ թուղթը. 317, 365, 413, 461, 509, 1893, 17, 49, 113: — Գէորգ Գամկլէր բարերար եղիսաբեթուպօլսոյ. 348: — Գր. Բադրուպանեան Հունգարահայ բժիշկ. 405: — Նեմեսիոսի գիրքը եւ Դէզա Խոտալացի Հայագիտին ուսումնասիրութիւնն. 442, 477: — Նկեղցկն. եւ աշխարհական ազգային կաթողիկէ առաջնորդք եղիսաբեթուպոլսոյ. 451:

1893

Ազգայինք ի Ռօմանիա. 6, 65: — Կենսագիր եւ նկարագիր Եզնկայ Վ.ի կողբացւոյ. 8, 161, 273: — Հայկական բուսաբառութիւն. 134, 170, 225, 281: — Հայք եւ դիցաբանութիւն Հայոց. 182, 287: — Հայկական վերտառութիւն մի ԹՒ դարու. 193: — Տեսութիւն Սեղբեստրոսի պատմութեան եւ Խորենացւոյ աղբերաց. 209, 257:

Էջ 83, տող 8 ընկե- կարդա՛ ընկեր

Էջ 88, վերջին տողը յա՛ել՝ Ազգասէր մեր ձեռքն անցած թուերէն յառաջ կը բերենք հետեւեալները՝ գրագիտութիւն նոր Ջուղայոյ 1845 *էջ* 13, 30, 64, 94: *նորութիւնք ի հնութեանց* (*ձեռագիր կիւրղ. Աղեքս. գիրք պարապմանց*) *էջ* 116, 127:

Էջ 95, ծան. 1 յա՛ել՝ Այս յաւելուածն, որչափ գիտենք, երկու անգամ միայն հրատարակեցաւ: Գիրքն Հայոսպոնի չափ է. վրան կը կարդանք՝ "Առաջին տարի. վեցամեայ կրօնական յաւելուած Հայաստան լրագրոյն. 1846ի Յուլիս 1էն մինչեւ 1847ի Յունվար 1ը:" կը բովանդակէր Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ հանդիպած դէպքեր, կրօնական խրատեր եւ Լուտերի դէմ գրութիւններ:

Էջ 100, տող 21 յաւել իբրեւ ծան. 2. Սրդէն 1846ին նոյ. 24 գրեթէ նոյն գիրքով "Եւրոպա, շաբաթական լրեր" անուամբ թերթ մը հրատարակեց Վիեննայի Միխիթարեան Միաբանութիւնը, իբր "թիւ 1, 1. տարի," որուն բովանդակութիւնը բուն Ե-էոպէի նման էր: Կ'երեւայ թէ այս թերթն հրապարակ չէ ելած, վասն զի նոյնին շարուածքին վերջին մասերը "փորձի համար" հրատարակուած Ե-էոպէին գործածուած է:

Էջ 109, տող 5 անհրաժեշտ կարդա՛ անհրաժեշտ:

Էջ 109, տող 18 **անաւանդ կարդա՝ Տանաւանդ:**

Էջ 119, տող 8 յ-ե՛լ՝ **Յիշատակարանաց օգուտը, 1852, թ. 60, 61: Հին տարեգրութիւն (1712—) թ. 68—74:**

Էջ 125, տող 20 **1889 կարդա 1893:**

„ 128, „ 16 յ-ե՛լ՝ **1892ի սկիզբը Մոսկո երեք շաբաթն անգամ մը սկսաւ հրատարակուիլ խմբագրապետութեամբ Գր. Զօհրապի, 16—24 երեսէ բաղկացեալ քառածալ դրիւք: 1893ի սկիզբն սկսաւ ամէն շաբաթ հրատարակուիլ՝ մերթ ընդ մերթ տալով նաեւ նշանաւոր անձնաւորութեանց պատկերները: Մոսկո այս շրջանին մէջ կ'ուզէ "գլխաւորապէս ջրոյն զարգացման, հետամուտ ըլլալ: Ցանկալի էր որ այնպիսի նիւթեր ալ տրուէին, որ ընթերցողը միայն անցողակի հաճութենէ աւելի բան մը շահէր:**

Էջ 128, տող 33 յ-ե՛լ՝ **Եղիա Տէմիրճիպաշեան. 1892, էջ 11: — Ադամեան բանաստեղծ. 29: — Բիւզանդ Քէչեան. 38: — Յակոբ Գուրգէն. 52: — Մեր վանքերը. 77, 109, 173: — Արեւմտեան աշխարհին լնթացքը դարուս մէջ. 193, 208, 227: — Ա. Արփիարեան. 226: — Տր. Գաբրիէլ Սեւեան. 242: — Թ. Թէրզեան. 260: — Մէջ-ն Պարոնեանի խմբագրութեան օրով. 275: — Ծանօթութիւններ Փիզիքա Պօդոսի կեանքին վրայ. 288: — Քանի մը հայ բառերու վրայ. 1893, 21: — Թատերգութիւնը մեր մէջ. 36: — Օղակն Խոճասարեան. 55: — Յովս. Եուսուֆեան. 104:**

Էջ 142, տող 2 ից՝ վեր. Արեւ Արտաշեսի վերջին թիւը հրատարակուած է ի 1 փետր. 1856։[1]

Էջ 149, տող 20 յետ՝ ել՝ պոլսոյ կամ Տաճկաստանի աշխարհաբառին մէջ ունի, ունէր, եւ ունն մանրիկներուն վրայ, **1862,** թ. 13։ — *Մէ մասնական անունին սխալ եւ ուղիղ գործածութիւնը, անդ։*

Գր. Մագիստրոսի Յաղագս խաչանշան գաւազանին զոր ընծայեաց Տն. Պետրոսի Հայոց կաթղկոս. **1863,** թ. 21—2։ — *Պատմութիւն Թագաւորաց Օսմանցւոց շարադրեալ ոտանաւորաւ (ի հին ձեռագրէ). անդ։*

Ճանապարհորդութիւն ի Հայս **1864,** էջ 359, **1865,** թ. 2։

Խրիմու Հայոց պատմութիւն, **1865,** թ. 6, 7։

Էջ 157, տող 14, 187**1** *կարդա* 1874։
„ „ „ *17,* 185**5** „ 185**6**։
„ „ *ծան. 1 յետ՝ ձանիկ Արամեան տպարանապետը փոխէ լրագրոյ* 1860 թ. 1ի *մէջ կը յայտարարէր թէ ինք մերժած է Աբեղեանի 15ե թուղն տպագրութիւնը՝ գրութեան խիստ կերպին պատճառաւ։*

Էջ 158, տող 9 յետ՝ ել՝ Աբեղեան 1861ին *Սեպտ.ի սկիզբը Թարգմագին Գրան Հրամանաւ*

---

[1] Տես՝ 1862, թ. 30։

խափանուեցաւ,[1] *բայց երկու ամիս ետքը վերստին սկսաւ շարունակուիլ*:[2]

Էջ 158, տող 11, "*եւ թէեւ յետոյ... եղաւ ապրիլ*:„ *Այս տողերը գրած ժամանակ ասկէ աւելի տեղեկութիւն չունէինք* Մ*եղու-ի այս շրջանին վրայ*: *Այնուհետեւ մեր ձեռքն անցաւ քանի մը թիւ* Մ*եղու-ի նոր շրջանէն, ասկէ եւ վերջերս* Մ*ուշեղ մէջ* (1892, թ. 3972) *այս մասին գրուածներէն ամբողջական տեղեկութիւններ ստացանք*:

Յ. Գ. *Սրվաճեան* 1870*ին Սեպտ.* 12*ին իր* Մ*եղու-ն վերստին սկսաւ հրատարակել ի տպարանի Տ. Կ. Ասլանեանի, միածալ դրուք* (2 *թուղթ*), *իւր եռօրեայ թերթ, շաբաթն երկու անգամ լոյս տեսնելով*: *Կ'երեւայ թէ քիչ ժ'ետքը հրատարակութիւնն ընդհատած է. վասն զի մեր ձեռքն անցած* 1872 *Յունիս* 3 (թ. 87) *թիւն տակաւին "Ա. Տարին„ կը ցուցընէ*: *Այս Ա. Տարւոյ վերջը՝* 1872 *նոյ. 4ին* Մ*եղու-ն "երկրորդ շրջան„ սկսաւ, որուն կը տորագրէին "Խմբագիր-Տնօրէն Յ. Յ. Պարոնեան, Տէր Լրագրոյ Յ. Գ. Սրվաճեան,„ ի տպարանի Սամուէլ Պ. Պարտիզպանեան եւ ընկ.*: Մ*եղու-ն այսպէս մինչեւ* 1874*ի սկիզբը հրատարակուեցաւ Յ. Յ. Պարոնեանի խմբագրութեամբ*: *Այս միջոցին թերթն արդէն դադրած պիտի ըլլայ, վասն զի*

---

[1] Արեւելեայ Մրցապեան, 1861, թ. 657:
[2] Մուշեղ, 1861, թ. 508:

Յ. Գ. Սրվաճեան 1874 Ապր. 22ին վախճանած էր (43 տարեկան)[1] եւ Յ. Յ. Պարոնեան 1874ի սկիզբն իւր սեպհական թաւրն լրագիրը սկսած էր հրատարակել:

Մեղու 1872—4 տարիներն իւրաքանչիւր թերթին մէջ կը դրուէր վիմատիպ ծաղրապատկեր մը: Մեղուն Յ. Յ. Պարոնեանի խըմբագրութեամբ իւր պայծառութեան գլխին հասաւ. խմբագիրն ազգային վարչութեան, եկեղեցականաց՝ նաեւ յանուանէ ոմանց, հայ հասարակութեան եւ լրագիրներու ընթացքը, եւ այլն խայթեց ու խծբծեց այնպիսի գեղեցիկ ճաշակաւ, որ Մեղուն իւր խայթոցովն հանդերձ ընթերցանութեան իբրեւ քաղցր նիւթ ամենուն ձեռքը կը ըրջէր:

Էջ 159, տող 6 յաւել՝ Մեղուի հին տարիներու նիւթերէն կը յիշատակենք՝ վանեցւոց հանելուկ, **1856**, թ. 2: — Հինական հայոց կեանք ի հայսան. **1865** թ. 259—270:

Էջ 165, ծան. 1 ընկերսխրական *կրպ՝* ընկերասխրական:

Էջ 184, տ. 6 պնօգուտ *կրպ՝* անօգուտ:

Էջ 190, տող 2 1866 Մայիսին *կրպ՝* 1865 Հոկտ.ին:

Էջ 190, տող 15 ուղղող *կրպ՝* ուղղ:

---

[1] Մասն. 1874, թ. 1532 (ուղղ՝ 1523):

ՔԱՆԻ ՄԸ ՉՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ԼՐԱԳԻՐՆԵՐ

Ի վերջոյ կը յիշատակենք, բաց ի գործոյս մէջ յիշուածներէն, քանի մը թերթերու անուններ, որոնք թէեւ հրատարակուելի էին, բայց չհրատարակուեցան եւ կամ իբրեւ ձեռագիր հրատարակուեցան:

1. Սոֆրանդակ: — *Վիկտոր Լանկլուա,*[1] *անշուշտ փոխիչ լրագրոյ խմբագիր Ա. Մուրատեանէ լսելով՝ կ'աւանդէ թէ 1848ին ի Նոկոմիդիա Սոֆրանդակ անուամբ ձեռագիր թերթ մը հրատարակուած է քիչ ժամանակ:*

2. Հայաստան: — *Նոյն անձը նոյն տեղ կասկածելով կ'աւանդէ՝ թէ 1848ին ի Տրապիզոն ձեռագիր թերթ մը հրատարակուած ըլլայ, Հայաստան անուամբ:*

3. Բանբեր Պոլսոյ: — *Լանկլուա նոյն տեղ կը գրէ, թէ 1848ին ի Պարտիզակ՝ ոմն Մկրտեան Բանբեր Պոլսոյ անուամբ ձեռագիր թերթ մը հրատարակած է:*

---

[1] „Revue de l'Orient", 1863, April-Mai.

4. Թանգարան հայկական, "Ամագիր ազգային, պատմական, բանասիրական եւ բարոյական գիտելեաց,, որ պիտի խօսէր ազգային հնութեանց եւ մատենագրութեանց վրայ, պիտի հրատարակուէր ի Տրապիզոն Աբէլ Վ. Մխիթարեանցի ձեռօք 1857ի սկիզբը:[1] Հրատարակութեան գաղափարը Աբէլ Վ.ի հետ բաւական շրջելէն ետեւ ի Կ. Պոլիս, Էջմիածին եւ աստի ի Դաւրէժ, վերջնոյն մէջ սկսաւ արմատ արձակել: 1860 Մարտ 22ին նոյն քաղաքը վիմատիպ յայտարարութիւն մը հրատարակեցաւ, որուն մէջ նոյն Աբէլ Վ.ն, որ այս ատեն Ատրպատականի եպիսկոպոս կարգեալ էր, կը յայտնէր թէ ի վաղուց հրատարակելի ամսաթերթին անունն այսուհետեւ կը կոչէ Թանգարան Հայոց աշխարհին, եւ թերթը պիտի նուիրուի գրեթէ ամբողջովին հայկական հնութեանց:[2] Սակայն որչափ մեր քննութիւնք մեզի կը ցուցընեն, այս թերթը չկրցաւ երբեք լոյս տեսանել:

5. Յոյս կիսամեայ հանդէս պիտի հրատարակուէր ի Կ. Պոլիս 1859ի կէսերը ի ձեռն Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի, կարապետ Գալուստ Պաշեանի եւ Սրապիոն Հէքիմեանի: Սոյն հրատարակուելի թերթն ալ իւր նմաններուն նիւթերը կը խոստանար տալ. բաժանորդագինը 160 ղրշ.

---

[1] Յայտարարութիւնը տես Մասիս, 1857 թ. 258:
[2] Արշալոյս Արարատեան, 1860 թ. 627:

էր։[1] Սակայն 200 բաժանորդ կանխաւ գտնելու յոյսն ի դերեւ ելլելով՝ չկրցաւ հրատարակուիլ։

6. Հբեղտին Հայոց։ — 1859ին գալ-ֆայեան Ամբրոսիոս եւ Խորէն Վ.ք, 1858ի վերջը Մոսկուայ Աղանդ թերթը դադրեցընելէն ետեւ, հրատարակեցին թէ նոյն տարւոյ Օգոստոսին Հբեղտին Հայոց անուամբ պատկերազարդ երկշաբաթաթերթ մը պիտի հրատարակեն ի Փարիզ, որուն բաժանորդագին դրուած էր 30 Ֆր.։[2] Այս թերթը լոյս չկրցաւ տեսնել, եւ կանխաւ վճարուած բաժանորդագինք Փարիզի Հայկազեան վարժարանին պարտատեարց յանձնուեցան։[3] Իսկ Մոսկուայ Աղանդին փոխադրուեցաւ ի Թէոդոսիա, ուր շարունակուեցաւ 1860ին սկսեալ։

7. Ս—ո—Ֆ—ե։ — 1859ին Հոկտ.ին պիտի հրատարակուէր ի Զմիւռնիա Մեսրոպեան վարժարանի յատաջադէմ աշակերտաց ձեռօք՝ Ս—ո—Ֆ—ե անուամբ ամսաթերթ մը, 1 մէճիտ բաժանորդագրութեամբ։ Այս ալ, որ 150 բաժանորդ գտնելու ըլլալ պիտի սկսէր հրատարակուիլ, տխրեցաւ թերթին յայտարարութիւնը տպելով շատանալ։[4]

---

[1] Մ—է—, 1859, թ. 373։
[2] Ընլ—յ— Ընթ—ե—, 1859, թ. 602։
[3] Անդ, 1859, թ. 606։
[4] Անդ, 1859, թ. 606։

Ձենք կրնար վ. Լանկլուայի հետ լսագրաց կարգին մէջ առնուլ Ոսկան Տէր-Գէորգեան Յովհաննիսեան Երեւանցւոյ 1855—8ին Մոսկուա հրատարակած նոր փնտր Հայաստանի անուամբ հրատարակած ազգային ժողովրդական երգերու ժողովածոյքն, որ պարբերաբար մեկ մեկ կը հրատարակուէր:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱԿ

էջ

1794—1796 Ազդարար 23
1800—1802 Տարեգրութիւն 25
1800—1810 (՞) Օճանապոեան 195
1800—1810 Շտեմարան 195
1803—1820 Եղանակ Բիւզանդեան 27
1807 Յիշատակարան 29
1812—1816 Դիտակ Բիւզանդեան 30
1819 Ծանօթութիւնք վաճառականութեան . . . 197
1832—1833 Թագվիմի վազայի, Լոյդ գիր . . . 34
(՞) (՞) Հայելի 38
1839—1854 Շտեմարան 38
1840—1886 Արշալոյս Արարատեան 47
1840—1841 Ազդարար Բիւզանդեան 58
1840— (՞) Յայտարար գիր լոյդ 60
1843—1893 Բազմավէպ 60
1843—1846 Հայրենասէր 79
1845—1852 Ազգասէր 81
1846— (՞) Գերմանիոյ եկեղեցական դիպուածները 198
1846—1848 Կովկաս 89
1846—1852 Հայաստան 93
1846— (՞) Ազդարար 98
1847-1863 Եւրոպա 99
1847—1850 Սուրհանդակ Բիւզանդեան 106
1847 Սինկափոր 198
1848—1849 Բանասէր 107
1849—1853 Ուսումնասէր 113
1850—1853 Հայրենասէր 117

1850—1851 Արարատ 119
1851—1853 Բուրաստան 121
1851—1859 Բանաստէր 123
1852—1893 Մասիս 125
1852—1853 Նոյեան Աղաւնի 137
1853—1856 Արփի Արարատեան 140
1854—1855 Թուխ Հայկազեան 142
1854—1855 Ընտանի Հմայաստաւէր 143
1855—1856 Աստղիկ Արեւելեան 145
1855—1865 Մասեաց Աղաւնի 146
1855—1893 Աւետաբեր 150
1855—1863 Արծուի վաստպուրական 152
1855—1856 Արեւելք 156
1856—1874 Մեղու 157
1856 Զուարճախօս 160
1857—1866 Երեւակ 161
1857—1858 Քնար Արեւելեան 163
1857—1858 Մուսայք Մասեաց 164
1857—1858 Ճէրիտէյի Թիճարէթ 165
1858—1864 Հիւսիսափայլ 166
1858—1886 Մեղու Հայաստանի 171
1858—1862 Ճոպար 184
1859—1865 Արեւմուտք 189

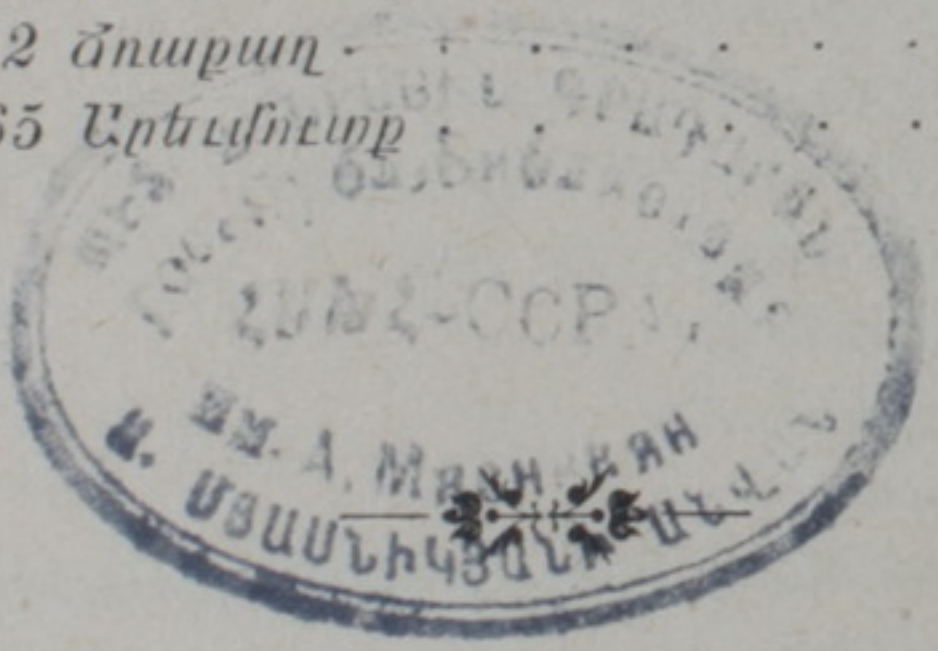

ՅԱՆԿ ԸՍՏ ՔԱՂԱՔԱՑ

ԶՄԻՒՈՒՆԻ էջ

Տեռմապան 1839–54 38
Արշալոյս Ապարատեան 1840–86 47
Հայրենասէր 1843–6 79
Գերմանիոյ եկեղեցական դէպքեր ≈ 1846 . 198
Արփի Ապարատեան 1853–6 140
Թուխակ Հայկազեան 1854–5 142

ԹԻՈՒՈՍԻՆ

Մասեաց Աղաւնի 1860–5 146

ԿԱԼԿԱԹԱ

Տեռմապան 195
Հայելի 38
Ազգասէր 1845–52 81

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Թագվիմի վազայի, Լոյ գիր 1832–3 . . 34
Ազդարար Բիւզանդեան 1840–1 58
Յայտարար գիր Լոյ 1840 60
Հայաստան 1846–52 93
Սուրհանդակ Բիւզանդեան 1847–50 . 106
Բուբաստան 1851–3 121
Բանասէր 1851–9 123
Մասիս 1852–93 125
Նոյեան Աղաւնի 1852–3 137
Տեռմապան 1854 38
Ընտանի Խնամատար 1854–5 143
Աստղիկ Արեւելեան 1855–6 145
Աւետարեր 1855–93 150
Արծուի Վասպուրական 1855–57 . . . 152
Մեղու 1856–74 157
Ջուարճախօս 1856 160
Երեւակ 1857–66 161

Քնար Ընտելեան 1857—8 163
Մուսայք Մասեաց 1857—8 164
Ճէրիտէյի Թիմարէթ 1857—8 165
ՄԱԴՐԱՍ
Ազդարար 1794—6 23
Ազդարար 1846 98
Բանասէր 1848—9 107
ՄՈՍԿՈՒԱ
Հիւսիսափայլ 1858—64 166
Ծաղիկ 1858—62 184
ՆԻԿՈՄԻԴԻԱ
Հայրենասէր 1850—3 117
ՊՈՄՊԱՅ
Օճանապետեան 195
ՍԻՆԿԱՓՈՐ
Սինկափոր 1847 198
Ուսումնասէր 1849—53 113
ՎԱՆՏՈՍՊ
Արծուի Վասպուրական 1858—63 . . . 152
ՎԵՆԵՏԻԿ
Տարեգրութիւն 1800—2 25
Եղանակ Բիւզանդեան 1803—20 27
Ցիշատակարան 1807 29
Դիտակ Բիւզանդեան 1812—16 30
Բազմավէպ 1843—93 60
ՎԻԵՆՆԱ
Ծանօթութիւնք վաճառականութեան 1819 197
Եւրոպա 1847—63 99
ՏՓԼԻՍ
Կովկաս 1846—8 89
Արարատ 1850—1 119
Մեղու Հայաստանի 1858—86 179
ՓԱՐԻԶ
Մասեաց Աղաւնի 1855—58 146
Արեւելք 1855—6 156
Արեւմուտք 1859—65 189

ԱՅԲՈՒԲԵՆԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱԿ

(Խաչանիշը [†] չեն հրատարակուած:)

	էջ
1. Ազգասէր	81
2. Ազդարար	23
3. Ազդարար	98
4. Ազդարար Բիւզանդեան	58
† Ամիս	140
5. Աստղիկ Արեւելեան	145
6. Արարատ	119
7. Արեւելք	156
8. Արեւմուտք	189
9. Արծուի վաստակաւոր	152
10. Արշալոյս Արարատեան	47
11. Արփի Արարատեան	140
12. Աւետաբեր	150
13. Բազմավէպ	60
14. Բանասէր Կ. Պոլսոյ	123
15. Բանասէր Մարզուանայ	107
† Բանբեր Պարսկաստանեան	223
16. Բուբասուան	121
17. Գերմանիոյ եկեղեցական դիպուածները	198
18. Դիտակ Բիւզանդեան	30
19. Եղանակ Բիւզանդեան	27
20. Երեւակ	161
21. Եւրոպա	99
22. Զուարճախօս	160
† Էջմիածին	121
23. Ընտանի Հմայասացը	143
24. Թագուհի վազայի, Լոյդ գիր	34
† Թանգարան Հայկազեան	224
† Թանգարան Հայոց աշխարհի	224

25. Թումակ Հայկազեան 142
† Լաւտեր 178
Լոյ գիր ու. Թագվիմի վազայի, Լոյ գիր:
26. Ծանօթութիւնք վաճառականութեան . . . 197
27. Կովկաս 89
28. Հայաստան 93
† Հայաստան 223
29. Հայելի 38
† Հայկեան Թումակ ծան. 1 142
30. Հայրենասէր Զմիւռնիոյ 79
31. Հայրենասէր Նիկոմիդիոյ 117
32. Հիւսիսափայլ 166
† Հրեշտակն Հայոց 225
33. Ճէրիտէի Թիճարէթ 165
34. Ճոպար 166
35. Մասեաց Աղաւնի 146
36. Մասիս 125
37. Մեղու 157
38. Մեղու Հայաստանի 171
39. Մուսայք Մասեաց 164
Մուսայք Մասեաց, Յայն ընկերասիրական 165
40. Յայտարար գիր լոյ 60
Յայտարար լրագիր ու. Յայտարար գիր լոյ:
41. Յիշատակարան 29
† Յոյս 224
42. Նոյեան Աղաւնի 137
43. Տեսուարան Զմիւռնիոյ 38
44. Տեսուարան Կաղկաթայ 195
45. Ուսումնասէր 113
† Ուսումնասէր 225
46. Սիմեաւիոն 198
47. Սուրհանդակ Բիւզանդեան 106
† Սուրհանդակ 223
48. Տարեգրութիւն 25
49. Քնար Արեւելեան 163
50. Օճանապետեան 195

ԱՋԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Ա. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ ԼԵՀԱՀԱՅՈՑ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՈՑՆ . . . . . Փր. 1.25

Բ. ԱՋԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՋՆՈՒԱԿԱՆ ՋԱՐՄԻՆ ՏԻՒՋԵԱՆՑ . . . . . Փր. 1.—

Գ. ԱԳԱԹԱՆԳԵԼՈՍ ԱՌ ԳԼՈՐԳԱՅ ԱՍՈՐԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԱԳԱԹԱՆԳԵԼԵԱՅ ԳՐՈՑ Փր. 1.25

Դ. ԱՐՇԻԼԼԵԱՆ ՀԱՅՔ Ի ՊՈՒՔՈՎԻՆԱ Փր. —.85

Ե. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ ՍՏՈՑՆ-ԿԱԼԻՍԹԵՆԵԱՑ ՎԱՐՈՒՑ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ . . . . . Փր. 3.—

Զ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ. Փր. 1.—

Է. ԱՄԱՌՆԱՑԻՆ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԻՑ ԴԻՊ Ի ՀԱՅՍ . . . . . Փր. 1.25

Ը. ՆՈՐԱԳՈՑՆ ԱՂԲԵՐՔ ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՑ . . . . . Փր. 1.—

Թ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ Ա..ՀՏՐ. . . . . Փր. 2 50

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ